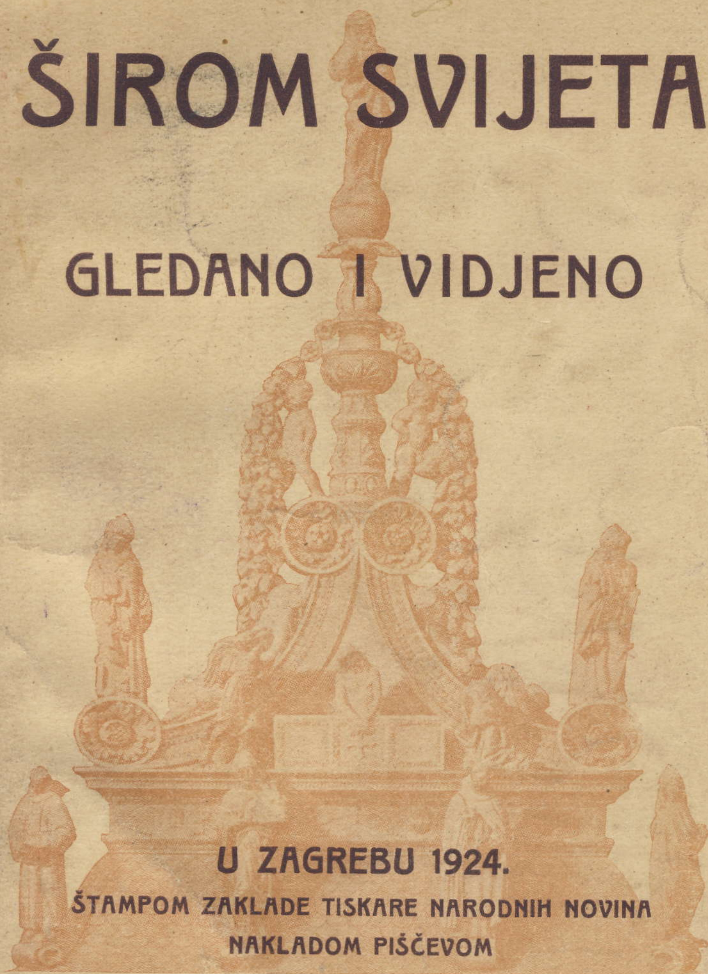
V. KRIŠKOVIĆ

ŠIROM SVIJETA

GLEDANO I VIDJENO

U ZAGREBU 1924.
ŠTAMPOM ZAKLADE TISKARE NARODNIH NOVINA
NAKLADOM PIŠČEVOM

ŠIROM SVIJETA

V. KRIŠKOVIĆ

ŠIROM SVIJETA

GLEDANO I VIDJENO

U ZAGREBU 1924.
ŠTAMPOM ZAKLADE TISKARE NARODNIH NOVINA
NAKLADOM PIŠČEVOM

ŽIVOME DUHU MRTVE MATERE

USPUT.

Nijesam se laka srca sklonio, da u sadašnje naše vrijeme u jednu knjigu saberem i na svijetlo izdadem ove svoje oglede historije, politike, umjetnosti. Niko ne zna njihove nedostatke bolje od mene. Malko su bez prave sveze. Prosijecaju tek neke uzane putove, kroz koje se razbiru crte moderne kulture. Nijesu pisani »a dilettare le femine e la plebe«, da zabave i obraduju žene i prostotu. Pomalo ispovijedaju danas možda mnogima nesavremeno i zastarjelo vjerovanje. Iz historije naučilo se pameti, da nijedan narod, koji je sam sebi sakovao svoju sudbinu i svojom mukom iskupio svoju tisućljetnu kulturnu prošlost, ne može, jer mu to ne da ni čast svojih predaka ni svoja korist, zastraniti od svoga tom sudbinom i prošlosti odredjena mu puta, pa ni koje ideologije radi od svoje volje i u svojoj rodjenoj kući prometnuti se u kakovo drugo narodno biće, baš tako kao što ni pojedinac u borbi života ne može svoje ličnosti da promijeni. U politici prigrlilo je istinu, da su sve javno-

pravne ustanove konačno č o v j e k a radi, da su najčvršći zalog i pojedinačne i narodne slobode njegove fizičke i idealne sile, njegov patriotizam, politička odgoja i snaga njegovih mišica, a da do praktične, realne slobode, što svekolike veže jednim istim zajedničkim interesom a opet služi svačijoj koristi, puno ne pomažu sve te jadne teoretske i ideološke mudrosti. U umjetnosti i poslije proučenih tolikih stručnih djela prečesto se predaje neusiljenoj gotovosti, da pusti s vida svu tehničku vrijednost nekoga djela umjetničkoga pa dade slobodnoga maha svome osjećaju ljepote i svojoj duši, koja nije duša ni slijepa varvarina ni genijalna umjetnika već diletantska, što zasladjuje život svojim ukusom, uzdiže ga svojim poletom k idealu i u nezaboravnim časovima ushita i zanosa dočarava mu sve najljepše oblike tvaralačke snage ljudske. A onda, dok su neki ogledi od česti izilazili u dnevnim glasilima, stizale su mi tužbe, da ne pišem svagda dosta lako i razumljivo. Ne ću na to da odgovorim s riječima J. J. Rousseaua: »Je ne sais pas d' être clair pour qui ne veut pas être attentif«, ne znam da budem jasan nekomu, koji ne će da bude pažljiv — nego ću rado na sebe da uzmem svu krivnju. Ali upravo neki znaci toga sadašnjega vremena ponukali su me na ovaj korak mimo sve te moje sumnje. Njegovo obilježje kao da je s jedne strane prilično, ali mehanički naslagano znanje, čisto formalna, da ne kažem birokratizovana nastava, tanka kulturna navlaka, što je svaki čas gotova poderati se, za mali narod dosta pa i predosta talenta, a s druge strane nestadak one prosvjete, što se kroz to naslagano znanje do-

vija pokretnoj sili, ideji i na njoj izgradjuje samosvojno kulturno biće, a navlastito one političke mudrosti, kojoj ne treba istom da kaže Machiavelli (»Discorsi«, I, 26), kako nasilna vlada, što ne će da vlada po zakonu, iznajprije uništava domaće ustanove upokorenim narodima, koja ni budi kakove pomisli radi ne pruža svoje ruke pomoćnice tome raspu, koja u osudnom času i na prekretu sudbine narodne sluša dušu i istinsku volju narodnu, ne uzima puka prolazna sredstva za samu trajnu svrhu, nada sve čuva stečeno, hladno mjeri snagu političkih sila i odatle izvuče koristi što više može. Taj nestadak možda nigda nijesmo tako osjetili kao baš u sadašnje vrijeme, kad je došao potop i odnio puno toga, a svak koji misli, da će njegovoj pohari bilo čime doskočiti, pozvan je da tome cilju prinese sve što može i umije, pa makar kako neznatan i bio taj njegov prinos.

U Z a g r e b u, rujna 1924.

V. K.

Sadržaj.

Rodio se Spas! 1
Shakespeare i Bacon 14
Engleska i francuska revolucija 28
Robert Walpole 49
Dva svijeta 97
Thackeray 144
Uskrs 193

Ispravi:

Strana 5.	redak 14.	odozgo:	Vranjanina mjesto Vrajanina.
" 8.	" 11.	odozdo:	Francuskoj mjesto Franceskoj.
" 46.	" 18.	odozdo:	jakobinske mjesto Jakobinske.
" 56.	" 10.	odozgo:	bi mjesto bio.
" 69.	" 20.	odozgo:	razotkrila mjesto razotkriva.
" 74.	" 20.	odozgo:	pa mjesto te.
" 109.	" 2.	odozgo:	otkad mjesto odkad.
" 118.	" 3.	odozgo:	arijca mjesto Arijca.
" 140.	" 16.	odozdo:	čaroica mjesto čarojica.
" 141.	" 11.	odozdo:	vračaju mjesto vraču.
" 142.	" 6.	odozdo:	Montesquieuvljev mjesto Montesqieuvljev.
" 150.	" 4.	odozgo:	se mjesto sve.
" 160.	" 2.	odozgo:	knjige mjesto knjige".
" 177.	" 9.	odozgo:	djipa mjesto djipi.
" 177.	" 16.	odozdo:	Spenserovoj mjesto Spencerovoj.
" 186.	" 15.	odozdo:	Grčke mjesto grčke.

Neke griješke u razgotcima ispravit će čitalac sam.

Rodio se Spas!

U kolikim će se hrvatskim domovima danas o ponoći zaoriti ona djedovska pjesma božićna: »Narodil se je kralj nebeski«, kolike će ju duše s Kumičićevim Petrom Zrinjskim zapjevati, da se dozovu, da se oslobode i uznesu nad nevolje, što ih snalaze, jade i brige, što ih svaki dan taru, da uskrsnu najdraže sanjarije, osjećaje, misli i želje, što se gube i tako otupe u jednoličnoj rijeci uobičajena živovanja.

Ni ja se ne mogu oteti čarima svete legende. Čitav roj neiskazanih misli prolijeće mimo mene i nestaje ga kako dodje. Zavozim se u sne, koji mi se priziru kao da žive i prolaze kao duhovi prošlih dana, kao da su vječitosti vjesnici i zbore mi kao vile sudjenice. Presvajaju me snagom i svoje slasti i svoga bola, pa mi se sijeku u dušu i srastaju se s njome. Ta mi smo, kako reče veliki Britanac, od tvari, od koje se sni čine i naš sitni život okružuje san. Jedna misao, što mi eto na san dolazi, sabija i pojedinačni život i svu prošlost naroda u jedan čas.

Ne znam ni sam, koliko sam puta prebrodio ono zlopako sinje more, za koje je Lidija Horaciju rekla, da je naprasitiji od njega, makar je lakši od šećera, tu levior cortice et improbo iracundior Hadria — onaj Shakespeareov »swelling«, goropadni Jadran u Ariostovu postojbinu, što od naranača i zimzelenih mrča kao u vječnom proljeću uzduhom širi slatki miris, na pragu njezinu u šarenoj i nemiloj Ankoni išao posjediti u crkvu sv. Dominika

pred onu Madonnu Tizianovu, koja me je sve onako prenaslikovana i previsoko obješena sa sjajnih oblaka božanskom svojom milinom kao blagosiljala na mome putu, pa hitao noći i dneve da ranije, kako Maurel za Firencu kaže, raspašem pojas oko Venere, gdje su izvezene sve njezine slasti i njezini bolovi i naužijem ih se do mile volje. Tamo me čeka Sandro, u kojega poganska dražest kao da je izgubila svoju vedrinu, a čiji dugi likovi tanka šiljasta obratka, široka donjega čela i jabučica, zgrčeni, kao da će suze prosipati prepadnuti od strahovitih prijetnja gordoga Savonarole, odaju dušu nemirnu, napaćenu, žednu kupe meda, što ju je strava nalila čemerom i pelenom. Doziva me na pohode u manastirski obor Annunziate gospa sa jako prozaičnim imenom, gospa s vrećom, Madonna del Sacco, koju je dobričina, oskudni i plahi Andrea del Sarto naslikao, kako kažu, za vreću graha, pa iz osvete sveca zaručnika gurnuo u pozadinu na vreću, a sprijeda na stepenice posadio gospu i prikazao ju sa svim onim neizrečenim miljem firentinskih Djevica Rafaelovih, sa svom monumentalnom, divovskom plastikom Michelangelovom i sa svim sjajem i pjesmom kolorita Gjorgjonova. Zanosi me gorostasna i velebna zamisao Lionardova klanjanja sv. triju kraljeva, gdje izbija prvi sijevak smedjega zlata Rembrandtova, kojim će faustovska duša svoja krila raskriliti u beskrajne svijetove. Smije mi se blistava zelen ubavih brežuljaka toskanskih i tamo na gori remek-djelo Kronakino, crkva sv. Spasa, koju je Michelangelo zvao »lijepom seljančicom«, la bella villanella, a podno koje su se lijevo u prikrajku stisla dva tri engleska groba i onaj sa tako dirljivim natpisom, gdje majka kaže svome milom mrtvom čedu, da sretno spava i ne vidi, kako ona za njim plače i kako je za njim plakala, dok ju ljubav nije opet gore s njime sjedinila, a ta razmačica izmedju njih bijaše tek kratka i tuga njihova ne preduga, da bi od nje očajali:

Sweet child! how happy is thy sleep!
Thou dost not see thy mother weep
O'er thee she wept until her love
Met thine again with theirs above.
The space between you, was but brief
Nor altho bitter long the grief.

Malo podalje roči me San Miniato, da tu u prisoju sunca otpočinem na očigled domaje tolikih bogodanih umjetnika, koji, vjerni svome pozivu, svojim djelima upućuju savjesti vječnim idejama. Byronu su se više od svih dragocjenih spomenika u Bolonji svidjali oni priprosti grobni natpisi u Ferari »Implora pace«, »Implora eterna quiete«, žudi mir, žudi vječni pokoj, jer kažu svu jadnu nemoć, poniznu nadu i malaksalu molitvu, što može iz groba da vapije. Alfred de Musset tražio je na mletačkoj Gjudeki zaboravi u tome svijetlu mira, a ja bih najvolio u San Miniatu na cvjetnim poljanama brati travu, što ju hajduci strljaju medju dlanima i meću na rane, živjeti i umrijeti ondje:

Dans les prés fleuris cueillir la verveine —
Vivre et mourir là!

Nu svi ti bogodani umjetnici nijesu bili latinske krvi. Da pravo kažem, nijesam ni došao ovamo na poklone samim Latinima. Jer iz zemlje slovinske ne bi se samo uspuhnuo i natiskao vihar i od njega se na hrptu Italije medju živim gredama smrzavao snijeg:

Si come neve tra le vive travi
Per lo dosso d'Italia si congela
Soffiata e stretta dalli venti Schiavi,

pjeva Dante u svome »Očistilištu«. Prečesto bi odanle nad italskom zemljom ogranulo sunce svakoga znanja i umijenja. U bujnom stablu talijanske umjetnosti ima sva sila listova, koji su iz naše gore. S kolikom li sam poštom i predanošću išao

njihovim tragom! Da spomenem samo najveće i od njih savijem vijenac slave i ponosa roda moga.

Sve to dično kolo nadvisuje Lucijan Martinov Vranjanin (Laurana), koji je kao bog umio iz ničesa podići čitav grad, pa u Urbinu sagradio, kako kaže Messer Baldasar Castiglione u svome »Cortigiano«, palaču najljepšu, što je u Italiji ima i što ne bijaše palača, već se je činila cijeli grad u obliku palače. On je mrki, zapušteni i opustjeli Gubio na goloj litici apeninskoj i onaj sred svoje zeleni i smokava na obali jadranskoj usnuli Pesaro uresio predivnim kneževskim palačama, odnjihao Donata Bramantea i talijanskoj renesansi dao plemenite oblike, bogatu i fantastičnu, a opet i istančanu i diskretnu dekoraciju, skladni ritam, lakoću i polet, da je sinula kao prividjenje nebeske ljepote i osvojila cijeli svijet. S njime se hvata Nikola Schiavone Antunov (dell' Arca), štono je u Bolonji grobnicu, gdje počiva tijelo Sv. Dominika, pokrio divnim pokrovom od mramora i na njem na vrhu isklesao dva predražesna angjelka, što se vrpolje i gledaju, kako bi svojim ručicama i nožicama odmakli obješene teške vijence od voća — jednu od najgracioznijih šala čitave talijanske renesanse, što ju je možda jedini dostigao firentinski majstor Benedetto da Maiano sa svoja četiri mramorna angjelka, koja su se sličnim vijencima obavila na zabatu vratiju dvorane za primanje u staroj vladinoj palači firentinskoj. Podno njih opet isklesao je proroke sa čalmama oko glave u dimijama saracenskim i svece u gospodskim odorama, sve od oka ponosne junake, zamišljene mudrace i vatrene propovjednike, a naročito onoga toliko obožavana angjela, što lijevo na podnožju sa svijetnjakom kleči i odvaja se od onoga mrkoga Michelangelova na desno, u širokoj halji od teškoga platna, s prekrasnom glavicom s dugim uvojcima bujne kose, »mila i draga, da bi takova samo Lionardo mogao zamisliti«. Na tom pokrovu kao da je prikazao sav put, kojim je talijanska plastika pošla od rane renesanse pa do baroka, a baš prava umjetnička duša, taj naš Nikola, kako se je probudila na osvit renesanse, kad joj ničim nisu bila podrezana krila, raspojasana, genijalna, samonikla i »nastrana, da su se savremenici čudili i devetili njegovoj vještini, s kojom je znao načiniti muhe i druge životinjice kao da su žive, pa ga do njegove smrti držali za zanešenjaka i divljaka«. Zatim eno dalje Jurja Matejevića (Giorgio da Sebenico), što je pregradio glavne crkve u Ankoni i tamošnjoj burzi dao, kako sudi Jakob Burckhardt (što bi istom kazao, da je vidio crkvu grada Krešimirova!) jedno od najduhovitijih pročelja, što ih je talijanska gotika igda iznijela; finoga i tankoćutnoga Franje Vrajanina, koji je u aragonskim novim dvorima napuljskim osnovao onaj sjajni slavoluk, tu divot-kapiju dvora i dvorsku kapelu, premnoge crkve u Palermu i po čitavoj Siciliji uresio svojim laganim i nježnim reljefima i kipovima, milovidnim i intimnim ženskim poprsjima natjecao se s prvim Firentincima, skalupio ponajljepše talijanske spomenice medalje i pod konac života po čitavoj južnoj Francuskoj pronio slavu dlijeta dalmatinskoga, pa Trogiranina Ivana Duknovića (Giovanni Dalmata), štono je sikstinsku kapelu, crkve i grobove rimske iskitio, pored plosnih, ukočenih i oporih likova Minovih, nebrojenim svojim samoniklim, živim, smjelim i snažnim kiparskim radnjama i u zajednici s Minom i Bregnom odredio nove putove rimskomu kiparstvu u petnaestom stoljeću.

A oko njih se okupili slikari Andrija Medulić, koji umije iznaći nove čari Lionardova »sfumata« i u bakar rezati genijalne svoje risarije kao možda nijedan Talijan; Jure Glović (Klovio), sin kršnog hrvatskog Primorja, kralj svih sitnoslikara, kojemu Kritovac Domeniko Teotokopuli, El Greco, preteča svega modernoga slikarstva (dragoga li toledskoga opominjanja!) duguje zaštitu i prvu svoju nauku; Istranin Viktor Krpač (Carpaccio), što svojim slikovitim i oštrim kistom tako priprosto,

vedro i slatko pripovijeda svete legende, kako to samo slavenska duša može, zatim Zagrepčanin Jeronim del Pacchia, čija su remek-djela u Sieni obilježena svom milinom Perugjina, zbiljom velikih Firentinaca i zanosnom ljepotom Sodome, pa Zadranin Juraj Čulinović (Giorgio Schiavone), jedan od majstora škole padovske, koja je izučila velikoga Mantegnu. S njima se dostojno pridružuje Fra. Sebastiano Schiavone, slavni majstor mletačkih iz drva izrezanih klupa i ormara, učitelj najvećih talijanskih drvorezbara. Druge pomanje radenike u svima strukama umjetničkim ko bi izbrojio! Ni Kukuljevićev »Slovnik« nije ih iznio svekolike. Pa i ovoj Firenci predamnom, što ju zamiluješ kao ljubovcu i klanjaš joj se kao boginji gospodarici Atike i njena grada, dao je moj kameni Senj, orlovo gnijezdo Uskoka, tih hrvatskih Normanaca, onoga Schiavonea, koji je zamislio prvu osnovu, kako će se izgraditi kupola stolne crkve Sv. Marije Cvjetne, što evo hoće sva ova brda da nadvisi i svaki ju dan gromovi biju kao da su joj jalni, pa Brunelleschiu pomogao popeti ovo čudo od kamena k nebu pod oblake, a onda umnoga i učenoga Augustinovca Martina Senjanina, kojega je onaj slatki pisac »naličja Božije Komedije Danteove, ljudske komedije u svima vijekovima, u svima zemljama, u svima prilikama, nacrtane na osnovi prirode i u svijetlu razuma«, kako je Carducci za »Dekameron« rekao — Giovanni Boccaccio pazio kao oko u glavi i ostavio mu sve svoje knjige.

To sve nije jedina slava roda moga. Jer ko bi izbrojio velikane, umnike, državnike i vojvode, što su ih u isto vrijeme Hrvati dali Italiji, pa i čitavoj Evropi od Carigrada do maurijske Kordove, sve te Boškoviće, Baglivije, Gospodnetiće, Skaliće, Tommasee, sve te Križaniće, Draškoviće, Vrančiće i Kitoniće, Sokoloviće, Jurišiće i Vukasoviće! Medju njima ima ih, koji su svojom mudrošću pretekli najveće umove svjetske dovijajući se zakonima vase-

ljene i koji su u znamenitim zgodama krojili sudbinu silnih carstva. Kao svemu zapadnome svijetu i Hrvatskoj je sada osvanulo zlatno doba renesanse (kako mi o tome malo govorimo i znamo!) — doba rasplamtjelih zvjerskih strasti, neobuzdana uživanja svi tjelesnih slasti i nastranosti, najsmionijih političkih snova, bezbrojnih zavjera i nečuvenih nasilja, ali i doba goleme vrsnoće, čelične volje i nevidjene veličine karaktera, štono je sred divljega pirovanja onaj čas gotov braniti svoje do zadnje kapi krvi i svaki dan na golu nožu iznijeti život; doba silnih pronalazaka novih svijetova, snažnoga porasta ljudske prosvjete i procvata umjetnosti, kakovu nema para. To veliko doba zateklo je Hrvate, kad im kraljevina bješe spala na dvije tri opustošene županije od Drave do Jadrana, a domovina bila raspršana na sve strane i pokorena pod vlast austrijsku, tursku i mletačku. Pa opet su vojvode, snaga i srž vojske i austrijske i turske i mletačke bili naše krvi. Hrvatski junaci spasili su dva puta carski Beč i zapadnu kulturu od propasti, ali ne samo Jurišić i Zrinjski nego i vojvode turske vojske bili su Hrvati. Državnici, diplomati i poslanici, najveći pravnici Habsburgovaca, Osmanlija i Ugarske gotovo su zgoljni Hrvati. U tadašnjem svijetu ne bijaše dvora, gdje ti državnici i diplomati nijesu vršili najznatnijih poslanstva, ni pokrajine, gdje nije izašao na glas koji naučenjak Hrvat, a sve do pod konac osamnaestoga vijeka ni pokreta duhovnoga, kulturnoga ni vjerskoga od Engleske do Carigrada, gdje se Hrvati zatočnici novih ideja nijesu borili u prvim redovima. Uzato su imali kada gajiti ne samo bogatu svoju narodnu, nego i latinsku i talijansku i njemačku i magjarsku i tursku knjigu! Ko će na svijetu pobiti činjenicu, da u novovjekoj historiji teško ima drugi primjer, te bi tako mali narod usred tako jadnih svojih domaćih i spoljnih političkih prilika rodio toliko velikih pojedinaca i pokazao tako zamjernu kulturnu sposobnost?

Što da spomenem iz tolika obilja činjenica i dokaza, da ne varam sebe ni druge? Vespasiano da Bisticci, firentinski knjižar u petnaestom stoljeću, koji je sa svojim mušterijama prijateljski općio, lično poznavao sve naučenjake i književnike i dobavljao rukopise za knjižnice dvaju tadašnjih najvećih boljara zaštitnika knjige i nauke, Kozima Medicia i vojvode Federiga da Montefeltre u Urbinu, napisao je živote od neko stotinu i dvadeset slavnih muževa i žena svojega doba, pa uz same Talijane i jedno desetak Španjolaca, Engleza i Nijemaca iznosi i opise života dvaju jako znamenitih Hrvata onoga vremena: »visoko učena muža u svih sedam znanosti i velika teologa« Messera Ivana Viteza od Srednje, najprije biskupa varadinskoga i kancelara kraljevskoga, a zatim nadbiskupa ostrogonskoga i primasa ugarskoga, pa njegova nećaka Messera Ivana Čezmičkoga, biskupa pečujskoga i i »Slavonca«, nazvanoga Janusa Pannoniusa, »čovjeka izvanrednih sposobnosti i bez ikake mane, da se u inozemstvu i Italiji nijedan momak nije mogao s njime ogledati, jako darovita, vrsna u prozi i poeziji, osobito u gradnji stihova, pa dok su prečani (ultramontani) obično slabo nadareni, ovaj je natkrilio ne samo sve inozemce nego i Talijane«. Ivan je izmedju drugih saučenika osobito puno prijateljovao s onim smiješnim čudakom, Falstaffovskim šaljivčinom pjesnikom Galeotom Marziem, koji je na dvorovima kralja Matijaša Korvina i Luje jedanaestoga u Franceskoj bio jako vidjena ličnost i kojega je Walter Scott nacrtao u svome »Quentinu Durwardu«. Bivši s njime u Narniu, njegovu rodnom mjestu, mrkom gnijezdu sokolovu umbrijskom, što se je stislo na uskom bridu vrletne litice, zadnjega rta sabinskih gora strmo iznad brze i zelene Nere, Messer Giovanni uz tolike druge svoje dike, što su ga pod vrućim nebom talijanskim zatravile, opjevao je velebnom i glasovitom latinskom odom bistro gorsko vrelo u blizini Narnia, svetinju cvijećem ovjenčane boginje »Feronie«, latinske Vesne i božice slobode, kojoj su bili posvećeni pusti luzi i gorska vrela. Naš Adolfo Veber na svome putu po Italiji 1858. godine obašao je Narni, spominje njegov romantički položaj, seljake i ružne seljakinje, što jaše po muškaračku na magarcima, ali o »Feronii« i Ivanu Čezmičkom (kao ni o jednom Hrvatu majstoru u Italiji) ne zna kazati ni riječi — pomislite u takom slučaju tako klasički obrazovana Engleza, Nijemca ili Magjara, kako bi sve to znao do u najtanje tankoće, namah odletio do te česme i napio se njezine hladne vode! A koliko ljudi u nas a naročito u tudjini znade, da su dvoru istoga kralja Matijaša, tome ponajglavnijem netalijanskom sijelu renesanse, bili najveće dike sami Hrvati, četvorica Viteza od Srednje i Ivan Čezmički, humanisti Pavao od Ivanića, Feliks Dubrovčanin, Ludovik Crijević, Julijo Dalmatin i Marko Hrvaćanin, kipari Jakov Statilejić i Ivan Duknović i nebrojeni drugi!

Nu kažu nam, da smo mi ovdje na zapadu bili nadomak Italije i Evrope, da smo zarana naučili njihove jezike, po crkvenoj i po državnoj vlasti bili s njima u neprekidnom saobraćaju, pa da tu kulturu imamo da zahvalimo sretnijemu geografskom položaju. Može da bude tako. Neka je daleko svadja i inat danas, kad ponoćna zvona navješćuju na zemlji mir ljudima dobre volje — ali i oni na istoku bili su nadomak istočnorimskoga carstva sve do njegova pada i baš tako snažne helenske kulture. I oni su po crkvenoj vlasti bili s Bizantom u neprekidnom saobraćaju, a malaksalu, labavu i nemoćnu njegovu vladavinu mogli su lako oboriti. Pa zašto oni nijesu prigrlili klasične oblike i priljubili se prosvjeti i umjetnosti bizantinskih Grka? Zašto nijesu naučili njihovo pismo i jezik pa se zavezli u dubine njihove znanosti? Zašto nijesu prisnovali na tu kulturu, dalje ju dotjerivali i prinijeli ju zapadnom svijetu, već ostavili Mlečićima, da ovi posvoje čitavu umjetnost bizantinsku, da ju usavrše i oplemene, pa da budu brižni čuvari i stara-

telji grčke mudrosti i poezije? A opet, da se na nas vratimo, zašto su ti toliki veliki Hrvati svoj bistri um, visoku kulturu i golemu vještinu dali u službu tudjinu? zašto te velike svoje sposobnosti nijesu priklonili k svome rodjenom narodu, koji je tudjin sakatio i razdirao na sve strane, pa tako smetnuli s vida prvu dužnost sinovlju — da mu osnuju svoj slobodni dom i izgrade ga svojom političkom vještinom i kulturnom spremom? Ali čudni su puti prirode, sudbine naroda i pokretnih sila historije.

Vulkanskim provalama izbila je iz unutrašnjosti zemlje na površinu rastaljena utroba njena i pomiješala se s plinovima, parama i vodom, što je otopila razno kruto kamenje. U toj su se žitkoj mješavini, rudnoj tvari, kretale sićušne čestice slobodno na sve strane, dok se pod utjecajem spoljnih sila nijesu stale svrstavati u pravilne redove i nizove, dok se ta žitka tvar nije prometnula u krutu, dok se nije sledila. Ali čestice neke izvjesne tvari lede se uvijek po jednakom poretku, koji je posve drukčiji od načina, kako se druge rude lede. Ledac je prirodna posljedica rasta neke rudne tvari, spoljni oblik ukrućenih čestica, što pripadaju baš k toj rudnoj tvari. Nu svagda nije tako. U dubinama kamene kore zemaljske nalaze se kadšto ledci pod velikim tlakom. Kora se raspukne, voda prokaplje kroz pukotinu, otopi i ispere ledce, da ostaju tek njihovi prazni kalupi. Ponovne vulkanske provale razbiju tu kamenu koru, rastaljena utroba zemlje opet izbije i ispuni one prazne kalupe ledčane drugom rudnom tvari. Tako nastaje ono, što mineralozi zovu pseudomorfoza — ruda u obliku druge rude, ukrućene čestice jedne rudne tvari u lažnom tudjem obliku druge. Ne samo u rudnom carstvu nego i u historiji kao da ima takih pseudomorfoza. Neka tudja kulturna i politička sila kadšto tako oblada nekim narodom, te ovaj ne može ni dahnuti ni obrazovati samonikle svoje kulturne i političke oblike pa ni doći do potpune svoje narodne svijesti, jer ga

tudja sila svejednako goni, da sve tvorevine kulturnoga i političkoga svoga života sabije u njene kalupe i bez prekida u njem podstiče neprimirljivu mržnju na tudjina, kojemu nema snage da odoli.

A ne samo kulturnoj, nego i političkoj prošlosti roda moga kao da je odredjivala zakone neka taka pseudomorfoza. Kamo se sve nijesu stisle te jadne hrvatske kocke! Za nas živih pritiskivale su ih pandže dvoglavoga crnoga orla, onda tonule u sjaju Stjepanove krune, da nadju naselja na štitu bijeloga orla. Suvereno stoluju tek u srcima Hrvata i pod zaštitom kućnoga praga. Pokretne sile take pseudomorfoze kao da su u tudje kalupe potiskivale sve naše ljude, što su snovali budućnost narodnu. I Gaja, kad je živu mladicu svoga naroda uzeo kalamiti na mrtvu ustanovu starorimsku i tudju političku tvorevinu. I Jelačića, kad je prešavši preko Drave, zamotao narodne i razvio austrijske barjake. I Strossmayera, kad je po primjeru britskom, švajcarskom, belgijskom i američkom rodjeno svoje ime i biće narodno pokušao žrtvovati naučnoj ideji, u koje ne bijaše ni geografske osnove ni političke prirode, a ni državne vlasti, da je obrazuje, kako je to u onih drugih naroda bilo. I Levina Raucha, kad je pregnuo, pošto mu je Ivan Mažuranić utro pute, da 1848. pretrgnute organske niti s Ugarskom opet poveže. Postrance sa samosvojnim shvaćanjem narodnoga problema stoji Senjanin Pavle Vitezović i Ante Starčević, taj hrvatski Savonarola. Ovaj je u Firenci naredio »bruciamento delle Vanità«, popalu taština, i dva puta dao sažeći nacrte i slike golih žena, djela Petrarkina i Boccaccieva, citare, tambure, šahovske daske, kocke, karte, krinke i krive kose. A naš je narodni pregalac kremenjak bacao na lomaču narodne svoje nauke nebrojene političke i kulturne probitke, što ih je donosio svakidašnji život i što se nikako nijesu mogli odlagati. Sve samo zato, da snagu narodnu ne slabi i ne rastepe u sitnice, već da bude čila i spremna onoga velikoga časa, kad će zagr-

mjeti »j' y suis j'y reste«, tu sam i ostajem, od tudjinca tražiti račun i sama sebi otkrojiti sudbinu i slobodu.

I za njega bi se moglo reći, što je neko kazao za Carlylea, da bijaše veliki spasonosni lijek svoga vremena.

Pa da je doživio taj čas, što bi bio dočekao? Kod kuće četicu, štono je ispovijedala i bučila, da je ona jedina čuvarica narodne slobode i nezavisnosti, a pustila, neka je vode kamo hoće ljudi, kojima su ciljevi bili ne samo nejednaki, nego upravo protivnički. U tudjini drugu četicu, što je pristala s ljudima, koji su udarali u druge svirke i razvijali druge barjake. Pa tako je izašlo, da se u mirovnim ugovorima, kojima se je poslije svjetskoga rata odredio sadašnji naš javni položaj, uglavljuje, da su savezne i ujedinjene vlasti priznale sjedinjenje nekih dijelova teritorija austro-ugarske monarhije s teritorijem kraljevine Srbije (l' union de certaines parties du territoire de ladite monarchie avec le territoire du royaume de Serbie) kao državu slobodnu, nezavisnu pod imenom države srpsko-hrvatsko-slovenske. U tome rasulu i novome osnutku evropskom nestade starodrevne naše kraljevine s vidika, jer se ona s kraljevinom Srbijom sjedinjuje tek kao čest teritorija bivše austrougarske monarhije, baš tako kao i neki dijelovi Koruške, Štajerske ili kao neka ugarska županija. A ni tri potpune godine iza kako se je zadnji Habsburgovac kod krunisanja zakleo, da će poštovati ne samo ustav Ugarske, nego i kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i braniti integritet ne samo Ugarske nego posebni i naše kraljevine, pa tako najsvečanijim državnim činom bila zasvjedočena i sačuvana odjelita njezina državnost. Za cijelo, nijedna se narodna država nije osnovala po nekim ideološkim zahtjevima i strogim historijskim predajama, već po prilikama savremenim, sa svima onim ugovorima i ustupcima, što ih politika ište — ali ima li u novovjekoj historiji puno primjera, da se je taka neprekidna tisućljetna državnost, koja se je svagda u većoj ili manjoj mjeri i vršila, prosto odbacila, pustila i predala bez ikaka daljega uglavka i jamstva? Tek sada za njom žalimo i kukamo, kad osjećamo, da svi naši susjedi pa i naša braća, makar nas isto sunce grije i isti led bije, hoće ne samo da čestice svoga narodnoga bića ukrute u svoj samosvojni oblik, nego da i naše sabiju u svoj kalup. Nu kako narodi ne žive po neumitnim prirodnim, već po socijalnim, historijskim zakonima, kojima snagu odredjuju prerazne prilike, ima i tome lijeka, a čist račun najjači zalog zajednice i mira. Put narodne dužnosti i časti bjelodan je i jasan, pa što bog dade — — —

Po crkvama zvona udaraju, a srca se privijaju k nebesima. Izazovi nas Spase, da ne budemo kao izgubljena ovca. Nadahni nas, da zaludu vapijemo za karakterima, neka nas spase, jer ih ne ćemo imati, dok narodna duša ne bude vjerovala — dok je ne obuzme misao samosvojna, da joj se pokloni, do kraja je prihvati i njojzi se čitava preda, a u tvrdoj vjeri te će se jedared oživotvoriti; dok je ne prožme misao zajednička i u njoj uguši svaku klicu sebičnosti i odmetništva iz narodnih redova; dok je ne presvoji misao zavjetna i bude joj meta, do koje će makar se svi djavoli urotili protiv nje; dok je ne zagrije žarka ljubav svoga i svojih, koju Mickiewicz propovijeda na koncu svoga »Gospodina Tadije«. Onda, tek onda odahnut će: Rodio se Spas!

24./XII. 1923.

Shakespeare i Bacon

O degli altri poeti onore e lume,
Vagliami il lungo studio e il grande amore,
Che m' han fatto cercar lo tuo volume.

Dante, Inf. I, 82—84.

Po novinama zaredale vijesti, da je onomadne »Mercure de France« donio članak, gdje jedan Američanin, pročelnik ureda za tajno pismo i na daleko poznati vještak u odgonetanju takova pisma (ne ćemo ga lje lišiti besmrtnosti, ako ne spomenemo njegova imena!) priopćuje, kako mu je pošlo za rukom pravo pročitati neko mjesto u nekoj drami Shakespeareovoj, pa kako odatle izilazi evo ovo. Francis Bacon, glasoviti filozof i lord kancelar kraljevine Engleske onoga vremena, tajnim pismom tu naviješta svijetu, da se poradi grdnih pogibija, koje su ga na dvoru kraljice Elizabete odasvud okružavale, a bojeći se osvete te kraljice djevice, koja mu je zlobila, nije usudio sve pisati pod svojim imenom, već se služio imenima Shakespearea, Edmunda Spensera, pjesnika »Vilinske kraljice«, pa od gotovo polovine svih dramatičkih pjesnika, što su u ono doba živjeli i pisali, i neko desetak drugih tadašnjih književnika, koji su pisali prozom. Kolike li senzacije za vrzino kolo nagadjanja, hipoteza i okultizma, što se od neko pedesetak godina tako bijesno hvata i igra oko autorstva drama Shakespeareovih! Eto za naš vijek, koji misli, da će prirodoznanstvenim metodom, sitnom

mehaničkom analizom poezije, vjere i tvaralačke snage intuicije iznaći novu umjetnost, moral i vjeru, eksaktnoga dokumenta, da Shakespeare nije napisao nijednoga slovca od svega onoga, čime je izišao na glas najvećega pjesničkoga genija, što ga je igda bilo, a da je Bacon napisao ne samo svoja tako znamenita filozofska djela, nego i drame Shakespeareove pa i dobranu trećinu svih najvećih književnih djela, koja su za vrijeme renesanse u Engleskoj ugledala svijetlo i kojima se je engleska lijepa knjiga dosele tako dičila. Valjda će se sam pronalazač malo snebivati od preobilna i preogromna posljetka svoga odgonetanja, nu valja pričekati, što će na to reći drugi, koji imadu opet svoje teorije i svoje prave Shakespearee, a koji se možda u to tajno pismo Baconovo više razumiju i znadu ga bolje odgonetati, pa da se opet zametne hajka i krene zvijera arslana — seljačinu, kojemu je palo na um, da bude pisac tako velebnih djela.

Jer na nestadak valjanih spoljnih dokaza za sve te teorije, nagadjanja i izmišljanja, pravi psihološki razlog, zašto se ta hajka javlja već u osamnaestom stoljeću, a u naše se demokratsko doba podiže svaki čas, jeste naprosto to, što je tobože nevjerovatno, što više nemoguće, da bi čovjek iz naroda, tako sitan i neznatan, kome se pravo ne zna ni za ime ni za pleme, koji se ne druži s gospodom ni s naučenjacima, kojega je odnjihala božja seoska priroda, a nije se od mala nadisao plemenitoga zraka dvorskoga, mogao napisati tako velika djela. Ta o životu toga neznana delije, što je jedva umio (ta to je tako bjelodano!) potpisati svoje ime, a svagda ga potpisivao drukčije, ako je u opće igda živio, znamo koliko je Voltaireov Zadig znao o metafizici — il savait de la métaphysique ce qu 'on a su dans tous les âges, c' est à dire, fort peu de chose, znao je o metafizici što su ljudi znali u sva vremena, to će reći jako malo. Tek dvije tri ničim ne provjerene legende, priče i ništa više. O njem ide priča kao o svakom drugom klatežu i skitnici, što se je onda

od nemila do nedraga potucala po toj staroj, veseloj i plemenitoj zemlji engleskoj i njezinoj raspojasanoj prijestolnici. Rodio se, kazuje ta priča, 1564. godine od oca rukavičara, trgovčića vunom, mesara što li, koji se je oženio bogatom kćeri vlasteoskom, živio na selu kao spahija, potratio ženin imutak, propao i odrekao se svih časti u općini pa izvadio sina iz škole, da mu bude u poslu od pomoći. Taj deran skrajao ludosti, budalaštine i vragolije svake ruke, bio najveća pijanica u selu i kod piva spravljao svakoga pod stol pa svaki čas pijan sa svojim drugarima noćio po drumovima i jarcima. Tek što je navršio osamnaestu godinu, oženio se osam ili devet godina starijom kćerkom imućnoga seoskoga gazde, pošto ju je prije usrećio materinjom radošću, bio silan zvjerokradica i nikako se nije mogao ostaviti zlosretne kradje divljači i kunelića osobito sira Tome Lucya, te ga je ovaj dao često bičovati i kadšto uhapsiti, da je konačno morao uteći iz sela. Trbuhom za kruhom odskitao se u London, pridružio se k nekoj glumačkoj družini, gdje je isprva bio puko služinče i obavljao najprostije poslove, pa da se prehrani, pred vratima kazališta preuzimao i čuvao konje velikaša i druge gospode. Kasnije se dao u glumce, čeljad u ono doba jadnu i sramotnu, koju je divlja i razuzdana svjetina često obasula kamenjem a sudac joj kadšto dao odrezati uši. U svojoj trideset i trećoj godini nešto zaradio pa u svome rodnom mjestu kupio kuću sa dvije suše i dva vrta, stao šićariti i baviti se kojekakim poslovima, bio zakupnik raznih kazališta, kupovao zakupne porezne ugovore, veliko zemljište i više kuća, udao jednu kćer za liječnika, a drugu, koja ni pisati nije znala, za nekoga vinskoga trgovca, povukao se u svoje rodno mjesto na svoje dobro, tamo lihvovao i grdno gulio sirotinju sve u šesnaest, svadjao se sa svojom ženom i ostavio joj u svojoj oporuci tek drugu postelju u kući po dobroti. Eto, to je po prilici sve što znamo o životnim prilikama toga čeljadeta. Shakespeare, koji je svojim duhovnim

okom zagledao do u najveće dubine i najmanje sitnice svoga stoljeća, znao svu nauku i vladao lijepom knjigom svoga doba, kojemu je bila širom rastvorena sva knjiga života, te je kao niko do njega i poslije njega poznavao sve prilike i strasti, slave i nevolje čovječje — on da bješe taj bekrija, glumac, nevaljalac i lihvar!

Otkud bi tako mali, prost i zao čovjek napisao taka djela! Kako u tu gospodsku rabotu ulazi taj badavadžija, što se je u London doskitao tražiti hljeba, zvjerokradica, glumac potukač, što je oko sebe okupio kukavnu i gladnu glumačku družinu! To je posao velikih naučenjaka, vojvoda, lordova i druge otmene gospode, djece državnih velikodostojnika, a naročito Francisa Bacona, sina takova državnoga velikodostojnika, kralja tadašnjih filozofa, lorda kancelara kraljevine Engleske, što više pravoga rodjenoga sina kraljice djevice Elizabete, kojega je rodila s grofom Leicesterom, Essexom ili bog zna s kojim kavalirom dvoraninom, pa da ne bude pred svijetom bruke i sramote, podmetnula starom dobričini, svome čuvaru državnoga pečata, siru Nikoli Baconu — u kratko to je posao slavnoga državnika i prvoga umnika svoga vremena. To bijaše dvoranin i savršen gentleman, kojemu je velika čast, što ju je obnašao, još više na vidik iznosila sjajne njegove duševne darove i davala još veće čari veseloj njegovoj ćudi, njegovu ljubaznom i ugladjenom ponašanju i rječitom domjenku u društvu. Kralj i prvi ministar, koji je kralja imao u rukama, svagda su s ljubaznim smiješkom susretali toga širom vasiona svijeta glasovitoga svoga udvoricu. Čitava četa dvorana i velikaša salijetala ga i natjecala se, da steče njegovu milost. Ljudi umni i učeni sa zanosom pozdravljali veliki uspjeh toga velikaša, koji bješe tako sjajnim načinom pokazao, da se čovjek velike učenosti i sjajnoga uma može razumijevati u umještvo, kako se valja u svijetu proturati, kud i kamo bolje od kakova glupana, što dan i noć razbija glavu oko knjiga. I kad

je već pao, živio taj velmoža u svakom sjaju i raskošu, vozao se u tako gizdavoj kočiji i sa tako velikom pratnjom slugana, te je kraljević waleski Karlo, kad se je jedared s njim na cesti sukobio, od čuda uskliknuo: »Borme, svak radi što može, ali ovomu se čovjeku ne će splinuti poput stijenja od svijeće!« Makar po svojim moralnim svojstvima i karakteru nije nimalo više od onoga glumca i malogradjanina podoban, da bude ovjenčan slavom pisca drama Shakespeareovih, jer ga je donja kuća parlamenta optužila, a gornja s pravom i po njegovom priznanju samom osudila zbog primanja mita u sudačkoj službi i grdne deračine stranaka, pa ga proglasila nesposobnim obnašati budi kakovu državnu službu i sjedjeti u parlamentu — naš vijek hoće baš njega tom slavom da ovjenča. Ta ko bi drugi bio kralj pjesnika već ako taj kralj filozofa i velikaš! Baš prava dika našega demokratskog vijeka — to mišljenje! Ali ljudi su svagda bili gotovi radije vjerovati svaku besmislicu, dopustiti svaku nemoguću stvar, nego prihvatiti što je najbliže i najprirodnije, da se i u priprosta čovjeka iz naroda može da nadje tvaralačka snaga genija.

Zadješ li nešto dublje u samu tu stvar, bit će ti ta gotovost, s kojom ljudi odriču glumcu Shakespeareu njegovu slavu, razumljiva i ne ćeš se jako čuditi, što je to mišljenje našlo toliki odaziv. Razlika izmedju onoga, što znamo o njegovu životu i njegovih djela upravo je preogromna. Kad je već jedared ta kramarska američka teorija probudila u tebi sumnju, što te je i onako već prije, čitajući velebne njegove književne tvorevine, nesvijesno podilazila, svaki čas osjećaš, da je njegovo djelo neizmjerno premašilo onaj uzani okvir, u kojem se je po tim vijestima za svoga života kretao. Da to pokažemo samo jednim primjerom.

Taj primjer navlaš ne uzimamo iz poznatih njegovih velikih drama, već iz gotovo nezapažene glume, iz komične tragedije, tragične komedije, lakrdije, kako su ju razni kritičari okrstili, koja se

nigda ne prikazuje, odbija te svojim studenim a kadšto i surovim sarkazmom, pa na koncu nema ni pravoga završetka, iz »Troila i Kreside«. Ne mislimo ovdje raspredati ironiju te herojske pošurice ni raščinjati karakter one dotjerane i izvježbane namiguše Kreside, odurne smjese hladne i ledene sebičnosti i lakomislene pohote ženske. Ne mislimo ni na onu blebetušu Terzita i druge, kojima pjesnik o ratu i ratovanju u usta meće velike istine, što su osobito iza ovoga svjetskoga rata tako savremene, a ni na ono glasovito mjesto (IV, 2), gdje se navješćuje Newtonov zakon o gravitaciji, kad Trojanci Grcima hoće da vrate Kresidu za zarobljenog Antenora i rastave je od njezine dike Troila, a ona kaže:

Al ljubavi mi temelji i zgrada
Ko zemlje sama sredina su jaki,
Što sve privlači k sebi.

Htjeli smo da spomenemo ono mjesto (III, 3), gdje vojvode, grčki knezovi nakon sedmogodišnjega uzaludnoga podsjedanja Troje hoće opet na borbu da predobiju rasrdjena i otudjena Ahileja, »mišicu i desnu ruku čitave vojske«, pa odabiru Ajasa, da podijeli mejdan s Hektorom, jer je on tobože najveći junak, da bi tako posramili Ahileja; gdje na savjet lukavca Ulisa, neka bi vojvode nemarnim i hladnim ponašanjem skršila oholiju toga prkodžije, Agamemnon i drugi knezovi grčki prolaze mimo Ahileja ne gledajući ga, a on se tome čudi, pita je li odskoro osiromašio i domeće:

Jest, veličina, kojoj sreće nema,
I s ljudima se djeli. Ko je pao,
Pad svoj u očma drugih ljudi čita,
Čim osjeti ga. Ljudi ko leptiri
Tek ljetu kažu svoja mučna krila;
Nijedan čovjek nije, što je čovjek,
U časti, već je onih časti radi

Izvana što su, mjesta, blaga, moći —
I zasluga i njegve sreće plate.
Kad padnu te, sve sama kliska čeljad,
I ljubav kliska na njih privješena
U propast s njima surva se i skupa
U padu mre.

Na to Ulise k njemu prilazi i kazuje mu, kako će sjutra Ajas izaći na mejdan s Hektorom i biti slavan; a kad mu se Ahilej tuži, kako su grčki knezovi prošli mimo njega kao škrtice mimo prosjaka, nijesu mu kazali nijedne lijepe riječi ni pogledali ga, pa pita, zar su njegova djela zaboravljena, odgovara mu mudračina Ulise:

Na ledjim, brajko, vrjeme torbu nosi
I zaboravi darke u nju baca,
Neharnosti avetinja ta grdna.
Te mrve prošasta su dobra djela,
Što onaj čas odminu, budu namah
Zaboravljena. Ustrajnost, gosparu,
Sjaj daje časti; svršen čin se tura
Na stranu kao zardjali oklop,
Lik svačje sprdnje. Idi svojim putem,
Jer čast se vere tako tjesnim klancem,
Da ti tek s njome prodješ, Drž' se staze,
Jer takmačenje ima sto sinova,
Što stiže jedan drugog. Ugneš li se,
Zastraniš li od svoga ravnog pravca,
Ko nagli poplav nagnat će svi redom
I preteć te daleko;
Il padaš ko div konj u prvom boju,
Pa ležiš na dnu lošega prtljaga
Pregažen, smrvljen. Oni, što sad rade,
I manjim djelom tebe će nadmašit,
Jer vrjeme je ko sada što su gazde
Kad ide, gostu tek da stisnu ruku,
A raskriljenih ruku ko da lete
Došljaka grle. Smijuć svak dolazi,
A uzdišuć odlazi. Nek se krepost

Ne nada plaći za to, što je bilo,
Jer ljepota i pamet,
Rod visok, snažne mišice, junaštvo,
Dobrota, ljubav, prijateljstvo, svi su
Vremena, jalnog opadača, sluge.
Od prirode je jedan rod sav svijet —
U jedan glas svi slave nove trice
I kad su preradjene stare stvari,
Pa više hvale malko pozlaćenu
Prašinu, nego naprašeno zlato,
Što sada vidi svako oko slavi —

Ti govori, što ih spominjemo, za cijelo nijesu ni dublji ni velebniji od stotine drugih u »Hamletu«, »Kralju Learu«, »Buri«, pa i u »Kako vam drago«, ali očito je, da su tako istiniti, da su tako vjerno ogledalo sve te tragike slavoljublja, te ih je mogao da iznese tek čovjek, koji u dušu pozna sve te borbe velikoga svijeta, sve te častoljubive snove, želje, spletke i nedaće političara i državnika, boljara, mogućnika i dvorske gospode, što se za vlast bore, pa koji je tu borbu sam doživio i to iskustvo platio svojim životom. Nije li priličnije, da je to napisao Bacon, koji je sve te muke promučio dok se je uspeo na tako visoko mjesto lorda kancelara kraljevine Engleske, nego Shakespeare, koji je došavši u London morao na vratima držati konje velikoj gospodi, što su došla u pozorište, da tako zasluži koru hljeba, pa se vratio u svoje selo, čim je sa svojom glumačkom družinom skuckao nešto novaca, da može živjeti sa svojom porodicom? Dašto, mjeriš li običnim mjerilom, teško možeš da poimaš, te je Shakespeare po onome, što je od njegova života do nas doprlo, mogao steći takovo znanje, progledati i raščiniti sve to pletivo te gospodske igre. Ali tako možeš umovati, kad se govori o običnom čovjeku, a ne smiješ, kad se radi o geniju. U tom je ona neizmjerna razlika izmedju prvoga i drugoga, što su pameti u prvoga odredjene granice, a u drugoga nijesu, što u prvoga ima mu-

drosti kraja, a u drugoga nema. U genija dolazi sve iz njegove unutrašnjosti, iz njegove duše i veljega uma, a jako malo ili ništa s polja i njegovih izokolnih prilika. »Messer Lodovico, dove mai avete trovato tante corbellerie?« gosparu Lujo, gdje ste zaboga našli sve te vaše lakrdije? zapitao je jedared, kako se priča, u veliku čudu Ludovika Ariosta onaj odrešiti i okrutni knez crkveni, osnivač poznate i po njegovu imenu prozvane vile kod Rima i brat ferarskoga vojvode Alfonsa, kardinal Hipolit Este. Taj knez crkveni, štono je svome polubratu po ocu Don Giuliu dao na lovu u šumi po svojim krvnicima iskopati žive oči iz glave, jer mu je neka gospa, što ju je zamilovao, pričala, da su ju te bratovljeve oči zatravile.

Ta što će geniju i njegovoj tvaralačkoj snazi spoljašnje životne prilike! Njegov vid seže preko socijalnih ograda i plotova. Njegovo duhovno oko obuhvata sav svijet i svaku stvar, u njenoj cijelosti i njenim čestima, dok se običan čovjek hvata samo pojedinosti i sitnica. Što je u Shakespearea ono njegovo nedostignuto svojstvo, da vlada engleskim jezikom kao niko drugi i umije za svaku stvar naći najzgodniju riječ, pored onoga njegova uma, koji je, da kažemo riječima Veda, starih svetih knjiga indijskih, kao svijetlo usred sunca, kao istina usred toga svijetla i neprolazni bitak usred te istine. Pored onoga njegova duha, koji će dohvatiti najdalje posljetke i doprijeti do najdubljih vidika čovječjega tjelesnoga i duševnoga života, svaku rečenicu protkati blistavim metaforama, što ih bujna i neobuzdana njegova uobrazilja niže, svaku apstraktnu misao zaodjeti živim slikama, što kazuju život kakav jeste, pa iznijeti nedogledan niz poredjenja iz svih područja fizičkoga i moralnoga života, što ga njegovo duhovno oko u jedan mah vidi svagda u cijelosti a nigda samo po čestima. Pored one njegove vidovitosti, koja je na priliku u »Buri« svu blagost i čudnovatost, zanos i uzvišenost nevidjenim umještvom i milinom udružila s veselim do-

mišljajima lakokrile uobrazilje, iznijela vječnu životnu mudrost i istinu, onaj visoki misterij, što ga oči gomile i savremenih ljudi zaslijepljene preraznim predrasudama ne mogu da vide, pa prikazala taj ljudski život, to »smućeno jedno more«, što su ga uzburkale bura, raznolike i razrožne sile i tajnovita moć, koju slijepi čovjek zove slučajem ili srećom, a koja je u istinu vraštvo sudbine, da se na koncu svikolici izgube i opet nadju u spoljnoj sreći svoga života.

A zar je Shakespeare jedini čovjek, u kojega je duh neizmjerno premašio onaj uzani okvir, gdje su se njegove životne prilike kretale? Ta eno u Periklovoj Ateni onoga poštenjaka, trbušastoga staroga čiče, nespretnoga i nezgrapnoga svata dugih ušiju i prčastoga nosa, da bi glumci u pozorištu s njime šale provodili i lončari snimali ružno njegovo lice na svojim vrčevima. On ljubi svoju Atenu nada sve, zatucan je malogradjanin i nigda ne ide ni pedalj izvan gradskih zidina, u gradskom vijeću gradi se lud i napada na javno mišljenje žestoko i bjesomučno, da ga zamalo nije narod razderao. U čestim njegovim prepirkama ljudi ga svaki čas zlostavljaju, biju i ćuškaju, a on to sve strpljivo podnosi. Kad ga je jedared neko nogom udario, prima to ravnodušno i kaže jednomu, koji se je tome čudio: »zar ću magarca, koji me je gurnuo, tužiti?« Kad mu opet neko kaže: »zar te onaj tamo ne grdi i ne psuje?« odgovara mu: »ne, jer što onaj kaže za mene ne prilikuje«. Obično živi od hljeba i vode, kad ga koji prijatelj k sebi ne pozove; hoda bos naokolo, nema rublja i na golom tijelu ljeti i zimi nosi isti ogrtač. Ne piše ama nijedne riječi, već kad ustreba pravi za plaću loše kipove, da zaradi koju paru i da može s najotmenijim i najobrazovanijim mladićima atenskim raspravljati i utući ih nepokolebljivim svojim mirom, nesmiljenom dijalektikom, snažnom rječitošću, strahovitom logikom i poraznom ironijom. Zameće neslane šale od slugana, kovača i drugih zanatlija, pijetlova i

bludnica, žlica i zdjela za čorbu, grdan je ispičutura pa sve svoje drugove od čašice spravlja pod stol, da podje vedar i sabran iznova raspravljati s trijeznim ljudima. Ali u njega je um, da odredjuje smjernice prosvjeti svoga naroda, poštenje čisto kao zlato, čestiti vjerski fanatizam, koji mu brani, da mitom ne ode iz zatvora i nuka ga, da ispije pehar kukute. Koga nije ta besmrtna stranica apologije Platonove, gdje se opisuju zadnji njegovi časovi, darnula u najsvetije što na svijetu ima! A taj Sokrat, luda i mučenik, ulični govordžija i najveći svetac svoga vremena, propovjednik je nauke svoga savremenika, onoga otmenoga aristokrata Platona, koji opet upotrebljava duhovitost i ugled Sokratov, da iznese bogato blago svoje duše, pa je s njime srastao u jednu sjajnu kulturnu pojavu, da ih danas ne može da luči ni najoštrije oko.

Ne reci niko, da su Sokrat i Platon živjeli u Periklovoj Ateni, kad je, kako Emerson kaže, genij bio još nepomućen i prost od zaraze pretjeranosti, što će ga docnije stići, kad je znanje cvalo i bilo zdravo zdravcato, umjetnosti osvanulo njeno proljetno jutro, pentelički se mramor kidao kao da je snijeg, a najsavršenija djela graditeljstva i kiparstva bila stvari svakidašnjeg života. Jer zar Shakespeare i Bacon nijesu zajedno živjeli u doba Elizabetino? U doba ražarene vatre duševne, bujne i sjajne fantazije, prividjenja, neobuzdanog mladenačkog poleta i opojnog zanosa za ljepotom i životnom radosti. U doba umjetnika, vjernika, osnivača i tvoraca, kad su biće i duševne sile čovjeka zadobili nove proširene oblike i razvili nevidjenu snagu; kad su smjelost isljednika novih svijetova, filozofija naučenjaka, strast ljubavnika, fanatizam sveca dostigli gotovo nadčovječnu veličinu, a čovjek u sebi pronašao neiscrpna vrela i svesilnu moć, što su skršili uzane granice svijeta, u kojem se je dosele kretao. U doba poezije i filozofije, što je bajne slike njezine svela u svoje mirne i hladne zasade. Zar ih obojicu nije ogrijalo sunce renesanse?

Zar nijesu u njihovo doba proklijale, nikle i procvale ideje, koje će odnjihati čitavu modernu kulturu? Nijesu li mogli biti glasnici istih ideja, istoga duha, što se je digao nebu pod oblake na krilima svijesnoga svoga čovještva i samosvojnosti, što više, propovjednici i rasadnici iste nauke, a da medju njima nije trebalo da bude nikakih tako bliskih veza, kao što je to svagda bivalo, kad je kultura sjeknula novom snagom i prokrčila sebi nove puteve napretka ljudskoga, kao na priliku i u doba Sokrata i Platona? Još nikome nije palo na um tvrditi, da su ova dvojica bili ne samo kulturni čelovodje doba Periklova nego i jedan čovjek. Zar zato, što su se Shakespeare i Bacon zajedno našli u jedno kulturno doba, moraju da budu jedan čovjek? S toga, dok nema jačih dokaza od nekakih samovoljnih ključeva tajnoga pisma i izvještačenih američkih kriptograma, ne možeš u pukoj nekoj psihološkoj spekulaciji naprosto odreći Shakespeareu očinstvo njegovih drama i dosuditi ga Baconu.

Jer psihologija nema nigdje da objasni toliko mučnih pitanja koliko baš u genija. On tako ispuni svoje doba neobičnom svojom ličnošću, tako prožme svojim duhom svoje savremenike, da ga iza njih kao nestane pa se njegova djela drugima podmeću, a tudja opet njemu. On kao da donese svijetu novo svijetlo pa sam u njemu utone. Gdje se bolje nego u homerskim pjesmama ogleda grčko narodno i etičko naziranje na život i svijet, a je li Homer u opće živio? Je li Ilijadu i Odiseju ispjevao jedan čovjek ili su to tek umjetno sastavljene zbirke pjesama, što ih je narod sam slagao i pjevao? A ako je Homer u istinu živio, koji su sve pjesmotvori toga doba njegova duhovna svojina? Ko može danas izvjesno odsjeći, koja su djela Platonova prava, njegovom rukom pisana, a koja nijesu? Ko će postaviti točnu granicu izmedju Gjorgjona (Barbarellia) i Tiziana, dok je prvi bio u životu? Gjorgjone, kojemu slava bogodana umjetnika cvate i raste bez prestanka do

vijeka, a kojemu nije dosta da prikaže što je u prirodi najživlje i najdražesnije, već koji kopa do najdalje žilice duše stvorenja ljudskoga, da bi svojom sanjom dao boju ljepoti mesa pa da bi preko toga makar kako krasnoga oblika još našao ono, što ga oživljava čarima pjesme i glazbe — taj Gjorgjone izgubio se u nekom misteriju, obasula ga koprena samih priča i legenda, niko ne zna kad se je i gdje rodio, čiji je sin i koje mu je podrijetlo, kake su bile tajnovite prilike i neprilike njegova života i prerana, nenadana i tragična njegova smrt. Ko će pogoditi, potječu li neki likovi, što te svojom prirodnom a opet nekom neodoljivom i neiskazano ljupkom ljepotom u prvi mah zatravljuju, pa te kao nekom slatkom glazbom, koja kao da od njih struji, svega opajaju — na priliku ona gola žena, što je razmotala svoj crveni plašt i sjela na bunar, iz kojega angjeo vadi cvijeće i svija u kite, na poznatoj krivo nazvanoj slici »Zemaljska i nebeska ljubav« u villi Borghese u Rimu, ili onaj koncerat u palači Pittijevoj u Firenci, gdje su u jedan pogled Augustinovca, što udara u glasovir, sabiti najskrovitiji titraji duše — iz kista onoga prvoga veseljaka i nemariša, kojemu sav mladi život bijaše jedna uznosita skladna pjesma i jedan veseo sanak ljuveni, ili od onoga drugoga umjetnika velikaša, kojemu je božanstvo dalo, da se dovije najsjajnijoj krasoti, što ju je duhovno oko smrtnikovo igda ugledalo, pa da ju savršeno prikaže? Koliko li se madona i drugih slika po Italiji i drugdje po svijetu nepravo diči imenom Rafaelovim, a koliko se opet pravih djela Rafaelovih krije pod čednim imenima pokrajinskih majstora! Kako se isprva odbijaš od one za Donia naslikane svete porodice Michelangelove u firentinskim Uffiziima, gdje je gromoradna žena, prava pravcata Junona sjela na tle, naslonila se na koljena svoga starca zaručnika, što je iza nje sjeo na onizak zid, pa snažnim svojim rukama na uznak hvata zdepnasto, krupno djetešce, što joj ga zaručnik preko njezina desnoga ramena otraga dodaje, a iza toga zida u prikrajku jedan dječarac bezazleno gleda sve to, dok se u pozadini kupaju i sunčaju goli golcati mladići silnih atletskih mišica i bedara — da se domala opet k njojzi vratiš i te gorostasne crte staneš tražiti u djelima drugih savremenih kipara, kako bi sva ta djela dodijelio tome divskome majstoru, jer ne možeš nikako vjerovati, da bi ih moglo isklesati ičije dlijeto već ako njegovo. Koliko ima danas slika, za koje možeš izvjesno reći, da ih je naslikao sam Lionardo, a kod koliko slika, koje si zavolio kao ubavo cvijeće genija Lionardova, na priliku onaj fini, nježni portret ljepušna, mrva plaha djevojčeta u milanskoj »Ambrosiani«, što ga okrstiše slikom Bianke Marije Sforze, moraš s teškim srcem pustiti, da mu ih neumitna naučna kritika odreče?

Ovako o geniju, kako djeluje u svoje doba i kako poznijemu potomstvu bude sve više neka bezlična pojava, kojoj pravo ne znaš ni života, niti joj točno možeš odrediti djela, mogli bismo raspredati bez kraja. A zar je u Shakespearea i u njegovo doba moglo i smjelo biti inako? U istinu danas živi tek u svojim dramama i svima svojim karakterima, ali nijedan od njih, nijedan njihov čin, nijedna riječ ne može da se poistoveti s ličnošću pjesnikovom, jer ti su karakteri izvadjeni iz duše svega čovječanstva.

Engleska i francuska revolucija

Savremenim javnopravnim ustanovama i modernim demokracijama postavili su temelje pokreti dvaju naroda čelovodja zapadno-evropske kulture, što ih je povjest zabilježila pod imenima engleske i francuske revolucije. Makar su ta dva naroda najbliži susjedi geografski i medju se ih povezale nebrojene niti gotovo jednake svjetovne i vjerske kulture, sličnih i srodnih socijalnih, ekonomskih i političkih interesa, opet ima u povjesti malo pojava, koje bi se svojom prirodom, metodom, sredstvima i ciljevima, pa i sudovima, što ih je o njima potomstvo izreklo, tako odvajale jedna od druge kao baš ta dva narodna pokreta. Što se tiče važnosti i tekovina engleske slavne revolucije 1688. godine, u tome je sudu pozniji svijet prilično jednolik i složan. Ona je novovjekoj demokraciji dala njezinu srčiku, prva je iznijela moderni parlamenat i stožer njegove vlasti, državni budžet. Javne daće, što su dosele bile lični dohodak vladara, preobrazila je u državne poreze, vladaru dodijelila stalnu svotu, »civilnu listu« za izdržavanje ličnoga njegova kućanstva i zagradom »apropriacije« vezala vladu, da se za neku odredjenu državnu svrhu dani novac ne smije upotrijebiti ni za koju drugu. Naredila je, da proračun državnih izdataka valja svake godine na pretresanje podnijeti zastupničkoj kući parlamenta, neka ga ona odobri ili odbaci, pa tako toj zastupničkoj kući predala najvišu vlast u državi, jer bez novaca ne može vladati ni jedna vlada, ne može se

izdržavati vojska ni voditi rat ni učiniti mir. Uza to je ta revolucija engleskomu državnome razvitku utrla putove mira, pravde, socijalnoga napretka i ekonomskoga boljitka. Nakon stoljetne teške i poštene borbe dokončala je ustavni spor krune s parlamentom jasnim i nesumnjivim načinom. Zakonom je utvrdila pravice narodne, pa svrgnuvši jednoga i pozvavši drugoga kralja na prijestolje, oduzela kraljevstvu i nasljednoj monarhiji biljegu božjega podrijetla, odbacila Stuartovsko legitimistično načelo i proglasila, da se pravo, kojim kralj vlada, ni u čemu ne razlikuje od prava drugih organa, što vrše državnu vlast ili inako djeluju u ime države. A i s punim pravom. Jer u državi, gdje takovo sujevjerje preotima mah, ustavna sloboda očito ne može nigda da bude čvrsta, budući da vlast, koju drže tek za naredbu čovječju, ne može da bude snažna stega vlasti, koju drže za naredbu božju. Zaludu se je nadati, kaže veliki engleski historik, da će zakoni, pa bili izvrsni kako mu drago, biti zadugo jaki zauzdati kralja, koji po svome mišljenju a i po mišljenju velike česti svoga naroda ima po svojoj vrsti kud i kamo višu moć od one moći, što je izdala te zakone.

Ta se promjena, što je u engleskoj vladavini izvršila revolucija, na oko čini neznatna. Nije dala narodu ni jednoga novoga prava. Nije dirnula u svetinju lične svojine. Održala je crkvu, monarhiju, aristokraciju i demokraciju baš onake, kake ih je našla. Nije dokinula ni jedne staleške povlastice. Ni u čemu promijenila upravnu organizaciju. Svi engleski zakoni osim nasljednoga reda na prijestolje, koji se je zeru promijenio, ostali su sasvim isti kao i prije. Zaključcima parlamenta, koji su sve tekovine te revolucije svečano uglavili, »izjavom prava«, tek su se protumačila i objasnila neka sporna ustavna pitanja u odnosu izmedju krune i parlamenta, a po mišljenju tadašnjih najboljih pravnika. Ta je engleska revolucija bila samo odbrana starih domaćih pravica, pa tako bi čovjek na prvi

mah rekao, da nije onoliko privrijedila čovječanstvu koliko francuska, koja je, kako se obično kaže, narodima evropskoga kopna izvojštila onu političku i ličnu slobodu, štono je sada imadu, pa državi dala sadašnje njezine oblike.

Nije engleska, već je francuska revolucija proglasila prava čovjeka i gradjanina, a proglasila ne samo za Francuze nego i za čitavi svijet. Njezina ideja nije dakle narodna, praktično-politička samo za domaće prilike, već teoretska, apstraktna, za sve čovječanstvo. Ona je u cigloj jednoj noći 4. kolovoza 1789. odbacila staleški sustav i odredila osnove modernoga pravnoga i socijalnoga poretka, jedinstvo države, jednakost prava, slobodu rada. Naprečac porušila je englesko osnovno načelo neprikosnovene lične svojine, dokinula kmetstvo, kupovanje javnih službi, sve povlastice gradova i pokrajina, spajanje crkvenih dohodaka i bez pravnoga naslova podijeljene mirovine. Otkupila je gospoštinska prava, uklonila sudovanje zemaljske gospode, promijenila ili otkupila sve desetine, naredila jednakost poreza i svih javnih daća, sposobnost svih gradjana za sve državne službe, postavila besplatno državno sudovanje i preuredila cehove. Njezina ustavotvorna skupština nametnula je drevnoj historičkoj nasljednoj monarhiji ideju narodnoga suvereniteta. Sakovala sve te francuske pokrajine od Alpa pa do Pireneja u jednu cjelinu, pa obrazovala pojmove »državnoga« naroda i »državnoga« teritorija. Odredila premoć zakonotvorne vlasti nad izvršnom, otela kralju pravo postavljanja činovnika i prenijela ga na birače, priznala je jednakost svih vjeroispovijesti, pored kraljevske plaćene oružala narodnu vojsku, osnovala novo sudstvo, dokinula kabinetsko sudovanje i utrla put poroti, preuzela ubožarstvo i bogoštovlje u svoje ruke, postavivši odnos države spram crkve na nove moderne temelje.

Pa i sam zloglasni narodni konvenat stekao je velikih zasluga za kulturu zemlje. Bit će ih za cijelo puno, kojima će ta tvrdnja zadati sumnju, je li baš tako. A nije ni čudo. Ljudima, kad su se jedared otresli školskoga praha, francuska revolucija redovno nije osobito mila. Kako kaže Alphonse Aulard, koji nam je u najnovije doba svojim radovima prvi objasnio mnoge njezine tamne strane, oni vide tek površinu i ne razumiju taj pokret, jer ga ne ljube. Prečesto zaboravljaju, da ta revolucija ne bijaše tek neki slučajni dogadjaj, tek samovoljna voljica pojedinih zbrkanih i usijanih glava, već opravdan otpor protiv nesnosnih vladalačkih oblika »ancien régimea«, stare dosadašnje vladavine, što se je bila preživjela, i dovršetak djela, što su ga mnoga koljena spremala. Ne mogu da zatome svoju simpatiju za tu staru, u kulturi dotjeranu i presićenu gospodsku lozu, što je na usta njegove biskupske milosti, one mudrice i lije Talleyranda rekla: »Qui n'a pas vecu avant 1789. ne connaît pas la douceur de vivre«, ko nije živio prije francuske revolucije, ne zna što je slast života. Iz duše im govori ono ljutito zakeralo Carlyle, u kojega se je, kako Herbert Spencer spominje u svojoj autobiografiji, svaki dan prelila grka žuč u ukore i psovke, da je morao svoje srce iskaliti pa bilo na kome, a koji bez prestanka zabada, kako svu tu čeljad francuske revolucije, sve te ljude iz naroda, što preoteše kormilo države, nije zaokupila druga kakova dužnost nego kako bi skalupili ustav, kako nijesu imali ni nebesa nad sobom ni pakla pod sobom pa se usudili vladati narodom. Gode im estetska razlaganja Paula Bourgeta, kojemu je francuska revolucija »tragikomedija, smjesa ideologije i hajdučije, ludi zator one nigda ne dostignute lagode života francuskoga«. Jest, bila je zator one dosele nigda ne dostignute lagode života, o kojoj su se one noći 4. kolovoza 1789. godine, kad su sve povlastice crkve i plemstva bile žrtvovane na oltaru domovine, poštenjačine

Vicomte de Noailles i Duc d'Aiguillon stidjeli govoriti, da su gospoda ljude u svoja kola uprezala, negda imala pravo poslije svakoga lova zaklati i rasporiti po dva kmeta pa u njihovim crijevima i krvi okrijepiti umorne svoje noge i da su im seljaci morali svaku bogovetnu noć udarati šibama po okolišnim ribnjacima i jezerima, da žabe ne krekeću i oni mogu mirno spavati u svome dvoru. Ta čeljad pušta, neka joj maštu raspale i milosrdje ganu tek nevolje kraljeva i kraljica, a zaboravlja tisuće i tisuće nevoljnika sa sela, što su ih gazili i što su skapavali od gladi. Nijedna se suza nije prolila za tim jadnim narodom, da kažemo sa sirom Filipom Francisom. Kad su plaćeničke i krvničke vojničke čorde pokrajine do kosti bičovale, a ukazi kraljevskih savjeta iz njih istisli zadnju kapljicu krvi i zadnju koru hljeba, taj su dogadjaj dašto olako uzimali oni, koji su bili u sigurnoj pojati. Kad su tisuće i tisuće bile silom odagnane iz svoje otadžbine poradi svoga vjerozakona ili poslane na vesla galija, što su protivzakonito prodavale sol; kad je sloboda svakoga pojedinca bila predana milosti i zapovijedi svake bludnice, provodadžije i nametnika, što se je dogurao do vlasti i jadnih njenih sluga, kad su svaku slobodnjačku knjigu sažizali, a pisce hapsili, progonili, žigosali usijanim gvoždjem i kliještima im čupali jezike — take blage njihove isprike i bjesomučne psovke ne mogu lje da zabašure zuluma i opravdana otpora protiv njega.

Zato za narodni konvenat znadu samo, da je ta skupština dokinula kraljevstvo i proglasila republiku, dok su joj uši gotovo htjele da ogluhnu od očajne vriske pred vratima: »Hljeba, hljeba gospodaru, ne vidjesmo davno hljeba«. U njoj vide tek osudu i smaknuće kralja, Žirondiste i Brdjane, Robespierrea, Dantona i Vergniauda, »ustavotvorca« Abbé Sieyèsa, koji glasuje za kraljevu smrt s rečenicom »La mort sans phrase« i Madame Roland, javnoga tužioca Fouquier-Tinvillea i guillotinu — pa onda ne znadu odgovoriti na pitanje, kako je taj prostački cinizam, ta šarovita četa nevaljalaca i protuha, odvjetnika, kavgadžija i židova starežara, bezočnih žena najnižega soja, gospodara svratišta, krčma i bludilišta, šegrta vragolana, pisara, dućanskih kalfa, berbera, gajdaša i baletnih plesača mogla izvršiti djela tako žarka patriotizma i čiste, idealne požrtvovnosti za otadžbinu, te ti i danas živo srce od zanosa hoće da iskoči iz grudi.

Toj su čudnoj pojavi ponajvećim dijelom krivi Francuzi sami. U njih po onoj duhovitoj riječi Lanfreyeovoj trebat će za revoluciju bar toliko historika koliko je ona proždrla političara. Oni se u svome sudu o revoluciji razilaze kao rakova djeca. Od školnika, ideologa i poklonika gomile Micheleta, koji svejednako na papiru nastavlja borbu revolucionih vlasti protiv popova i Engleza i Burkeove »Razmišljaje o francuskoj revoluciji« krsti »jednom deklamacijom«, pa do pozitivista Tainea, koji revoluciji skida svetačku slavu s glave i kaže, da je Burke najdublji teoretičar političke slobode, jer je već 1790. u toj knjizi, štono je ujedno i proročanstvo i remek-djelo, pokazao prstom na konac revolucije, vojničku diktaturu i »najapsolutniji despotizam, što ga je igda bilo pod nebom« — od Viktora Hugona, kojemu je revolucija najveći napredak čovječanstva iza Krista, pa odskoro do Paula Bourgeta. U tom inatu zaboravlja se, te je taj organizovanjem narodne odbrane, što je stala na put dušmanskoj provali, preraznim socijalno-političkim odredbama, smicanjem ljudi i oduzimanjem njihova imanja tako zaposleni narodni konvenat dospio, da osnuje središnje škole, politehničku školu, učiteljsku školu, školu za istočne jezike, prirodopisni muzej, konzervatorij za umjetnost i obrt, industrijske izložbe, zavode za gluhonijeme i slijepce, muzej za francuske spomenike, narodni arhiv, jednaku mjeru i vagu. A hljeba imao je narod za konventa više nego igda prije i poslije njega.

Ne treba tek spominjati, da se strani povjesničari francuske revolucije u svome mišljenju o njoj razilaze još i više. A ipak je istina na dlanu. Francuska je revolucija bez sumnje izvršila svjetski kulturni i politički poziv. Engleska revolucija bila je čisto narodni pokret, koji se je kretao poglavito oko pitanja, je li Jakov II. dokidajući u pojedinim slučajevima kaznene zakone protiv rimokatolika i počinivši druga djela, poradi kojih se na nj »izjava prava« žali, prekoračio odredjenu i zakonitu vlast engleskoga kralja. Američka revolucija kretala se je u suštini oko ustavnoga pitanja, je li parlamenat carevinski, izravno nametnuvši poradi obrane carstva naseobinama porez, prešao preko svojih ustavom mu danih granica i prehvatio u područje pokrajinske zakonotvorne vlasti. Francuska revolucija naprotiv nije bila prevrat poradi neke zasebne narodne ili zemaljske tegobe, već osnivanje širom čitave Evrope neke nove vrste vladavine, izgradjene po nauci o pravima čovjeka, što se je dala primijeniti svima narodima a nije se podudarala ni s jednom starom vladavinom. Bila je u potpunom smislu jedan od onih velikih prevrata, koji iznose novu nauku i navlastito umiju probuditi neodoljiv sektarski duh, što ne samo utječe na spoljne odnose, nego i prodire u unutrašnje ustave okolnih zemalja, unosi u nje nove interese, strasti i stranke, pa poput vjerskih pokreta šesnaestoga stoljeća slabi i savladava osjećaj lokalnoga patriotizma i u jednu zajednicu udružuje gradjane raznih država.

Ona nije taj svjetski kulturni i politički poziv izvršila, kako je ona mislila, po zaslugama, što ih je postigla rušenjem starih ustanova, već dragocjenim tekovinama, što ih je izvojštila za budućnost. Francuska se je prva na evropskom kopnu uhvatila u koštac sa staleškom, feudnom državom, koju je osnovalo srednjevjekovno kršćanstvom zadojeno naziranje na svijet, koja ne počiva na prirodnim zakonima, na nekom općenom ustavu nastalom po stalnim zakonima, već na ličnom obećanju i vjeri slobodnih vazala, a u kojoj nestaje čvrstoga prirodnoga jedinstva narodnoga, jer se je razvrglo u nedogledno mnoštvo ličnih odnosa i samovolje prerazličnih zasebnih pogodaba i utanačenja. Francuska je prva skršila vlast svih tih barona, što su u svojim pokrajinama bili gotovo suvereni gospodari, sazdala modernu državnu ideju, po kojoj je država sama subjekat svoje vlasti, i ujedinjenu državnu vlast, kojoj su svi državljani izravni podanici. Ali kakova pisana ili nepisana ustava s točnim i trajnim naredbama o organizaciji i medjusobnim odnosima državnih vlasti, o jamstvima ličnih i gradjanskih prava nije imala. U sjednici od 19. studenoga 1787. kazao je Luj šesnaesti parlamentu (sudištu) u Parizu: »Načela, kojih vas hoću da sjetim, tiču se bića monarhije i ja ne ću nigda dati, da ih ko poriče ili povrijedi«, pa pustio, neka njegov čuvar pečata, gospodin de Lamoignan, čiju je sliku pobunjena svjetina u Parizu malo kasnije sažgala i domala njega samoga ustrijelila, ta načela protumači ovako: »Samo kralju pripada suverena vlast u svome kraljevstvu, on je za vršenje najviše vlasti jedino bogu odgovoran. Kralj je suverena glava naroda i jedno s njime. Zakonotvorna vlast počiva u licu suverena, nezavisna i ne razdijeljena. Kralj francuski može u zastupnicima triju državnih staleža (crkve, plemstva i gradjanstva) da vidi tek neko prošireno vijeće, što je sastavljeno od odabranih članova porodice, kojoj je on glava, a on će svagda biti najviši sudac o njihovim žaobama i tužbama«. Tvrdilo se je doduše, da kralj bez privole državnih staleža ne smije nametati poreza, ali zadnji put su ti staleži bili sazvani 1614. godine i iza toga porezi opetovano povišeni. I to se je tvrdilo u teoriji, da svaki kraljevski ukaz, ako će da bude izvršen, treba od parlamenta (sudišta) da bude upisan u knjigu ukaza pa da parlamenat može taj upis uskratiti. Ali kad je to uistinu uskratio, dostajala je jedna »lit de justice«, postelja pravde, sjednica parlamenta pod predsjedanjem kralja, da

ga na to prinudi; a po potrebi dvor je prkosne članove parlamenta naprosto odagnao. Tako je zakonotvorna i izvršna, a prečesto i sudska vlast bila ujedinjena u jednoj ruci. Ustanove, da se političke vlasti medju se nadziru i da im se točno odmjere njihovo područje i njihove ovlasti, nije bilo. Crkva i plemstvo uživali su povlastice teške i preteške za narod, sudovanje bijaše zvanje plemenitaša, treći stalež, gradjani, što su nastavali po gradovima, bili su svagdje potisnuti u pozadinu i bez ikaka utjecaja na javne poslove, seljaci, radnici i nadničari naprosto bespravni, a socijalni poredak strogo izgradjen na načelu krute privatne svojine bez socijalne potilike i zakonskih stega u javnom interesu.

Tek revolucija oduzela je kralju tu neograničenu vlast, dokinula te povlastice crkve i plemstva, predala sudovanje nezavisnim državnim organima, pomogla gradjanima, trećemu staležu, buržuaziji, do odlučna položaja, što ga je zauzimala od 1789. pa 1848. godine, oslobodila seljaka i dala hljeba radnicima i nadničarima. Od triju glavnih tekovina, što ih je revolucija donijela, jedinstva države, emancipacije rada i jednakosti pred zakonom, ova je treća najznamenitija i ostala je u Francuskoj i svagdje drugdje onaka, kaku nam je ona predala. Svih povlastica nestalo je netragom, ni plemstvo ni imutak ne osniva pred zakonom nikakova većega prava, plemićka imena tek su blijede i nejasne uspomene prošlosti, imutak ne osniva monopola političkih prava, svi su gradjani pred zakonom jednaki, svi su podredjeni jednakim dužnostima plaćanja poreza, vršenja vojničke službe i polaska pučke škole, svi imadu jednako pravo na državnu i sudsku zaštitu, svi imadu jednako pravo obnašati javne službe pod uslovom, da dokažu sposobnost, što ju traži zakon. Ta su načela danas kameni temeljci ustavu ne samo Francuske nego i svake države na evropskom kopnu i u Americi.

Pored te njezine neosporne goleme zasluge ne valja pustiti s vida, da je njezin politički metod bio nedržavnički i čisto ideološki, neorganski, nespremljen i prenagao. »C'est du génie mal logé«, veliki um zlo smješten — ta rečenica, što se je iznijela o Voltaireu, valja naročito za pokretače francuske revolucije. Oni su sve radili u idealnom zanosu, časovitoj uzrujanosti, teškoj žurbi i bezglavoj naglosti, ma da nije trebalo nikaka na svijetu nasilja, da Francuska bude slobodna zemlja, jer otpora nije bilo ni s koje strane i jer je stara vladavina i monarhija izdisala u samrtnim trzavicama. Badava im je Mirabeau, jedini državnik i pravi veliki vodj prije Napoleona, kojega je iznijela revolucija, a koji bi ju jedini svojim dalekovidnim i sjajnim duhom, svojom čeličnom voljom i govorničkom snagom bio valjano vodio i zauzdavao njezine pohote, da je poživio, jedared prikričio: »Mi nijesmo divljaci, što goli dolaze od obala Orinoka da se okupe u društvo. Mi smo jedan stari narod i bez sumnje prestar za naše vrijeme. Mi imamo svoju sadašnju vladu, sadašnjega kralja i sadašnje predrasude. Treba da gledamo sve to, koliko je iole moguće, prilagoditi prevratu, što se je dogodio, pa da se kod prijelaza čuvamo svake naglosti«.

Zauzevši i porušivši Bastilu, u kojoj je bilo ciglih devetoro uznika, podavali su se ludoj vjeri, da su narod oslobodili, pa pustili s vida svoj glavni posao, da mu dadu ne samo pisani teoretski ustav nego i jedinu praktičnu slobodu — slobodu, koja donosi stalno uredjena sudišta, što sude po stalnim zakonima i što im je jasan zakon jedini provodič, što su od svakoga nezavisni već ako od zakona i što ih ne mogu da ugroze i smetu ni prijetnje ni vika bijesne gomile. Nijesu znali a nijesu puno ni hajali, da narodu nije bilo gore pod starom monarhijom nego sada, a da mu konačno ne će biti ni bolje pod tim skupštinama, što su od nužde bile prinudjene toviti jednu čest državne zajednice na težak teret druge, kojoj je baš tako trebalo pot-

pore kao i onoj, što su je tovili; pod tim nesredjenim i bučnim saborima, što su se morali onima, koji su njihove živote imali u svojoj vlasti, dodvoravati golemim povlasticama na štetu općene trgovine i poljoprivrede pa za volju časovite pomoći sijati sjeme teške i trajne općene oskudice; što ih je osjećaj svoje slabosti nukao, da budu orudje tudjega nasilja, a nestadak autoriteta, da svima nametnu jednake i srazmjerne poreze, naveo da posegnu silovitom rukom za svojinom svojih političkih protivnika.

Zato uza sav žarki patriotizam, kakovu tek u starih naroda ima primjera, uza sve goleme žrtve, kojima je ta revolucija ljuto okajala sve svoje ludosti i grijehe, nije mogla da stvori nešto što je političko trajno. Kao svi ideološki pokreti na evropskom kopnu, što su osnovali narodne države, mislila je, da je izrekavši neka apstraktna načela i porušivši stare oblike vladavine izvršila čitavo djelo, a ono je doskora vidjela, da se glavni posao nije ni započeo i da se je za taki posao htjelo ljudi sasvim drukčijega soja, koji će ta načela odbaciti, na mjesto slobode postaviti »Gloire«, a na mjesto čovjekovih prava »La grande nation«, izdati gradjanski zakon i izgraditi državnu upravu. Tako je bilo u Francuskoj, Njemačkoj, Italiji i drugdje. Iza ideologa vazda dolaze realisti, ta prava slabotinja za sve brbljavce i fanatike, smetenjake i fantaste. Tek oni ispravno uoče jezgru stvari, postave se na odlučno mjesto i odbace sve druge obzire. Državnik se od političkog nevježe ne luči time, što bi imao veće i bolje ideje nego drugi, već time, što znade uočiti, kad i kako će ih oživotvoriti, dok drugi to ne zna. Politika francuske revolucije, kako se u nas prostonarodno kaže, »iz neba pa u rebra« uvalila je Francusku u gradjanski rat, nagnala čitavu Evropu da zavojšti na nju i pomogla navrći Francuskoj i čitavoj Evropi onu političku i socijalnu bijedu i nevolju, koja ih je jedan vijek morila, pa i danas ih mori. Lamartine, Michelet, Alexis de Tocqueville, Taine, Aulard i toliki drugi, koji su o toj revoluciji pisali, mogu da budu veliki pisci, njihova djela mogu da budu klasična u francuskoj knjizi, ali ne mogu da zavaraju sud poznijega potomstva o njoj.

Toga radi red je prizati, da je engleska revolucija sve bez buke i vike, sile i prevata, sve onako čisto engleska, sebična i ograničena samim domaćim interesima, donijela narodima više dobra ili barem više dobra, kojega nije trebalo iskupiti tolikim zlom. Ona je poslije duge, žestoke i neizvjesne stoljetne borbe konačno u slobodnjačkom smislu odlučila ono životno pitanje, hoće li monarhijska vlast satrti narodni živalj ili će se on istrgnuti iz njezinih stega pa se razviti kako hoće i steći premoć. Ona je zasadila onu klicu, iz koje će porasti ustavna sloboda, ne samo Engleske nego i Amerike, Francuske i vasionoga svijeta. Davši najvišu državnu vlast u ruke zastupničkoj kući parlamenta otvorila je u državi širom vrata demokraciji. Kad je jedared kraljevska prerogativa, što se naslanja na vojsku, čete državnih službenika, staru predaju, čvrste staleške i vjerske predrasude, uklonjena, lagan je put izvojštiti, da ta kuća bude prava i istinska predstavnica širokih živalja narodnih. Borba naroda s parlamentom očito nije tako mučna kao s krunom. Engleska revolucija kreće se samo oko ustavnih pitanja. Ona hoće da udari nove granice izmedju prerogative krune i vlasti parlamenta, pa prvu što više stegne na korist druge. Njezina je idejna sadržina čisto neromanska, jer rimsko pravo nigda nije bilo prihvaćeno u Engleskoj. Čovjek pojedinac, povlaštene javne korporacije, subjekti svoje lične i imovinske slobode, ustupaju državi od toga, što je u javnom interesu nužno. Oni svejednako ostaju pozitivna osnovka, na kojoj je državna zajednica izgradjena. Jer se radi tek o djelatnosti i vlasti najviših ustavnih organa i o njihovim odnosima spram podanika u opće, ta revolucija ne dira u područje upravnoga prava, već ga pre-

pušta za nj najpodesnijem razvitku, neka podje putem polagane, organske reforme, evolucije.

Svaka evolucija u suštini je trajni, postepeni razvitak, napredak, poboljšanje, usavršavanje svojstava po nekom prirodnom zakonu, a to usavršavanje nužno dovodi do selekcije, da se svaka jača i zdravija sastavina odluči i ostaje, dok slabija i bolesnija obamre i izgine. Nije badava taj pojam došao iz Engleske, nije tek slučajno, što su ga njezini filozofi od svih više objasnili i protumačili. Taki je postepeni razvitak glavna značajka najsnažnijega izražaja njezine najveće narodne osobine, njezina javnoga prava. Kao ni u prirodnom razvitku, tako ni tu nema ni prevrata ni skokova. Na tom prirodnom načelu osnovani politički sustav u vezi je i harmoniji sa čitavim vaseljenskim poretkom i s uslovima bitka živa tijela, organizma, što je sastavljen od prolaznih i promjenljivih česti. Od Magne Charte pa do »izjave prava« bila je ustavna politika Engleza svejednako ta, da traže i izvojšte svoju slobodu kao neku povjerbinsku baštinu (an entailed inheritance), što su ju od svojih predaka dobili i što će ju ostaviti svojim potomcima. Jer oni su dobro znali, da ideja nasljedovanja donosi sa sobom čvrsto načelo održanja i čvrsto načelo predaje, da nimalo ne smeta načelu usavršavanja, da ne brani daljega tečenja, ali da čuva stečeno. S bezrazložnom lakoćom, s kojom se državni oblik mijenja, kadgod, koliko i kakogod to vjetrenjaste mušice i mode zaištu, skršila bi se čitava postojanost i suvislost državne zajednice. Bez te stalnosti ne bi nijedno koljeno bilo povezano s drugim, a ljudi bi bili gotovo kao muhe u ljetu. Duh novotarije redovno je čedo sebičnosti i ograničena uma. Narod, koji se ne obzire na svoje predje, ne će se brinuti ni za svoje potomke ili, kako naš Preradović kaže, samo narod, »koji mrtve štuje, na prošlosti budućnost si snuje«.

S toga nije čudo, što se je toj engleskoj aristokraciji gadio onaj prostački cinizam francuske revolucije, štono je surovim načinom rastrgao sve pristojne zavjese života, u kraljici vidio tek ženu, a u ženi tek životinjsko biće. Taj cinizam, štono je pogazio »obje dike čovječje prirode, viteški i vjerski osjećaj, pa ih zajedno s naukom i s njezinim prirodnim zaštitnicima i čuvarima bacio u blato, da ih razgaze kopita živinske gomile«. Nije čudo, što je odbacila tu ograničenu, prostačku francusku mudrost, koja čovjeka raskida od njegovih odnosa i u njemu vidi samo sadašnjost, koja ga raskida od društva i broji ga tek kao glavu u krdu. Što je prezirala »tu filozofiju djačeta i matematiku carinika, koja rastače državu i čovječja prava na četvorne milje i brojčane jedinice«. Što nije vidjela potrebe, da i svaki beskućnik bez političke odgoje i svijesti političke odgovornosti bude u parlamentu zastupan, pa što je zazirala od toga francuskoga općega prava glasa i slave izlišnih izbora besvijesne gomile. Pravi predstavnici naroda bili su joj njegovi rodjeni i zvanični zastupnici. Jer narodni zastupnik nije nikaki delegat ni punomoćnik svojih birača. Kazati svoje mišljenje pravo je svakoga čovjeka, a što birači kažu, mišljenje je važno i svakoga poštovanja vrijedno, koje zastupnik treba svagda rado da sluša i s njim najozbiljnije vodi računa. Ali obavezna njihova uputstva, izdani njihovi nalozi, kojima bi zastupnik bio dužan slijepo se i do kraja pokoriti, glasati za njih i braniti ih — to je po njezinu mišljenju potpuno nerazumijevanje čitavoga poretka i biti konstitucione države. Jer parlamenat nije kongres poklisara, da bi zastupali razne i protivne interese, štono ih svak mora da brani kao kaki poslovodja i odvjetnik protiv drugih poslovodja i odvjetnika. To je vijeće jednog naroda s interesom cjeline. Široki demokratski življi s pravom glasa ne bi dakle dobili nikakih naročitih pobornika svojih posebnih, klasnih interesa, jer bi od njih birani zastupnici bili članovi parlamenta kao i svi drugi, pa jer su i svi drugi od njih nebirani zastupnici baš isto taki pobornici tih njihovih interesa, koliko se dašto ne kose s korišću cjeline.

Možda, mimogred budi rečeno, taka politička mišljenja stubokom ruše čitavu onu po teoretskim načelima i logičkim zaključcima izgradjenu konstitucionu državu, što počiva na osnovnoj misli, da u njoj svu državnu vlast, pa i englesku najvišu vlast donje kuće valja vršiti saradnjom svega naroda. Taka se politička mišljenja nijesu mogla do kraja održati, pa ni u Engleskoj samoj, za cijelo. Ali ima li pravo da ih strogo osudi sadašnje vrijeme, koje od svakoga gradjanina u prvom redu ne traži, da bude valjan sin svoje otadžbine, već da bude opredijeljen strančar pa ga prinudjuje, da glasa kad mu to vlast zapovijedi i kako mu njegova stranka naloži? Ima li danas zapravo još slobodnoga izbornoga prava i narodnoga predstavništva? Ta sadašnje je vrijeme svojim izvjestačenim sarazmjernim izbornim redom, da se tobože zaštite manjine i da svaka najmanja politička skupina dodje do svojih predstavnika u parlamentu, ne samo tome istom parlamentu davši svu statiku u isti čas oduzelo svaku dinamiku, jer tako ne može da nastane većina sposobna za rad, nego i narodno predstavništvo preobrazilo u predstavništvo političkih stranaka, koje se bjesomučno bore za vlast i državnu kesu svoje koristi radi, pa svome dragomu narodu nameću nesnosnu desposiju stranačkih glavešina, pljačku i deračinu njihovih svojta, klika i koterija. Zar su to prirodniji zastupnici, zar su se tješnje srasli s narodom od onih kako ih je stara engleska ustavna praksa zamišljala?

Moglo bi se na prvi mah i to reći, da je usred modernih socijalnih i ekonomskih pojava, što svuda naokolo ključaju i vriju, javni život, što se raspreda po tom engleskom evolucionom načelu, prepolagan; da on prečesto starini i običaju daje neku otajstvenu moć, od koje nastaje neka tromost mišljenja i slabost duha; da suviše zazire od svakoga opsežnoga zakona i dublje reforme, što ju možda savremene prilike ištu; da javne ustanove dopunjuje i dotjeruje samo koliko je neminovno nužno, pa da ne da dosta maha narodnomu poletu, uočenju i oživotvorenju opravdanih interesa mnogih socijalnih skupina u pravi čas. A odista ne da se tajiti, da je u drugim zemljama prigodice bilo bržega napretka, da su njihove sudske, upravne, socijalne i kulturne ustanove bile za čas savršenije, da im je nastava bila bolja, bolnice i nemoćišta modernija, prosvjeta općenitija, nauka dublja i knjiga bujnija. Ali je istina i to, da Engleska po tome evolucionom metodu od slavne revolucije 1688. godine nije doživjela u svome javnom životu ni prevrata ni kake ozbiljnije državne krize. Da je umjela kao nijedna druga država srž privatnoga prava, legalitet, zakonitost, kojoj je pravo samo ono, što se nalazi u pisanom zakonu ili izvire iz vrela, od zakona priznata za pravno, udružiti s prirodom javnoga prava, kojemu je pravo sve, što pravna svijest naroda drži za pravo i što je jaka oživotvoriti. Da je tako svome ustavu dala nevidjenu snagu, stalnost i trajnost, jer je svoje javno pravo oživotvoravala bez revolucije i gotovo u oblicima legaliteta. Da u drugim državama može za čas da bude više napretka, ali da je u njoj bilo manje nazatka nego u ikojoj drugoj. Da je bez ikakove državne pogibije mogla stvarati nove oblike socijalne organizacije i sljubiti ih sa svojim starim ustanovama, pa da je mogla dati svojim gradjanima ne samo potpunu ličnu slobodu, nego i onaj nijednom smetnjom prevrata i nestalnosti ne sprečavani razvitak lične vrsnoće, krepčine, osvajalačke snage i pojedinačne inicijative, što su osnovale najvelebnije svjetsko carstvo novoga vijeka.

Naprotiv francuska revolucija nije djelo postepena razvitka već političkoga doktrinarizma i za cijelo najveća slava i osuda, pobjeda i poraz ideološke politike. Ako se od onih triju velikih univerzalnih pokreta, što su zapadnjačkoj kulturi dali njezin konačni oblik i boju, za renesansu kaže, da je razriješila srednjevjekovnim stegama sputana krila veljemu umu i talentu, a za reformaciju, da je

u vjeri pomogla skršiti praznu ljusku spoljašnjega obreda i utrla put čovjekovu unutrašnjem vjerskom mišljenju i poznanju, a ono se za francusku revoluciju može reći, da bijaše sušta nezavisnost razuma, što razmišlja, što je pogazio svaki osjećaj srca, zauzdao i zatomio fantaziju, skinuo jaram svake predaje, lišen svakoga iskustva dao se na najmučniji čisto praktični posao, što ga na svijetu ima, na organizaciju države, slijepo se pokorio logici kao svojoj gospodarici i povezao se njezinim verigama, priznao matematiku za svoj izgled, logičke zaključke upotrebio za jedino orudje svoje rabote, pa s političkim pitanjima postupao kao da su to kaki zadaci geometrije ili etike, u otmenim i visoko obrazovanim badavadžijama našao svoje pobornike i rasadnike, u strogoj formalnoj istini svoju praktičnu upotrebu, u tek zamišljenom, apstraktnom čovjeku, kakav nigdje na svijetu ne postoji, svoju gradju, a u odredjivanju pojmova svoj oblik, što ga primjenjuje životu. Njoj je doduše pošlo za rukom, da je trajno preobličila realni svijet na evropskom kopnu po svom čisto doktrinarnom programu. Ali zato su i njeni plodovi onaki, kake ih je ona mogla da dade.

U Francuskoj, da spomenemo samo najglavnije primjere, trzavice i državne pogibije od njena osvita pa gotovo do danas sa svojim nebrojenim teškim krizama i prenaglim neočekivanim prelascima iz neprimjerene političke slobode k apsolutnoj monarhiji, a onda iz apsolutizma k umjerenoj slobodi, pa dok se u Engleskoj sve političke razmirice obično dokončavaju nekom nagodbom, uzajamnim popuštanjem i po nekoj političkoj pravdi, tu kao da se je sav politički život obrazovao po izgledu rata, jer je glavna svrha svake pobjedničke stranke, da svoju pobjedu iskoristi do kraja. U Njemačkoj militarizam, koji svršava kulturnim i političkim slomom. U modernoj Italiji, koju nam s tolikim bubnjima, sviralama i talambasima dovode za izgled, nimalo usrećeni narod, kojemu je, dok je

bio pocijepan u razne državice i živio u starom političkom darmaru, u mnogu ruku bilo bolje nego sada u slobodnoj svojoj otadžbini, gdje stenje pod preteškim poreznim teretima i očajava gledajući nemoćan bestidnu pljačku šarenih blebetavaca, što su se domogli vlasti. Dovode nam za izgled tu Italiju, gdje se silnim gorama i plemenskim razlikama odijeljene pokrajine opet razilaze, jer se prastari federalizam, kojemu je stari Rim s teškom mukom odolijevao, ne da sabiti u kruti centralizam ideološki izgradjene države; gdje se je pored jedine pozitivne dobiti, što je skršila tudjinski jaram s vrata, raspojasala »maffia«, »camorra« i fašistička tevabija žešće nego igda prije, sloboda doma izvrgla se u očitu anarhiju, monarhijsko načelo našlo nešto potpore tek kod kukavno plaćenih činovnika, časnika i kojekakvih kalogaža, koji se hoće hraniti iz vladinih jasala, dok je imućno obrazovano gradjanstvo listom prigrlilo republikanska načela, a široki življi narodni ili za državu ne mare ili joj se očito opiru gotovi svaki čas uskočiti pod barjak svakoga pa i natražnjačkoga pokreta, koji će ih izbaviti od ove nevolje. Kad pogledaš, koliko je ta francuska revolucija, gonjena svojim studenim doktrinarizmom, počinila političkih ludosti i zločinstva pa posmicala nevinih ljudi, pričinja ti se ne toliko kao neko po čovječanstvo spasonosno političko djelo, koliko kao prva odmazda nebesa za nebrojena nedjela francuskih i drugih silnika i za glave nebrojenih umnika i dobrotvora čovječanstva, što su ni krive ni dužne od koljena do koljena padale od krvničke sjekire.

Za razliku od engleske njena je idejna sadržina čisto romanska. Pozitivna osnovka, na kojoj se je država izgradila, nijesu pojedinac čovjek ni povlaštene javne korporacije u državi, već država sama, u korist koje se oni odriču svoje pravne sfere. Rousseauvljeva ideja suverenosti naroda, koja je toj revoluciji prvo državno načelo, a po kojoj je svaki državljanin sunosilac jednoga dijela te suve-

renosti, u istinu je tek preobličena javnopravna konstrukcija staroga Rima. Politička, a po njoj ponajvećim dijelom i lična sloboda zadobija lik nekoga apstraktnoga objektivnoga pojma, od kojega doduše svakome pripada jedan dio, ali kojemu je nosilica ona državna vlast, što se faktično vrši, jer je u njoj u istinu utjelovljena objektivna volja naroda. U suštini je to vlast apsolutna, policijska. Tu povlaštenih javnih korporacija u opće nema, a čovjek pojedinac ne daje od svoje lične i imovinske slobode državi, što je u javnom interesu nužno, već tu država čovjeku pojedincu dopušta, da se tom ličnom i imovinskom slobodom posluži, koliko to javni interes podnosi.

Zato francuska revolucija ne može nigda dosta državi nadavati vlasti i moći. Ona se pretežito kreće u području upravnoga prava, gdje državna vlast steže pojedinačnu slobodu, pa ga bez ikakove pripreme naglo i bezobzirce stubokom mijenja, ne prepadajući se ni od kakova prevrata i skoka. A zato ta revolucija i dospijeva s despotizmom Napoleonovim i s današnjom policijskom državom u Francuskoj. Od Jakobinske do kraja ujedinjene državne vlasti do despocije kratak je korak. Zato se hoće tek spretna i vješta čovjeka, kako je to francuska povjest u XIX. stoljeću opetovano pokazala. Nema države, gdje se je upravno pravo tako izgradilo i dotjeralo kao u Francuskoj, ali zato krutoj policijskoj državi, kako i danas u toj zemlji postoji, nema para nigdje drugdje. Ko je tamo navlastito u pokrajini dulje boravio, znade, da je tome tako. A kako je u materi zemlji, tako je i u njenim naseobinama. Dok je moć Francuske u Evropi iza revolucije slabila žestina neprestanih njezinih unutrašnjih prevrata i trzavica, njezino je napredovanje u daljim neevropskim krajevima sprečavala njezina nepopravljiva nesposobnost za uspješno kolonizovanje i asimilaciju osvojenih pokrajina. Tu nesposobnost valja bez ikake sumnje odbiti na onu francusku strast kruta jakobinskoga

centralizovanja, koje strane življe otudjuje i oduzima im sve uslove navikla i uobičajena života, i osobito na policijsku njezinu upravu, koja se unosi u svaku sitnicu i na kraju bude svakomu nesnosna.

Ustavi i vladavine drugih evropskih naroda tek su smjesa toga engleskoga ustavnopravnoga i francuskoga upravnopravnoga elementa. U doba prevrata i osnivanja novih država preteže prvi. Kad je državna vladavina ustaljena i sredjena, preotima mah drugi. Kadšto je mučan posao naći neki srednji put izmedju njih i pomiriti jedan s drugim. Tako je i u nas. Hrvatska je pripadala k području zapadnoevropskoga feudnoga prava. Njezin ustav nije se nigda oktroisao, ne razumijevajući dašto ovu riječ u smislu političkom, već u smislu pravnoga kontinuiteta. Poput engleskoga i pored ugarskoga razvijao se je evolucijom. Iz svih njezinih javnopravnih ustanova, i iz Mažuranićeva zakonskoga članka 42. od g. 1861. i iz bivše na njem osnovane hrvatsko-ugarske nagodbe izbijaju snažni elementi staleške države. Tom nagodbom pridržala je Hrvatska u svojoj autonomiji, samosvojnosti, čitavo sudovanje u gradjanskim i kaznenim stvarima, jer tudji staleži ne mogu suditi domaćima, zatim svu policijsku vlast u zemlji, jer ju je vajkada imao i treba da ima zemaljski gospodin, poljoprivredu, jer je sav staleški sustav izgradjen na nekretnom kapitalu, na zemljištu, nadalje bogoštovlje, jer i crkva i njezini sveštenici pripadaju k staležima, i nastavu, jer je valjalo sačuvati narodni jezik, tu najbitniju razliku od magjarskih staleža, otkako je napušten nekadašnji diplomatski jezik latinski. Naprotiv je predala zajednici vlast nad pokretnim kapitalom, financije, obrtnu, industrijsku, trgovinsku i socijalnu politiku, jer staleška država financija za pravo i nema, a ne zna ni za kaku obrtnu, industrijsku, trgovinsku i socijalnu politiku u modernom smislu. Zato su sve njezine ustanove u suštini izvojštene i historijskim razvitkom utvrdjene povlastice, privilegija »stališa i redova«,

a u moderno doba čitavoga naroda. Zato u nje i tako jaka historijska svijest, tolika snaga djedovskih predaja i običaja, tolika predanost historijskim granicama. Srbija naprotiv izgubila je svoje »stališe i redove« na Kosovu, a turska vlast uništila je do istrage sve domaće feudske ustanove. Postigavši svoju državnu slobodu, a našavši gotovo čitavu staru državnu zgradu razorenu, prirodno je, što je kao sve druge države u takim prilikama prigrlila ideologiju francusku. Prepisivala je belgijski ustav, koji je tek nova redakcija prvoga francuskoga revolucionoga ustava, do ovoga sadašnjega, što je uz neke uobičajene moderne dometke i političkim obzirima naredjene nejasnosti čedo čistoga racionalnoga duha francuskoga. Drugoga kakova ustava do oktroisana nema, a jakobinska ujedinjena državna vlast nije samo posljedak čisto racionalno uredjene države, nego i najsnažnija poluga ujedinjenja narodnoga i oslobodjenja braće ispod tudjinskoga jarma. Djedovska djela slava su i snaga naroda, podižu njegovu čast i svijest, ali nijesu izvor savremenih pozitivnih javnopravnih ustanova. Kakav će posljedak, što se toga tiče, iznijeti zajednica Hrvatske i Srbije, koja se je u naše doba prvi put pokušala, otkad smo na jug došli? Sva naša budućnost stoji do odgovora na to pitanje.

Robert Walpole

Na prvi pogled rekao bi, da je čitavi taj engleski duh neka sušta trijeznost i studena zbilja, neka energija, što sve radi po nekoj stalnoj osnovi, svedjer biva jača i svagda ima jednoličan vid. Sama pozitivnost i realnost, što se ni za pedalj ne odmiče od ove zemlje, jedinoga poprišta svoje volje i rada. Što ne zna ni za fanatizam ni za sanje, ni za snažne i strasne provale francuske, za naivne i idealne, pjesničke i glazbene izlive njemačke, ni za legende, fatalizam i mistiku slavensku. Sve te engleske moralne i idealne sile narodne kao da idu za jednim ciljem, za gospodstvom nad vasionim svijetom, oživotvorenjem novovjeke državne misli staroga Rima, nametanjem svoje volje i zakona nebrojenim tudjim narodima, za imanjem i korišću, za strogim narodnim obilježjem, za sebičnom anglosaskom samoniklošću, što ne mari ni za koji drugi narod, za grubim merkantilizmom i kramarskom trgovinom. Nu kad bolje promotriš, opažaš na nemalo svoje čudo, da su to tek spoljne životne pojave toga engleskoga duha, da to nijesu jedine njegove tekovine, sva njegova slava i dika. U njega je idealna strana daleko pretegla tu poslovnu. Rodio je i Shakespearea, koji se je izvio visoko k nebu pod oblake iznad te tjesnogrudnosti anglosaske pa kao niko do njega i poslije njega prožeo vasioni svijet u svoj njegovoj dubini i širini, i Byrona, što je titanski udario na svu tu družbu socijalnoga licemjerja, lažnoga autoriteta, nesnosljivosti i zuluma, pa htio

da izvojšti političku i duhovnu slobodu za sve ljude i narode, i Shelleya, čedo anglosaskoga radikalizma, koje zbori najnježnijom glazbom duše, što je pod nebom ima, i Francisa Bacona, kojemu je naučna teza sporedno a boljitak čovjeka glavno, i čitavu nedoglednu četu govornika, filozofa, naučenjaka, pjesnika i prosvjetitelja svega čovječanstva — i što je njegovo najveće i najslavnije djelo, izgradio je državu za izgled narodima svega svijeta.

Jer niko do tih otočana nije tako umio svladati onaj polaritet, što ga nahodiš u svakoj pojavi fizičnoga i moralnoga svijeta pa i u tome području — niko nije tako umio iznaći onu pravu i zdravu srednju crtu izmedju onih protivnih krajnosti, izmedju individualizma i socijalizma, liberalizma i apsolutizma, pojedinačne i kolektivne volje. Nema zemlje na svijetu, gdje bi gradjanin, jer je čovjek, imao veću cijenu i pojedinac toliku i tako zajamčenu ličnu slobodu. A opet nema zemlje, gdje bi tolikom pravnom sferom ogradjeni pojedinci bili povezani snažnijom državnom misli. Ta velika misao, ta golema izgradnja države snuje se i dotjeruje stoljećima, nastavlja se bez sile i trzaja kao tihim, nevidnim i nečujnim, strogo odmjerenim rastom. Ta engleska historija krvava je kao nijedna. U njoj struja narodnoga života katkad pojače naprijed jurne, katkad i natrag trgne, ali svejednako teče dalje. Plima i osjeka izmjenjuju se, ali ta misao vodilica ne tone u njihovim valovima. Ta je historija puna nauke kao koja duboka znanost, a zanimljiva kao neki majstorski pisani roman. Nema dramatskih zapletaja ni nenadanih dogadjaja kao francuska, doba moći, pada i sloma na djmence kao njemačka, vječne vaseljenske duševne težnje kao slavenska. Živa je kao neka junačka pjesma, kao epopeja starorimskoga posvoja svega svijeta, a dosljedna, logična i suvisla kao povjest talijanske umjetnosti za renesanse. Njezine su glavne pokretne sile industrija i znanost, ljubav k narodnoj slobodi i zakonu, što tu zajednicu

sveudilj potiče na što veću socijalnu jednakost i pravdu, da svoje vjerske, duhovne i političke običaje i predaje sve više dotjera, kako će biti razumne i svima korisne. Državna misao čitavu ju je prožela i srasla se s narodom kao druga njegova viša, etička priroda. Zato ju svaki njihov državnik, pa bio stranke koje mu drago, ako će i socijalističke, svaki gradjanin, svaki engleski čovjek nosi u svome srcu. Ona je njegov nepisani zakon, njegova obveza, što ju je rodjenjem zadobio, zadnja meta svega njegova rada. U svome životu ima svaki engleski sin tri glavne ideje vodilice: državu, politiku i socijalne ustanove. Nigdje drugdje nije u tolikoj mjeri interes države u isti mah i interes naroda, a interes naroda i interes pojedinca. Nigdje umještvo organizovati državu i vladati njome nije tako savršeno, nigdje se pojedinačna volja tako dragovoljno ne pokorava kolektivnoj, a nigdje privatna inicijativa tako spremno ne prinosi sve svoje sile zajedničkoj probiti. Najponosniji velikaš nema dostojnije ambicije od te, da služi državi, u visokim školama i većim zavodima uči se mladji naraštaj jednako kao u Grčkoj državnom umještvu, tehnici javnoga govora i vještini raspravljanja, a najveći pjesnici, umjetnici, pisci, naučenjaci i stručnjaci ne zaziru od toga, da saradjuju u upravi i politici i da zagaze u agitaciju i izbore. A s toga je ta tako razvita, odgojena i vrsna pojedinačna ličnost jednako kao u starom Rimu najčvršći stup, najradiniji činilac i najsnažniji tvorac te ponosne i veličajne državne zgrade.

Revolucija 1688. godine postavila je temelje narodnoj slobodi, skršila monarhijsku vlast i poslije kratke neizvjesnosti, zaludnoga nećkanja i otimanja dvora novome pravcu za Vilima III. i Ane predala najvišu vlast parlamentu, zapravo kući pučana i whigovskim državnicima, koji su u njoj imali većinu. Trebalo je tu novu vrstu vladavine parlamenta organizovati, taj veliki preokret u državi sljubiti sa starim ustanovama, sačuvati tu tako

nužnu neprekinutu nit javnoga života i prema toj novoj vladavini dosadašnji pravni i socijalni poredak preudesiti i preobraziti. Kao što je gotovo sve na tome ostrvu djelo pojedinca, tako je i tome novomu političkomu sustavu dao konačne oblike i glavne značajke prvi od onih »velikih pučana«, ljudi iz naroda, što ih je revolucijom utrto demokratizovanje ustava iznijelo na površinu i što su od onda pa do danas bili nekrunjeni gospodari i u istinu vladari Engleske, sir Robert Walpole. U njegovu djelovanju ogledaju se više nego u radu bilo kojega drugoga državnika sve osobine whigovske politike u osamnaestom vijeku. Iz njega se najbolje razbira, kaka je bila na djelu ta engleska vladavina, otkako se je dogodio onaj veliki prevrat u državi. Od Walpolea dobila je parlamentska vladavina u Engleskoj svoju odjelitu boju i bitna obilježja, pod njegovim se vodstvom učvrstila i dala državi redovni i nesmetani tok njezine djelatnosti pa odredila one smjernice unutrašnje i spoljne politike engleske, koje su od onda pa do danas u suštini ostale iste. Walpole je velik vodj parlamenta u doba, kad se za umještvo parlamentskoga vodstva nije ni znalo, iskonski tip državnika, koji će odsele vladati zemljom, a za pravo začetnik, majstor i učitelj te moderne državne vladavine, što će ju prigrliti sve demokracije svega svijeta. U čitavoj ustavnoj historiji engleskoj možda nema važnije a opet tako malo poznate epohe od te, što je tekovine revolucije znala tako vješto iskoristiti za narodnu slobodu, ni za teoretskoga i praktičnoga političara tako zanimljiva državnika, kao što je baš sir Robert Walpole.

Rodjen 1676. godine u Houghtonu u Norfolku od starodrevne, plemićke, imućne i u onom kraju politički moćne porodice, koja je odlučivala u trima izbornim kotarima, kao drugi sin porodice odgojen u Etonu i Cambridgeu za svešteničko zvanje, na koje se poradi smrti svoje starije braće nije mogao dati, udje poslije smrti očeve u svojoj dvadeset i četvrtoj

godini u parlamenat, gdje se je namah pridružio whigima. Već s početka pokaže se, da je bistar, oprezan, radin i častoljubiv, da je u njega žilava srčanost, ćud vesela i živa kao žeravica, da ga mnogi kićenim i skladnim svojim govorima natkriljuju, ali što se tiče spremnosti s mjesta pobiti protivnika, domišljatosti i stručne spreme, osobito u gospodarstvenim i financijskim pitanjima, da mu nema para. Već onda izašao je na glas, da je »prvi majstor brojeva svojega doba«. Njegov nespretni i nezgodni razgovor, jaka, krupna i nezgrapna pojava, njegovo burlavo dobroćudno lice, velika surovost, s kojom je redovno govorio sa ženama ili o njima, kazivala je, da je tipičan vlastelin, »zemaljski gospodin« sa sela. A u Walpolea bi od prvoga početka pa do kraja taj vlastelin svagda svladao državnika. Zazorne su mu bile knjige, »nije mu bilo drago ni pisanje ni čitanje«, pa ako je i bilo u njega nešto umjetničkoga ukusa, ako je i sabrao svoju čuvenu zbirku valjanih slika, prava njegova ljubav bijahu pun stol, čašica, žene i lov. Nije puno pazio na svoju ličnu čast u društvu ni na pristojnost u saobraćaju, pa se javno povlačio sa svojim jaranicama. Kad nije govorio o državnim poslovima i politici, ćeretao je o ženama i sramotskim stvarima. Kao ministar kraljev šalio se na dvoru s kraljicom Karolinom o nevjeri njezina muža Gjure II., jedared joj svjetovao, neka uzme kakovo krasno i prostodušno djevojče k sebi na dvor, da bude nedužna lutka, u koju će se kralj zaljubiti, a na samrtnoj postelji kraljičinoj uputio njezine kćeri, neka namah dozovu obje kraljevske jaranice, da bi im oca utješile u teškoj njegovoj tuzi, pa im odmah u lice s bestidnom iskrenošću odbrusio, da je dosele bio za gospodju a protiv jaranica, a odsele da će biti za jaranice protiv kćeri. Grdno je pio i jahao u hajci za lisicom. Takih bučnih zabava i razuzdanih pijanka kao u njegovu domu u Houghtonu ne bijaše pa ni u Engleskoj na daleko i široko. Pa i kada su ga snalazile najteže političke brige, prvo

pismo, što bi ga otvorio, bijaše pismo njegova poljara. To je njemu bilo svagda važnije od pisma kraljeva. Uobičajilo se je, da parlamenat subotom nema sjednice samo zato, da bi prvi ministar barem jedared na nedjelju mogao poći u svoj tako omiljeli mu lov na lisice. Ćudi norfolškoga lovdžije lisica nigda nije promijenio. Odavala ju je ona njegova čandrljivost, za koju je vojvoda Marlborough svagda govorio, da je njegova najznačajnija crta; njegova naduta oholitost, koja je rekla: »da nijesam prvi ministar bio bih postao nadbiskup canterburyski«; žilava hrabrost, koja je svladala nespretnosti prvih njegovih pokušaja da govori, održala se u položaju prvoga ministra od 1715. pa uz neke kratke prekide sve do 1742. godine i sama samcata sve do zadnje kapi krvi borila se protiv bjesomučnih napada nebrojenih ljutih dušmana u onoj, kako ju je Junius nazvao »bici Walpoleškoj« 13. veljače 1742., koja je svršila njegovim padom, kad je predsjednik Onslow sjedio sedamnaest sati bez prekida na predsjedničkoj stolici, puni i krcati redovi poslanika s jedne i druge strane nepomični ostali na svome mjestu, pošto je već davno nad njihovim glavama bilo izašlo zimsko sunce, kad su slijepe ljude za ruku vodili iz dvorane u predvorje na glasanje, a sakate u njihovim spavaćim haljinama stavljali na klupe — a osobito ona njegova u istinu velebna dobroćudnost, koju je on prvi unio u englesku politiku.

Do njega ljudi nijesu mogli da zagaze u političku borbu, a da ne stave na kocku živu na ramenu glavu i imovinu svoje djece. U onih odvažnih i pothvatnih ljudi, koji bi svoje glave i svoje zemlje u političkoj igri stavili na kocku, dobila bi ćud od svagdašnjega igranja za tako visoku cijenu neku natruhu nehajnosti i očaja, nemilosrdja pa i okrutnosti za protivnika. Vodju oporbe lebdila bi bez prekida krvnička sjekira pred očima, nosio bi glavu u torbi poput kakova pustaije. Stranke su se borile ne samo za službu, vlast i državnu kesu, nego i za

život, pa odatle ona žestina, osvetljivost, nečovječnost i krvna djela, što su okaljala ljetopise engleskoga parlamenta toga doba. Ti divljački načini političke borbe prestaju s Walpoleom. On je, kako Macaulay kaže, bio onaj ministar, koji je engleskoj vladavini dao onaj blagi značaj, što ga je odonda većinom sačuvala. Još ni na jednoga ministra nijesu tako bijesno govorom i pismom napadali, ali on nije učinio nijednoga koraka, da bi stegnuo ili ugušio javnu štampu. »Nijedna vlada«, hvalio se je u jednom svom govoru, »nije kaznila tako malo rugalica protiv sebe, a nijedna nije imala tako puno razloga, da ih tolike kazni«. Premda je život mnogih tih opadača, koji su šurovali s izagnanom porodicom stuartovskom, bio u njegovoj ruci, nije nigda upotrebio svoje vlasti protiv njih.

Do svoje smrti u svemu ostade taki priprosti i neuki vlastelin sa sela. Nije znao ni njemački ni francuski, pa se je mogao s kraljem Gjurom I., koji opet nije znao engleski, tek za nuždu razumjeti u lošoj latinštini. U njega ne bijaše ni duhovnih svojstava velika govornika, ni moralnih svojstava velika karaktera. Ne bijaše ni začetnik opsežnih reforma, ni sretan ratni ministar, ni dubok i samonikao mislilac pa ni jako okretan diplomat. Kao većinom ljudi sa sela bijaše duha lukava i tjesnokrudna, ali poštena. Gledao je jako bistro, ali nije uvijek vidio daleko, a nigda nije htio vjerovati što nije vidio. Navlastito bilo je u njega u velikoj mjeri jedno svojstvo velika državnika — snaga nove i nenadane dogadjaje u časovima uzbune i straha tako ocijeniti, kako rade obični ljudi, kad mine uzbuna, novost i strava. Uza to bio je do kraja prostodušan i iskreno odan svome uvjerenju, dokle je to sezalo. Znao je čudnovatim nekim svojim metodom, pola lukavim a pola iskrenim, voditi kuću pučana, a svojom velikom prijaznosti, svagda dobrom i širokom voljom, lakoćom, s kojom bi, kad je trebalo, smetnuo s uma sve svoje teške vladalačke brige, svojim glasnim i srdačnim smijehom i

strasnom ljubavi k lovu za sebe predobiti tu onda u državi tako moćnu seosku gospodu bolje nego drugi sa svima svojim sjajnim svojstvima. Umio je potpuno cijeniti političke tekovine revolucije, pa je vjerno i pošteno oživotvoravao njezina načela, kad mu je u ruci bila neograničena i ni od koga osporena vlast. Prozaična njegova narav i hladni njegov razbor zazirali su od svih bučnih i praznih fraza, od svih pjesničkih i zanosnih ljudskih osjećaja, da bio kao i njegov veliki savremenik Swift često zapao u protivnu krajnost, u cinizam. Vidio je toliko nevjere i podlosti u svome javnom životu, te je gotovo posumnjao, ima li na svijetu poštenja. Sit toga praznoga patriotskoga ćaskanja stao je i on ćaskati pa okrenuo opakliju. Omrzavši na licemjerstvo take vrste, što se bar na oko klanja kreposti, bio se i suviše privikao tjerati ono ne tako časno licemjerstvo, što neštedice iznosi svoju opačinu, a kadšto se tek gradi, da je ima. Za mladje ljude bio je živa pokvara i moralni zator. Kad bi ušli u parlamenat, zapitao bi ih podrugljivim glasom, jesu li radi postati sveci ili Rimljani. Čitavim autoritetom svoga položaja svagda im nastojao utuviti u glavu, da su čistoća karaktera i patriotizam smiješne i nemuške stvari. Kad se je ko pozivao na uznositije i čišće razloge ljudskih djela, podrugivao mu se je, da lovi djačke mušice. Kad bi puno raspredao o javnim krepostima i patriotizmu, svagda bi mu u šali odgovorio: »Doskora ćete se toga otresti i postati pametniji«.

U ministarstvu Godolphin-Marlboroughovu zapremao je neka podredjena upravna mjesta, člana admiralitetskoga vijeća, ratnoga tajnika i blagajnika ratne mornarice, a poslije pada toga ministarstva branio je financijsku politiku lorda Godolphina, kojega je toryjevska kuća pučana bila optužila poradi silnoga nereda i mićenja, tako sjajno, te je već tada izišao na glas prvoga financijskoga stručnjaka svojega vremena. Kad su toryjevci 1712. bili na kormilu, iskališe svoje srce na njem tako, da su ga

poradi potkupljivanja iz parlamenta izbacili i držali ga zatočena u Toweru nekoliko mjeseci. Ali ta osuda, koja je bila puka smicalica stranačka, ne ostavi nikakove ljage na njegovu imenu, već sa toga političkoga stradanja i mučeništva izadje na još veći glas. Domala se opet povrati u parlamenat, ustade na obranu protestantskoga nasljednoga reda na prijestolju, za kuću hanoversku a protiv Stuartovaca, kao niko od njegovih drugova, a poslije dolaska Hanoverca Gjure I. na prijestolje zadobi opet državnu službu, postade u ministarstvu lorda Townshenda 1714. veliki vojnički blagajnik, a 1715., kako se je onda prvi ministar zvao, prvi lord državnoga blaga i kancelar državne riznice (ministar financija).

I poslije dolaska hanoverske kuće nastavila se dalje u javnom životu jednolična igra dviju historijskih političkih stranaka. Na strani toryjevaca bila je državna crkva, visoko plemstvo osim nekoliko porodica whigovskih i gotovo sva seoska vlastela. Oni su u zemlji bez sumnje imali većinu, ali su bili jakobiti, udružili se s izagnanom stuartovskom vladalačkom porodicom i s njezinom rimokatoličkom vjeroispovijesti pa prirodno morali izgubiti svu vlast, koja je dopala u ruke whigima. Bila je velika opasnost, da bi s novom dinastijom ne izmirena a od sposobna i iskusna državnika spretno vodjena stranka toryjevska mogla prisvojiti gospodstvo u državi. U takim prilikama nalagao je whigima pored stvarnih razloga i stranački interes, da ne puste toryjevce do vlasti i da svima sredstvima ojačaju svoj položaj. Njima je doduše bilo stalo, da ostane nova dinastija, ali da bi ona učinila bilo kakove ustupke toryjevcima i oni zavladali, nijesu mogli dopustiti. Znali su, da njihov monopol vlasti i državnih služba stoji do toga, da kralja i zemlju uvjere, kako su im protivnici ovijani jakobiti. Zato je valjalo tome anglikanskomu sveštenstvu i seoskoj vlasteli, što su prianjali za jakobitsku stvar, oduzeti svaki povod, da narod podjaruju i

bune protiv nove vladavine. Po zakonu od 1694. godine trajao je parlamentski period tri godine, a 1717. imali su se da raspišu novi izbori. Sva je prilika bila, da bi ti izbori mogli biti kobni ne samo po ministarstvo nego i po dinastiju. Jer da se je pustilo, neka se i u napredak lice parlamenta tako naglo mijenja, kao što je to bilo u prvih deset godina osamnaestoga stoljeća, neka državna crkva i seoska vlastela i dalje očito prkose novoj vladarskoj porodici i od nje zaziru, bio bi tok parlamentske vladavine doskora dušmane dinastije neminovno doveo na kormilo. Ako se je htjelo kuću hanoversku održati na prijestolju, trebalo je upaočiti državni stroj, da ne popusti svakomu dahu narodne strasti pa izvršnoj vlasti ojačati moć nad kućom pučana i biračima. Zato je Walpole zakonom o sedmogodišnjem periodu parlamenta (Septennial Act) 1716. najprije produžio mandat kuće pučana na dalje četiri godine, a u napredak odredio trajanje parlamenta na sedam godina.

Raskol u whigovskoj stranci, što se je dugo spremao i na koncu pukao 1717. godine, prekine za čas njegovo vodstvo engleske politike. Bilo je gotovo prirodno, da su se u njoj zametnule kavge i svadje. Stranka je imala ogromnu većinu, ali njezini vodji bili su ravni jedan drugomu. Premda je Walpole svojom sposobnošću sve svoje drugove natkriljivao, nije onda imao tako jakih političkih veza kao neki od njih, niti se jošte dokopao one premoći u parlamentu, što ju je kasnije imao. Hanoverski ministri i čitava četa grabljivih hanoverskih ljubimaca kraljevih bez prekida radili, kako bi englesku politiku izrabili u hanoversku korist, a za sebe ušićarili masne plaće i visoke časti. Kralj bio je sa svojim sinom kraljevićem waleskim, kasnijim kraljem Gjurom II., u velikoj omrazi pa zazirao od svakoga, na koga bi posumnjao, da šuruje s kraljevićem ili s njegovim pristalicama. Walpole i Townshend brzo se omraze s njemačkom strankom, koja je kralja okružavala, jer su obojica po

svome običaju otvoreno i neštedice navaljivali na pohlepnost njemačkih mutikaša. K tome pleo je i meo na sve strane protiv svojih drugova lord Karlo Sunderland, sin onoga tako pametnoga ali tako rdjava državnika, što se je za Jakova II. i Vilima III. toliko isticao i bio duhovni otac parlamentske vladavine. Njemu podje za rukom, da se u kabinet ugura za čuvara tajnoga pečata i da ljeti 1716. za svoga kratkoga boravka u Hanoveru steče milost i potpuno povjerenje kraljevo. Za Sunderlandom pristane i državni tajnik Stanhope. Townshenda kod kralja ocrne, da je nemaran u poslu i da krišom radi sa strankom kraljevića waleskoga, u kabinetu se učini razdor, lorda Townshenda 1717. otpuste iz službe, a Walpole sa još nekoliko manje poznatih whiga odreče se službe i prijedje u najoštriju oporbu. U novoj vladi postanu lord Sunderland i Josip Addison državni tajnici, Stanhope prvi lord državnoga blaga i kancelar državne riznice, a kad su se godinu dana iza toga spoljašnji poslovi zamrsili, postade Aislabie koncelar državne riznice, Sunderland prvi lord državnoga blaga, a Stanhope državni tajnik, koji je preuzeo vodstvo spoljne politike.

Na dobru svoju sreću raskrstiše se Walpole i Townshend od svojih drugova, koje je čekao strašan i sramotan pad. Engleska bješe još utrechtskim mirom zadobila pravo dobave afričkih crnaca robova za španjolske južnoameričke naseobine, u istinu monopol trgovanja crncima robovima, pa o tome svome pravu sa Španjolskom 1713. uglavila tako zvani assiento-ugovor. Na njegovu temelju dade svojoj novoosnovanoj dioničkoj »družbi južnoga mora« na trideset godina povlasticu, da smije svake godine 4800 crnaca dovesti u te španjolske naseobine i tamo otpraviti jednu ladju od šest stotina bačava sa svakovrsnom trgovinskom robom, što je toj družbi pomoglo do silnih poslova i masne dobiti. Ali njoj to nije bilo dosta. Htjela je da ušićari još više, da znatno povisi svoju temeljnu glavnicu pa

da njome pokupuje sav državni dug, ujedini ga u jednu vrstu na vid plativih zadužnica i kod toga zaradi na kamati. Vlada, od osnivača podmićena dionicama, što su bile badava porazdijeljene medju kraljevske ministre, u travnju 1720. protura u kući pučana o tome velikom, a očito sumnjivom financijskom poslu naročiti zakon, burza stane raditi svima svojim smicalicama, da cijenu dionica natjera na što veću visinu, a u tome je pomogne lakomislenost i nevaljalost, neukost i grabljivost gomile. Sve kao pomamno uze igrati na burzi i otimati se za te dionice. Kao da je sve ljude bilo zarazilo neko igračko ludilo. Taj vrtlog zahvatio i obične burzine igrače i vlastelu, sveštenike, naučenjake, gizdeline, siromašne udovice, strance, pa čak i kanton Bern u Švajcarskoj. Družba davala dividende od pedeset na sto, dionice od jedne stotine funti, na koju su bile izdane, poskočile na tisuću i jednu stotinu, kao mjehuri od sapunice dopuhnule se svaki dan tisuće kojekakvih prijevarnih dioničkih društva, družba vlasuljarska, družba za dobavu španjolskih mazga, družba kako će se zgusnuti živa — pa eto prilike da se badava dobivene dionice skupo prodadu i da se do mile volje napune vladina jasla, eto šićara dosta izobila za obje jaranice kraljeve, vojvotkinju Kendalovu, suhu i tankoviju namigušu, što su je nesmjerno nazivali »trtom«, i groficu Platenovu, užasnu ljubomornu nadžak-babu, koja je na koncu oslijepila, za prvoga ministra Sunderlanda, kancelara državne riznice Aislabiea, tajnika državne riznice Karla Stanhopea i oba Craggsa, oca ravnatelja pošta i sina državnoga tajnika. A onda se hajka trgne natrag, sve te lažne smicalice izadju na vidjelo, tečaj dionica i državnih papira naglo padne daleko ispod nominalne cijene, novčari i zlatari, koji su bili pozajmili novce, dodju u stečaj. Za kratko vrijeme rasplinu se svi varavi sni o velikoj dobiti i lako stečenom lagodnom životu, pa ta nesreća baci sve življe narodne u veliku i ljutu nevolju, iz koje se dugo nijesu mogli iskopati. Od silnoga bijesa i očaja stao narod bučiti kao lud ne samo protiv nižih mešetara u toj prijevari, nego i protiv jaranica hanoverskih, protiv engleskih ministara pa i protiv samoga kralja, a parlamenat kao da se je bio pomamio da krivcima oduzme imutak i prolije njihovu krv. U donjoj kući iznio se prijedlog, da s ravnateljima tih družbi valja postupati kao s ocoubicama u starom Rimu, da im valja staviti glave medju škripe, išibati ih, sašiti u vreću i baciti u Temzu.

Walpole, koji je od svoga odstupa svaki korak ministarstva oštro kudio, žestoko je u parlamentu i u javnim glasilima pobijao tu osnovu o južnom moru, ali pod žitom poštenim načinom ušićario znatnu svotu okoristivši se tim ludilom. Premda se je donekle s vladom bio pomirio i ušao neko tri mjeseca prije toga konačnoga financijskoga sloma s Townshendom u kabinet, primivši službu velikoga vojničkoga blagajnika, dok je Townshend postao predsjednik tajnoga savjeta, njega je javno mišljenje s pravom odriješilo od svake krivnje za tu stvar. Što više, u tako teškom času obratilo je svoju pažnju na njega, jer je svojom opće poznatom financijskom stručnom spremom bio najsposobniji da pomogne u toj nevolji. Lord Stanhope, koji je kod svega toga imao čiste prste, umre za dva tri mjeseca od žalosti, a na njegovo mjesto dodje lord Townshend za državnoga tajnika. Aislabiea sramotno otjeraše iz službe kancelara državne riznice, izbaciše iz parlamenta, zatočiše u Toweru i nametnuše mu tešku novčanu globu. Mladji Craggs izmače se toj istoj sudbini tek ranom svojom smrti, a otac mu kidisao sam sebi od stida i sramote pred svijetom. Prvi ministar lord Karlo Sunderland, makar ga većinom glasova i odriješiše od optužbe, da se je i on nahranio iz tih jasala, morade prinudjen od javnoga mišljenja ostaviti svoju službu, dok i on nije za dva tri mjeseca svisnuo od tuge i sramote, a Walpole postane prvi lord državnoga blaga i kancelar državne riznice pa ostade prvi ministar dvadeset go-

dina tek s kratkim prekidom kod smrti Gjure I. Sav je svijet mislio, da će sa smrću toga kralja prestati i vlast njegova najmilijega ministra, bez kojega se nije mogao ni ganuti. Gjuro I. bio se zavadio sa svojim najstarijim sinom kraljevićem waleskim, a Walpole je dašto bio pristalica kraljev. Ta je omraza postala još veća, kad se je kraljeviću 1721. rodio drugi sin. Kraljević zaželi, da vojvoda York bude kum djetetu na krstu, ali kralj ne htjede o tome ni čuti i naloži, da će vojvoda Newcastle biti kum. Kod samoga krštenja u ložnici svoje žene i u nazočnosti kraljevoj pristupi kraljević dršćući od silnoga gnjeva k vojvodi Newcastleu, stisne pesnicu, zaprijeti mu se njome i srdito mu odreže: »Vi ste lopov, ali ja ću vas naći«. Kralj na to dade namah kraljevića uhapsiti, još one noći oduzme njemu i materi svu djecu i otjera ih obojicu iz kraljevskoga dvora. Od toga vremena živjeli su otac i sin u očitom i velikom dušmanstvu. Ne samo kralj i kraljević nego i njihovi pristalice nijesu se ni pogledali, a naročito je Walpolea kraljević svagda grdio i psovao na pasja kola. Kad je Gjuro I. nenadano u Njemačkoj 11. lipnja 1727. godine umro, svi drugi vodji političari namah pribjegnu k jaranici novoga vladara, gospodji Henrieti Howardovoj misleći, da će to odsele biti vrelo sve političke vlasti. Nu Walpole domala razbere, kako je kraljica Karolina žena pametna i koliko umije kod kralja sve na tenani izraditi, pa se sprijatelji s njome i s njezinom potporom opet popne na prvo mjesto u dvoru. Nekoliko dana ostade doduše bez službe, jer novi kralj, silno zazirući od bivših ministara svoga oca, bješe povjerio vodstvo poslova siru Spenceru Comptonu, velikom vojničkom blagajniku u vladi Walpoleovoj i predsjedniku donje kuće. Medjutim domala se pokaže, da je Compton nesposoban da bude prvi ministar, da ne umije sastaviti ni prijestolnoga govora i da je prinudjen u svojoj neprilici moliti pomoć Walpoleovu. Prigovor kardinala Fleurya, francuskoga ministra spoljnih poslova, koji je

u promjeni engleske vlade vidio veliku opasnost za francuski savez, pa topli zagovor kraljice Karoline pomognu Walpoleu, te je opet zadobio svoju službu. Compton jako rado odstupi, a on ga 1728. uzvisi na grofa Wilmingtona, postavi dvije godine kasnije za čuvara tajnoga pečata i predsjednika tajnoga savjeta u svome ministarstvu, a Townshenda, koji se je jedini u kabinetu mogao s njime ogledati, prinudi 1730. da je odstupio, pa tako ostade neograničen gospodar kao nigda prije sve do 1742. godine.

Historiju obično pišu naučenjaci, ideolozi i školnici, koji žive medju svojim knjigama, rukopisima i ispravama, gotovo nijesu ni zagledali u javni život, od praktične politike načelno zaziru, jer im se ne vidi ni dosta ozbiljna ni dostojna rabota i jer se slijepo drže one tako filistarske Goetheove: »Politisch Lied — garstig Lied«, a i kad je sasvim ne odbacuju, znadu o njoj tek toliko, koliko su čitali u knjigama ili u svojim stranačkim glasilima. Oni procjenjuju svakoga državnika po njegovim umnim i moralnim svojstvima, po njegovim sjajnim djelima, koja označuju neku trajnu tvorevinu, neki početak novoga doba ili odlučan preokret u javnom životu. Kako svega toga u Walpolea nema, iznose u prvom redu bjelodane i odurne mane njegova javnoga i domaćega života, njegov ne baš najbolji značaj i niski stepen njegova morala. Nu djelatnost državnika ne može se porediti sa stvaranjem pjesnika ni s kojom drugom vrsti višega književnoga rada, gdje tek ljudi izvanredna dara mogu da dostignu najviše savršenstvo. Umještvo voditi javne poslove i velike zborove zadobija se iskustvom, a za to zvanje hoće se ne toliko viših svojstava, koliko rane vježbe, smotrenosti, srčanosti, hladnokrvnosti, prijaznoga ponašanja i mara. Posao državnika ponajvećim dijelom nije nikaki tvaralački rad, a njegova vrsnoća ne mjeri se po njegovim idejama, što ih ima, nego po umještvu, s kojim ih oživotvorava. Njegov je glavni zadatak da zadje u svaku pojedinost i umije svla-

dati sve poteškoće, a zato prirodjena njegova svojstva ne treba da se izviju ni do veljega uma ni do savršena duha. S toga veliki praktični političari, koji su o njem pisali, a takvih od Macaulaya pa do Morleya ima dosta, stavljaju Walpolea u red najvećih državnika, što ih je ne samo Engleska nego i čitava Evropa u novo doba imala. To je zato, jer oni u prvom redu gledaju na prilike, sred kojih mu je bilo djelovati, na društvo i narod, kojim mu je bilo vladati, i na veliko zlo, od kojega ga je sačuvao i spasio. Zatekao je Englesku s osporenim nasljednim redom na prijestolje i s vladarom narodu do zla boga nemilim i viklim njemačkim načinima vladanja, baš kad je proživljavala svoje možda najsurovije doba, što ga njezina povjest pamti. S društvom opakim, razuzdanim i razularenim bez višega morala, s narodom u vjerskim stvarima zatucanim i nesnosljivim, a inače neukim, zapuštenim, ratobornim, divljačkim i poživinčenim, a s parlamentom sasvim iskvarenim, podmitljivim i buntovničkim. Priprosti vlastelin sa sela bez velika imutka i velikih veza pretekao je sve svoje takmace sjajnih sposobnosti, uspeo se na najviše političko mjesto u državi i održao se na njem duže od svih svojih predšasnika. Svojim ispravnim sudom u najtežim prilikama, bistrim pogledom do u samu jezgru stvari i umješnim postupanjem s ljudima, da mu je u tome teško bilo premca, pribavio je zemlji dvadeset godina nesmetana mira i neprestana napretka u prosvjeti i gospodarstvu. Dinastiju, što je svaki čas bila gotova izgubiti prijestolje, osovio na čvrstu i zdravu osnovicu. Divlje stranačke borbe i vjersku nesnosljivost sveo na mirnije i sredjenije putove, pa ponajviše silom svoje jake ličnosti od kuće pučana stvorio najmoćniji zbor u državi.

Ne treba puno raspredati, koliko je svoju zemlju zadužio, što je zamirio taj nesretni spor o nasljednom redu na prijestolje i u pravi čas odvratio od nje jednu od najvećih nesreća, koja može da stigne narod. Nesreću, poradi koje je Engleska sama

u predjašnje doba preko šezdeset godina prolijevala potoke krvi i na stratištu smicala cvijet naroda svoga, a koja je u prvoga naroda na evropskom kopnu podgrizla svaki patriotizam, slomila njegovu snagu i dospjela s najužasnijom katastrofom, što je ima u njegovoj povjesti. A da se vidi, kaki je bio moralni uzduh, sred kojega je to savremeno englesko društvo živjelo, bit će dosta ako nanižemo tek nekoliko slika iz toga tako šarena svijeta.

Da počnemo s obrazovanom čeljadi, s duhovnom i rodjenom aristokracijom. Pope nam u svojim pimima priča, da je živovanje njegovih drugova od pera, tih veseljaka književnika, bilo strašno. Sjedjeli su barem deset sati svakoga bogovetnoga dana po klubovima i kavanama pa tamo jeli, pili i pušili. On je sam neko vrijeme pripadao k dvoru Josipa Addisona, kojemu je dobra kapljica bila tako mila, a oko kojega su se po kavanama i klubovima okupljali njegovi prisni prijatelji. S tom družinom svake večeri bančio do dva sata u jutro kod punča i burgundca. Peterborough, koji je za sedmogodišnjega rata počinio u Španjolskoj čuda od junaštva, živio je kao da je htio da ga smrt što prije udavi. Godolphin rabotao cijeli božji dan kao robijaš na galiji i kockao se svu noć, a Bolingbroke, kad iz Dawleya, gdje se je sklonio u mir, piše Swiftu, naznačuje u svome pismu, da ga piše u šest sati u jutro, pošto je ustao, kako kaže, svjež, vedar i miran, doziva u pamet vremena svoga londonskoga života, kad je po prilici toga sata običavao ići u postelju, nauživši se do mile volje svake zabave i utučen od posla, dok su mu se često glavom vrzli kojekakvi snovi, a srce mu pritiskale brige i tjeskobe. To bijaše pretežak, preprost život za tankoćutnoga i bolešljiva Popea. On bijaše jedina milobruka onih dneva, kojoj trbuh nije išetao na dvor. Uz njega bijaše još jedini Prior vitak i mršav, ali Swift bijaše debeo i Addison i Steele i Gay i Thomson da je bila strahota — sve to bekrijaštvo i na-

pajanje punčem, pijače po klubovima i kavanama kratile su život i širile prsluke čeljadi onoga doba.

Ljudi javnoga života, ministri kraljevi i knezovi kraljevske krvi nijesu bili nimalo bolji. William Pitt mladji došao bi u parlamenat, pošto bi kod kuće sam samcat ispio čitavu plosku oportskoga vina pa onda s kojim svojim drugom otišao u krčmu i pomogao mu isprazniti još nekoliko oka. Sam taj prvi ministar, ozbiljni i silni William Pitt, zbijao u vinu obijesne šale u društvu sa tako otmenim ličnostima i velikodostojnicima, kao što su bili lord kancelar kraljevine Engleske Thurlow i ministar ratne mornarice Dundas. Ta tri državnika, nakićeni vinom, vraćali se jedared široke volje od nekoga ručka, našli neki djeram otvoren pa krozanj skokom projahali ne platіvši maltarinu, pa harmičar, misleći da su to hajduci, opalio za njima iz svoje duge diljke, ali srećom nikoga ne pogodio. Kad je jednoć jedan dekan sv. Pavla bio postavljen za biskupa u Lincolnu, pitao je svoga prijatelja, kako će iz pivnice prenijeti nekoliko boca izvanredno dobre kapljice, poradi koje se biskup bio baš zabrinuo. »Molim Vas«, zapita ga taj prijatelj, »gospodine biskupe, koliko boca toga vina imate?« Biskup mu reče sedamdesetak oka od prilike. »Ako je to sve«, na to će mu prijatelj, »onda me samo pozovite šest puta na ručak pa ću sve to ja sam prenijeti«. A kod stola nije se samo grdno pilo, nego i jelo upravo dušmanski. Gospodski ručak u tri sata poslije podne obično se počinjao sa zakuscima, s govedjom pisanom pečenkom, ribom, telećim butom i volujskim jezikom. Onda bi donijeli na stol drugi obrok, slatki puding od badema, cicvaru, piliće, crni puding i na koncu čorbu. Tek iza čorbe došao bi pravi ručak, treći obrok: pašteta od divljači, zec, kunelić, pečeni golubi, jarebice, guske i šunka. Sve su to zalijali najprije rakijom i slabim pivom, crnim francuskim i oportskim vinom, a najposlije izvanredno jakim sa žestom pomiješanim pivom, što su ga svi redom pili iz jednoga ogromnoga vrča. Kad

se je ručak svršio, zapovijedio bi domaćin, neka donesu malo sira i bocu burgundca, gospoda bi zamolila gospodje, neka mrva srknu prije nego odu na svoj čaj i obećala im da će doći k njima za jedan sat, a kad su gospodje otišle, dolazile svedjer nove boce burgundca, »mrtvaci«, prazne boce sa stola se odnosile, napijale se zdravice, mijenjale i razbijale čaše, nakićena gospoda onda otišla gospodjama, gdje su svi sjedjeli, razgovarali se, svadjali se, bučili i plesali do tri sata u jutro, kad bi došle nosiljke sa zubljama i ta vesela družba otišla spavati, da se sutra dan dalje tako zabavlja.

To su bili pravi gorostasi u jelu i piću, ta gospoda iz onoga doba. Još više ličnosti, ti bučni, krupni, naprasiti mladi knezovi kraljevske krvi, koji su škripanjem teških svojih čizama i goropadnim svojim kletvama tjerali u strah tihi, ukočeni život na dvoru, da su od njih sve čajne čašice na polici od straha zveketale, opijali se šampanjcem, te su ih morali nositi u krevet. Ta velika gospoda provodila svaki čas na svojim pijankama divljačke i okrutne šale. Kad je tako stari velikaš vojvoda Norfolk, koji je negda bio glasovit sa svojih junačkih čina kod stola, a sada već bio starac u godinama pa se morao više čuvati vina, jedared došao u pohode na ručak i konak kraljeviću waleskomu, kasnijemu kralju Gjuri IV., zamisli ovaj sa svojom kraljevskom braćom veliku osnovu, kako će sirotu starca opiti. Svakomu kod stola bilo je naloženo, neka vojvodi napije zdravicu, a starac trusio čašu za čašom i spravio mnogoga deliju pod stol. Nu sada će kraljević predložiti društvu, neka se čaše napune rakijom, pa jedan izmedju kraljeve braće natoči veliku čašu za vojvodu. On ustade i na dušak iskapi ponudjenu mu čašu, ali stade tražiti, neka mu dadu njegova kola, da se namah kući odveze, jer su mu u toj kući stavili stupicu. Na to dozvaše njegovu kočiju i kočija dodje, ali u ono pola sata, dok su prezali konje, pokaza se, da je rakija bila prejaka za starca i da je plemenita na-

mjera njegova kućnog domaćine ispunjena, pa stara sijeda glava vojvodina ležala opita na stolu. Sasvim tim, kad mu najaviše, da njegova kola čekaju, doteturao do njih kako je sirota mogao, srćući nekako se u kola uspeo i zapovijedio kočijašu, neka ga vozi kući. Ali oni ga samo onako jedno pola sata vozikali na poljani okolo dvora, a sirota starac mislio, da ide kući, pa kad se je u jutro probudio, našao se u postelji u ogavnom dvoru kraljevićevu.

U Londonu bilo je puno kočijaša, koji su svoja kola davali pod kiriju a zaradjivali glavnu čest svoga dohotka vozikajući se u gluho doba noći nekim ulicama grada i pobirući sa ceste pijanu gospodu. Odvezli bi ih kući, kad su mogli da kažu gdje stanuju, a inače u neke poznate gostionice, gdje su običavali takove otmene goste leći u postelju i paziti na njih, da ih ko ne pokrade. Sutra dan u jutro došao bi opet kočijaš da ih odveze kući pa bi redovno od njih dobio masnu plaću. Kad su njegova gospoda bila taki nemili bekrije, kaki će biti neuki narod? Od gina, rakije žitvenjače i borovičke, pronadjene 1684. godine, trošilo se u Engleskoj neko pola vijeka iza toga preko sedam milijuna vedara na godinu. Krčmari pozivali na svojim cimerima ljude, neka udju i opiju se za jedan groš. Za dva groša, mogao se je čovjek teško napiti i osim toga dobio bi i slamu badava. Krčmari bi pijane odvukli u podrum, da se tamo ispavaju i razbiju svoj mamurluk. Nigdje se nijesi mogao ganuti po ulicama londonskim, da nijesi naišao na te nemile pijandure, što su kao mrtve ležale po ulicama i što ih je samo samilost prolaznika sačuvala, da se ne uduše u blatu ili da ih kola ne prevezu. Walpole je 1736. pokušao, ne bi li vanrednom visokom državnom trošarinom od te rakije stao na kraj toj mahnitosti, ali sva predgradja londonska stanu rogoboriti i buniti se. Suci se nijesu usudili, da koga zato osude i uhapse. Svakoga, koji bi takoga pijanca prijavio sudu, narod bi naprosto utukao, a Walpole morade opozvati svoju zakonsku

osnovu o trošarini od toga gina. Svi ti lordi visoki suci u svečanoj vlasulji i hermelinu, ti biskupi u haljecima s gizdavim čipkama, ti velikaši u zlatom vezenim odorama, ta mudro smišljena i tako vještački u ravnoteži držana vlada sjedjela je na grbači gromoradne strašne zvijeri, što je obično, ako je malko i rogoborila, slušala i išla kamo su je vodili, ali je svaki čas mogla da plane, svoj teret zbaci sa sebe i pogazi ga. A ti prelati, lordi i boljari pučani bili su sami krivi i pošteno su zaslužili, kad bi ih ta neman stala gaziti nogama. Razlog tome nevidjenom neznanju i divljaštvu naroda bijaše to, što ta aristokracija i crkva ni za jedno područje javne uprave nije tako malo marila, što nijedno nije pustila neka se razvije kako hoće, kao baš područje pučke prosvjete i nastave.

Jedan strahoviti dogadjaj, koji je tako darnuo u njihovu savjest, buna lorda Gjure Gordona, što je London tako nemilo poharala, jednim je mahom razotkriva sve te kukavne socijalne i kulturne prilike, svu tu jadnu vjersku nesnosljivost širokih žitalja narodnih. Sir Gjuro Savile bješe 1778. iznio u parlamentu zakonsku osnovu, a obje njegove kuće bez rasprave ju i prihvatiše, kojom su se u Engleskoj (bez Škotske) dokinule najstrože odredbe zakona, izdana za vladanja Vilima III. protiv rimokatolika. Taj zakon Vilimov naredjivao je, da se njihovi biskupi, sveštenici i Isusovci pa i svi rimokatolici, koji drže kakovu školu, smiju svaki čas uloviti, uhapsiti i osuditi na zatvor dok su živi, a da su katolici bez imutka nesposobni steći zemljište nasljedstvom ili kupom. Sve te drakonske odredbe sada su se od česti dokinule a od česti stegnule, a osim toga promijenila se i zakletva vjernosti kralju i državi, kojom su se rimokatolici morali da zakunu, ako će da steku blagodati toga Savileova »zakona o ublažavanju«. Ali u narodu buktio je kud i kamo žešći bijes vjerskoga fanatizma protiv vjernika papinih nego što je to aristokracija i crkva slutila. U Edinburghu i Glasgowu

plane 1779. ustanak. Više kuća, gdje su rimokatolici nastavali i obavljali svoju službu božju, izgori do temelja, a njihove dućane svjetina opljačka i uništi. Taj pokret zahvati i Englesku, gdje mu se je na čelo stavio Škot lord Gjuro Gordon, mlad, lakomislen, pretjeran i fanatičan čovjek od trideset godina i član parlamenta, koji je u kući pučana silno rogoborio protiv rimokatolika. Na sulude njegove govore nije se u parlamentu niko osvrtao, ali oni nadju velik odjek u narodu. Na velikom javnom zboru 1780. pod predsjedanjem lorda Gjure Gordona bi zaključeno, da će dvadeset tisuća ljudi poći do parlamenta i predati molbu, neka se zakon o ublažavanju opozove. Malo dana zatim poslije podne dodje veliko mnoštvo od neko šezdeset tisuća ljudi u tri skupine s raznih strana pred parlamenat, gdje su baš obje kuće htjele da započnu sjednicu, pa stane vrijedjati i tući mnoge članove parlamenta, nagoniti ih da moraju vikati »Ne ćemo papinstva«, razbijali velikašima kočije i nemilo ih zlostavljati. Lord Gordon predade kući pučana molbu, ali kuća odgodi raspravu o njoj, na što mnoštvo stade parlamenat podsjedati, prodirati do u predsobe i groziti se velikašima i pučanima, dok prizvana vojska nije tu rulju pred večer raspršila. Ali od te večeri pet dana i noći, dok nije iz pokrajine stigla silna vojska i učinila red, zaredaše po Londonu paleži i pljačkanja rimokatoličkih kuća i bogomolja, nasilja, zulum i svako zlo, kakova London jošte ne vidje. Dvadeset i četiri kuće rimokatolika i četiri uze bile su do temelja razorene. Bez onih, što su umrli od pijančovanja, postradali na garištu, bili pobacani u Temzu i kući mrtvi ili ranjeni odneseni, bilo je do tri stotine ubijenih, a oko dvije stotine ranjenih. Dvadeset i devet buntovnika bilo je obješeno, a lord Gjuro Gordon zatočen u Toweru i optužen poradi veleizdaje, jer je začeo ratovati protiv kralja; ali ga sud odriješi od svake krivnje, dok nije poradi opakih svojih pogrda kraljice Marije Antoinette, što ih je 1793. letkom raspačavao, bio opet zatvoren i u zatvoru

iste godine umro, a prije svoje smrti prešao k židovskoj vjeri. U kući pučana iznio je poslije toga ustanka Burke više prijedloga na obranu zakona o ublažavanju protiv shvaćanja, koje je dalo povoda tim nemirima, a kuća ih prihvati s ogromnom većinom. »Naša pogibija«, pisao je Gibbon malo zatim, »minula je, ali naša sramota ostat će do vijeka, a mjesec lipanj 1780. bit će svagda obilježen mračnim i djavolskim fanatizmom, za koji sam mislio, da ga je nestalo«.

A kako je dobra krava muzara bila vlast, što ju je ta ponosna aristokracija, sazdana na siromaštvu i neznanju naroda, imala u svojim rukama! Taj Gjuro I. bio je čovjek oduran, studen i mučaljiv, sam razuzdanik i ženskar držao je svoju ženu poradi njezine nevjere trideset i dvije godine zatočenu u jednoj njemačkoj tvrdji, ali vladar pametan, miran, hladnokrvan i sebičan, koji je svagda išao svojim putem, sam obavljao svoje poslove i razumio svoju novčanu korist izvanredno dobro. Svaki njegov korak u javnom životu bio je lukav, promišljen pa i umjeren. Svakako bijaše Englezima jeftiniji i bolji kralj od kraljevića Jakova Stuartovca, kojemu je oteo prijestolje, pa toliko odan svojoj novoj kraljevini, što je pustio neka vlada sama sobom kako hoće, a sa svoje strane gledao, da za sebe iz nje izmuze jaspre što je god više mogao. Pitanja, koja su na jednoj strani za kralja, njegovu prerogativu i crkvu, a na drugoj za pravo, istinu, političku i vjersku slobodu jedno stoljeće svu silu junačkih duša držala pod oružjem, nestajalo je s vidika, opasni plemeniti stari duh kavalira kraljevaca izumirao, stara engleska državna crkva ginula i venula. Idući za tim, kako bi svoj položaj iskoristio za svoj džep, nije novi kralj za sve to puno mario. Nije pokazao ni obijesti ni zeru volje, da zaustavi taj tok dogadjaja. S pravom je čekao svaki čas, ne će li ga jednoga dana opet otjerati, držao sam sebe za stanara a ne za domaćinu, nastojao da što više ugrabi za svojih kratkih boravaka u tim engleskim

kraljevskim palačama, pa haračio i dijelio pljačku svojim njemačkim ljubaznicama i njihovoj svojti. Spomenuli smo već onu prijevarnu igru »družbe južnoga mora« i šićar onih dviju jaranica Gjure I. Njihovo pleme nije ni kasnije izumrlo. Gospa Yarmouthova, milosnica jako bogobojaznoga i milostiva kralja Gjure II., prodala je jedared nekomu svešteniku biskupsko mjesto za pet tisuća funti ovako. On se je za tu svotu kladio s njome, da ga ne će postaviti za biskupa, pa izgubio okladu i platio joj tu cijenu. A to nije bio jedini biskup onoga vremena, koji je bio posvećen polaganjem takih ruku, jer da je ko zavirio u taj kraljevski dom Gjure II., čuo bi kako šušte čitave čete popovskih halja po stražnjim stubama dvorkinjica i kako ti popovi krišom spuštaju svoje kese u nijhovo krilo.

I taj bogobojazni i milostivi kralj Gjuro II. bijaše lukav, sebičan i nimalo zloćudan kao i njegov otac, redovno mučaljiv i miran, već kad bi planuo. Tad je taj naprasiti debeli mališa crvena lica i izbuljenih očiju u zaprepašteno lice nadbiskupa canterburyskoga razderao oporuku svoga oca, stiskao pesnicu i prijetio njome njegovim dvoranima, u svome bijesu bacao na tle svoj kaput i vlasulju pa svakoga, koji nije s njime puhao u isti rog, zvao tatom, lašcem i lopovom. U njega nije bilo ni dostojanstva ni znanja ni morala ni duhovitosti, a svojom opačinom još je više kvario i onako pokvareno savremeno društvo, pa u svoje mlade, muške i staračke dneve bio jednako surov, prost i puten. Ni u ljetopisima toga tako izopačena doba nema onake stranice kao što je zgoda, što se je desila na samrtnoj postelji njegove žene kraljice Karoline, žene prekrasne i dobroćudne, jedne od najvjernijih duša, što su igda usrećile kneza na prijestolju, a uza to žene obrazovane i pametne, što se je tako srčano i vješto umjela priljubiti svome prostaku mužu, da je bilo pravo čudo, pa ga sve nevidno spravila pod svoju papuču i sasvim preobladala u politici zemlje. Dok je sama provodila život

u čistoti bez ljage i prijekora, u osobito teškim prilikama ispunjavala dužnosti žene sa zamjernom strpljivošću i pažnjom i svoj veliki utjecaj u crkvenim i državnim poslovima vršila s velikom mudrosti, otadžbeništvom i dobrotom, naučila je u tome šarenom društvu neke loše navade i načine. Poput kakova seljačine stražmeštra zbijala razuzdane šale s porocima svoga muža i njegovih ministara, od svoga muža dobijala i slušala prve i najtočnije izvještaje o svakoj njegovoj novoj ljuvenoj zgodi pa drage volje primala i pozdravljala svaku novu njegovu jaranicu, kad nije radila, da joj preotme njeno prvo mjesto u cijeni i povjerenju njena muža. Ona ga je ljubila do zadnjega daha i te ljubavi radi uništila sama sebe. Bolovala je od kostobolje pa zamočila noge u hladnu vodu, da može da ide s njime na šetnju. Već joj je smrt svojom koprenom zastirala oči, mučila je strašne muke, a svejednako mu se ljubazno smiješila i šaptala drage riječi. Molila ga je neka se opet oženi, a stari kralj kroz suze izlanuo: »Non, non, j'aurais des maîtresses« (ne ću, ne ću, imat ću jaranica), na što mu ona odgovori: »Ah, mon Dieu, cela n'empêche pas!« (Bože moj, ta to ti ne brani) — znajući to jako dobro iz svoga dugoga iskustva. A on, kad je sve gotovo bilo, od žalosti kao mahnit ljubio njezine mrtve usne, pa onda taj kraljevski griješnik ravno otišao — da u zagrljaju svoje milosnice zaboravi svoju tugu. Tome istomu bogobojaznomu i milostivomu kralju morao se je Walpole obvezati, da će mu isposlovati za jednu stotinu tisuća funti veću civilnu listu, prije nego je postao prvi ministar. Postao je to s preporukom te tako dobre i tako ciničke kraljice, kojoj je izradio udovičku mirovinu od jedne stotine tisuća funti na godinu, za četrdeset tisuća na godinu više, nego što je njegov takmac sir Spencer Compton mogao da obeća.

A podmićivanje birača i članova parlamenta bio je stari engleski način vladanja, koji se je još za Karla II. dotjerao u savršen sustav. Takoga mi-

ćenja bilo je i prije Walpolea i poslije njega. Walpoleov nasljednik i najbolji učenik u tome Henrik Fox (lord Holland) na priliku samo je jednoga jutra isplatio članovima parlamenta dvadeset i pet tisuća funti mita. Glasovi mogli su se dobiti samo za gotov novac, a kad bi došao čas da glasaju, ti poslanici još su prijetili, da će prebjeći k neprijatelju, nećkali se i tražili više. A razumije se, da su kod toga šićarili i njihovi stranački vodji pa primali mito ili platu u raznim plemenitaškim imenima, visokim mjestima i službama bez posla, za koje su dobijali i do sedam tisuća funti na godinu. Nije čudo, što je tada Montesquieu na svome putu po Engleskoj zabilježio, da ima Škota članova parlamenta, koji mogu da dobiju za svoj glas samo dvije stotine funti pa ga za tu cijenu i prodaju; da Englezi nijesu više vrijedni svoje slobode, »oni je prodaju kralju, a da bi im je kralj vratio, opet bi mu je prodali«.

Nu dok su se drugi predjašnji ministri služili podmićivanjem samo da polučе neku svrhu, te u časovima kakova preokreta, krize ili teške neprilike, Walpole kao da je to podmićivanje do kraja organizovao i učinio od njega polugu za redovni tok parlamentske vladavine. Tim se je sredstvom služio u velikoj mjeri, u tome je poslu bio nedostignut majstor, jer je umio svoj novac upotrebiti vještije i iz njega izbiti više koristi nego iko od njegovih preteča i njegovih nasljednika. Državna riznica bijaše kao neki vašar, gdje su narodni poslanici nudili svoje glasove, a vlada svoju cijenu. Prije svakoga odlučnoga glasanja tu bi se razvio pazar kao u kakovoj čaršiji. Točnijih vijesti o tim poslovima dospjelo je dašto jako malo u ljetopise historije. Tajni dogovori o tome, interes i onoga, koji je davao, i onoga, koji je primao, da stvar ne izbije na javu, načini i značaj savremenih političara — sve bi to nalagalo jako obazrivo postupanje i zastrlo taki pazar neprozirnom tamom. Jedna zgodna pričica, što ju je nadbiskup King iznio, kazuje, kako su ti poslovi bili spretno udešeni i s polja

sasvim nedužni. Walpole htjede u kući pučana da protura jedan predlog, za koji je znao, da će se protiv njega dići velika oporba. Kad je prolazio vežom da će u dvoranu, sretne jednoga pristalicu protivničke stranke, za kojega se je nadao, da njegova škrtost ne će prezreti veliko mito. Povuče ga na stranu i reče mu: »Dajte mi svoj glas, evo vam bankine note od dvije tisuće funti« i utisne mu je u ruku. Taj član parlamenta odgovori mu ovo: »Sir Robert, vi ste nedavno učinili veliku uslugu jednomu od mojih najboljih prijatelja, a kad je neki dan moja žena bila na dvoru, primio ju je kralj jako milostivo, što za cijelo ima da zahvali vašemu zagovoru. Ja bih s toga sam sebe držao za velika nezahvalnika (a kod tih riječi turi bankinu notu u džep), kad bih vam molbu odbio«. Ni povjerenstvo, što je poslije odlaska Walpoleova uzelo ispitivati te nečiste poslove, nije moglo o tome iznijeti na vidjelo nikakih pouzdanijih vijesti. Pronašlo je tek to, da je u deset godina izdao neko milijun i po funti za tajne i povjerljive svrhe, ali su branići njegovi dokazali, da je odatle plaćao i pisce, koji su pisali za vladu, i sve mirovine i ogromne svote, što su mu trebale za povjerljive obavijesti na inostranim dvorovima. Pričalo se i to, da su pristalice vladine često na kraju zasjedanja dobijali po pet stotina do tisuću funti za svoje glasanje; da je jedno glasanje, kojim je bila odbijena molba kraljevića waleskoga Fridrika, da bi mu povećali njegov dohodak, stajala vladu samo devet stotina funti; da su više od polovine narodnih poslanika primali novaca iz državne riznice bilo u ime mirovine, bilo u ime plate za državnu službu. Bez sumnje je svijet često pretjeravao, kad bi štogod o tome doznao. Tako je i onu njegovu rečenicu o jednoj skupini narodnih poslanika: »Svi ovi ljudi imadu svoju cijenu« prevrnuo u općenitu njegovu izjavu, da »svi ljudi imadu svoju cijenu«. Po svoj prilici su mu podmetnuli i onu drugu rečenicu, u kojoj u ostalom ima toliko istine, »da je prinudjen

mititi narodne poslanike, da bi glasali, ne protiv svoje savjesti, već kako im ona nalaže«. Svakako je sumnjiv posao, kad ministar godine i godine barata s ogromnim svotama za neke tajne i pouzdane svrhe neograničeno i bez ikakova nadzora, ali valja istini za volju reći, te nema nikaka na svijetu dokaza, da je Walpole državni novac nepoštenim načinom uzimao za svoje lične svrhe, a kad je otišao iz službe, bio je bez imutka i prezadužen da je bila strahota.

Savremenom se promatraču u prvi mah vidi kao da Walpole nije htio sastaviti svoju parlamentsku većinu tako, da u svoje ministarstvo uzme velike govornike, pisce, financijske stručnjake i državnike, a ni tako, da stranke ujedini ili barem udruži za zajednički rad, već po svojoj samovolji jedino kupovanjem malih i jeftinih gradića, što su imali povlasticu birati u parlamenat, pa davanjem služba, potpora i mirovina. No u istinu to doba nije bilo moguće nikako drukčije vladati s parlamentom, već ako podmićivanjem njegovih članova. Sadašnji naraštaj sablažnjava se dabome o te prljave pojave, a zaboravlja, da sam nije puno bolji. Kupovati glasove birača, pravo kaže Macaulay, baš je tako nemoralno kao i kupovati glasove poslanika. Kandidat, koji daje pet dukata gradjaninu, da za nj glasa, baš je toliki krivac kao čovjek, koji daje tri stotine dukata članu parlamenta. To mazanje birača novčanom masti jenjalo je, otkako postoji tajno glasanje, ali opet znamo, da u naše vrijeme svijet nikoga nije držao za opaka i nepoštena, da mu se nije ugibao s puta, da ga crnim kugljicama nije gonio iz čestita društva zato, što je u ovom ili onom izbornom kotaru jasprom malko ojačao svijest svojih milih birača. Danas je dašto snaga engleskoga javnoga mišljenja tako velika, te bi najmanja sumnja, da je neki ministar novcem nagradio narodne poslanike za njihove glasove, dostajala za njegov pad. Ali za Walpolea bili su drugi zemani. Parlamenat bio je dostao položaj, kaki ni prije ni

kasnije nije imao. Pod Tudorovićima nije bilo podmićivanja, jer su njihovi parlamenti bili slabi i jer ih je držao na uzdi strah od dvora. Ali iza revolucije bila je kuća pučana po svome sastavu boljarska, njezino vijećanje tajno, njezina vlast u državi neograničena, dok se je kralj nalazio u položaju nemoćnom i tjeskobnom pa živio od njezine milosti. Moć naroda nada njom bivala je svaki dan sve slabija. Njezine rasprave nijesu bile javne, birači nijesu kao danas bili svaki dan obaviješteni, što govore i kako glasaju njihovi poslanici. Njih nije više stezao strah od dvora, a tajnost parlamentskih rasprava, koja je u ono doba bila neminovno nužna, nije im nametala nikakove odgovornosti spram birača. Poslanici nijesu se trebali ni na koga obzirati, već ako sami na sebe. Njihove povlastice, što su negda bile važna njihova zaštita u teškoj borbi sa siledžijama vladarima, postadoše njihova zaštita protiv naroda i birača. Uza to velik dio članova parlamenta nije ni bio biran od naroda. U kući pučana bila su stotina devedeset i dva člana državni činovnici, a isto toliko postavljale su velikaške porodice, koji su u nekim kotarima gospodovale i davale birati ljude, koje su one htjele. Ako je kome od naroda biranomu poslaniku poštenje možda i branilo, da ne iskoristi svoga položaja u svoje sebične svrhe, onaki imenovani ili postavljeni poslanik nije imao pod nebom drugoga razloga, da podupire kaku vladu, već ako svoje rodjene koristi radi. Kako dnevnica nije bilo, mandat bijaše sredstvo uhljebljenja, a svako glasanje izvor dohotka. Kod takova sastava kuće pučana, koja je imala najvišu, a nikomu odgovornu i ni od koga prigledanu vlast u državi, moglo se je tek tim načinom vladati zemljom. S toga nije baš sasvim pravedno koriti Walpolea, što je zakonotvorno tijelo rukovodio jedinim putem, kojim se je moglo rukovoditi. Od sredine osamnaestoga stoljeća, kad se je započela borba naroda protiv krune i parlamenta zajedno, pomalo prestaje to podmićivanje posla-

nika, dok ga izborna reforma 1832. nije do kraja iskorijenila — — nu je li svako podmazivanje birača u Engleskoj i drugdje pored svega tajnoga glasanja i sarazmjernoga izbora i danas u istinu sasvim prestalo?

Pa ni onome engleskom moralnom Aristarhu i puritancu proroku od Chelsee ne vidi se metod Walpoleov baš najgori od svih drugih sredstava parlamentskoga pelivanstva. Govoreći o siru Robertu i njegovim zaslugama za Englesku (»Povjest Fridrika Velikoga« XII, 12) pribada Carlyle u svojoj anglosaskoj bezobzirnoj i surovoj zajedljivosti, koju je nemila želudačna boljetica još više ogorčavala: »Možeš da kupuješ glasove zvečećim novcem, što je zločin i prosta kradja jadnomu narodu nanesena, ili unapredjivanjem i namještanjem nezaslužnih ljudi — što je dva puta izvučen zločin, jer je ubitačniji ako i finiji, i najsavršenija kradja: grabež, ne možda novca jadnoga naroda, već, što je više, njegove duše i njegova tijela, i s v e g a njegova novca, i vremenskih i duhovnih probitaka svake vrste — grabež, da tako rečemo, jednoga iz boka izrezana mu komada mesa i otrov uliven mu u srce, tome jadnomu narodu! Ili dalje možeš da kupuješ (glasove), ne od trećega staleža (buržuazije) na rečene načine, nego od četvrtoga (radništva) ili od četvrtoga i trećega zajedno na druge još više zločinske i ubitačnije ako i prepredenije načine, biva ako činiš kojekakva umještva i sipaš visoko u zrak parlamentske vatromete, kako bi probudio zaspale svinje i razblažio ih, da podignu svoje glasove za tebe — krasne li glazbe! Ili i bez takih umještva i da još nijesi počinio nikakova zločina sa svoje strane možeš zločinački u stisci nužde da učiniš primirje s očitim demagogom i sinom noći i prokletstva, koji je zadobio »mjesto u kući«, a do kojega je tebi stalo poradi probudjenih svinja, što sada rogobore i idu za njim. Njemu za volju u grdnoj svojoj žudnji i gladi glasova možeš da se staviš pod kiriju, da njegovu anarhiju za nj učiniš

»zakonima«, kako ju izvoljevaš zvati — mjesto da pokažeš na stup sramote i na njegove bezbožne duge uši, što baš prilikuju da budu na nj pribijene, pa mu strogo naložiš, neka šuti kao zaliven, jer je to za nj najspasonosnije. Kupovanje može lje da bude na svakojake načine. Pitanje: kako kupuješ? na moralnoj strani nije od kake važnosti. Što više, jer ima neka ljepota, kad se neposredno primiš posla, pa jer ovaj put možda od tebe traži najmanju mjeru lažljivosti, možda je neposredni novčani metod mrva manje opak od svih drugih dosele pronadjenih — dok je, što se tiče praktične štete, što odatle nastaje, pored drugih upravo kao dijete nedužan«. Koliko li je onoga engleskoga praktičnoga smisla i bistra političkoga pogleda sakriveno u toj smjesi puritanskoga izmotavanja i barokne blagoglagoljivosti!

A od Walpolea bilo se je najmanje nadati, da će zapodjeti boj protiv tako ukorijenjene prakse podmićivanja, što je nastala silom prilika, a što je jedina mogla da učini parlamentsku većinu poslušnom i uspješnom polugom vladanja. Jer glavni cilj njegove politike bijaše to, da bi se ugnuo s puta svakome žestokom sukobu mišljenja i interesa. Pripadao je k onomu soju državnika, koji znadu, da je državni život svakoga naroda neki organizam, da svaki prijelaz u politici, ako će da ne nanese štete, treba javno mišljenje polagano da pripremi i iznese; da je veliki zadatak državničkoga umijeća obezbijediti pravi boljak naroda i pustiti, neka se njegove socijalne i privredne sile nesmetano razvijaju, pa nada sve gledati, kako ne bi podjario žestokih strasti ni izazvao oštrih protivnosti, ni povrijedio mnogih društvenih skupina ni probudio trajnoga nezadovoljstva. Taj taktički metod ugibati se političkim pitanjima i odlagati njihovo rješavanje i sredjivanje može kadšto da utre put revoluciji ili barem da dade velike hrane žestokoj agitaciji. Klasični je zato primjer Francuska, gdje je najkruća državna vlast, prava istočnjačka desposija politički

i moralno izmoždenih vladara i najveća prosvjeta, politička svijest i slavna knjiga, što je čitavu Evropu svojim sjajem obasjala i svojom snagom presvojila, jedno stoljeće uporedo postojala pa gdje je to vjekovno dušmanstvo izmedju državne vlasti i intelektualnih živalja, ta oprjeka izmedju zakonite vlade i javnoga mišljenja, nesnosljivosti rimokatoličkoga sveštenstva i gotovo bezvjerja svih obrazovanih Francuza urodila onom strahovitom provalom i potpunim slomom, što je i državnu vlast i prosvjetu i crkvu pokopao. Ali u Walpoleovim prilikama bio je taj taktički metod ugibanja i odlaganja jedino ispravan i pametan, a k tomu je pristajao duhu engleskoga naroda, koji je redovno volio mirne i oprezne političare od sjajnih i baš tome imao da zahvali nemalu čest svoga političkoga napretka.

I ona svome narodu tako omiljela velika vladarica, koja je Englesku našla, dok je još bila država drugoga reda, a podigla je na stepen prve velike pomorske sile evropske, kraljica Elizabeta, polučila je sve svoje uspjehe baš tako opreznom i nimalo sjajnom politikom. Kakove političke mudrosti u širem ili višem smislu nije u nje bilo gotovo ni truna, ali je njezino političko postupanje svagda dovelo do željena cilja. Malokad je na prvi pogled razabrala, kojim joj je putem udariti, već je na sto načina obraćala i kušala, dok nije najedared našla pravi. U nje bijaše priroda čisto praktična, koja se je brinula tek za sadašnje prilike. Nigda ne bi prigrlila osnovu idealniju, a ni taku, koja računa s budućnošću. Sve njezino državničko umještvo bijaše paziti, kako se prilike oko nje razvijaju i kako će ih za sebe iskoristiti. Ta tako ograničena, praktična politika, koja svaki korak prije dobro promisli, ne mari za opće ideje, hoće da valjano obavi taj pojedini posao i zapravo bavi se tek pojedinostima, trguje, da tako kažemo, na sitno, bila je najbolja za Englesku njezina vremena, kad joj nije dotjecala snaga za veće političke poslove i kad se je nalazila u prelaznom stanju svoga vjerskoga i političkoga razvitka.

I sada se je Engleska nalazila u takom prelaznom stanju. Bila je podvojena pitanjem nasljedstva na prijestolje i zakonitosti nove vladarske kuće. Revolucija bješe oborila načelo legitimiteta, ali državna crkva, veliki dio visoke aristokracije i seoska vlastela listom bijahu svejednako njegovi odrešiti branići. Ta je revolucija bila u suštini pokret gradjana, ljudi, što nastavaju u gradovima, protiv te seoske vlastele. Velike aristokratske porodice whigovske, što su posredovale izmedju tih protivničkih živalja i uskorile revoluciju, bijahu politički pristale uz prve, ali su socijalno i ekonomski sa svojim spahilucima bile povezane s drugima. Trebalo je umjerenom i obazrivom politikom pripaziti, da se ta dinastička podvojenost ne izvrgne u revoluciju, i nastojati, kako bi se ta seoska gospoda pomirila s tudjinskom vladarskom kućom i s novim poretkom. A znano je političko iskustvo, da je zemlja, ta nekretna i državnom nadzoru najviše podvržena svojina, svagda bila najbolji zalog vjernosti njezinih imaoca pa da je samo imanje zemlje najbolji put, kako će se i prkosan i otporan življ navratiti na konzervativno i državnoj vlasti prijatno mišljenje. Zemljarina, nametnuta 1692. godine, kad su bili dokinuti svi feudni tereti i u isto vrijeme naredjena trošarina od piva, rakije i drugih pića, da bi se namirili ratni troškovi, bila je nerazmjerno visoka i teško teretila seosku vlastelu, koja je listom prianjala za toryjevska i jakobitska načela. Da bi zemljarinu najprije postepeno snizio pa konačno je sasvim dokinuo, vlasteli olakšao i oduzeo taj najteži teret i time ju predobio za novu vladalačku porodicu i parlamentsku vladavinu, pokušao je da državi namakne nužni dohodak iz neizravnih poreza, opet uveo porez na sol pa izgradio i dotjerao svoj sustav trošarinski (excise).

No nijedan porez u Engleskoj nije od prvoga časa, kad bijaše nametnut, bio narodu tako nemio kao baš trošarina. Prvi put ju po primjeru Holandije Pym i dugi parlamenat 1643. nameću na po-

trošak piva, jabukovače, rakije i drugih nekih stvari, ali se narod smirio istom kad su nužne životne namirnice bile od poreza oproštene. Od 1657. godine plaćala se trošarina zajedno s carinom i od uvezenih stvari, za Stuartovaca donosila državi šest stotina tisuća funti na godinu, za Vilima III. nametnula se na potrošak soli, ugljena, stakla, lula, kože i t. d. pa donosila milijun i pol funti kod čitavoga dohotka države od neko pet milijuna. Rat s Francuskom i Španjolskom za kraljice Ane povisio je državne izdatke od pet na petnaest i državni dug od nešto preko tri na trideset milijuna funti, a ta silna potreba namirivila se trošarinom, koja se nametnula na svijeće, sapun, papir, pamuk, hmelj i t. d. Već 1715. daje ona čistoga prihoda dva milijuna tri stotine tisuća, dok carine donose jedan milijun i sedam stotina tisuća, a izravni porezi tek jedan milijun i pol funti. Ali uza sve to ostala je trošarina narodu svejednako mrska, pa i filozofi kao na priliku Locke borili su se zato, da bi se čitava javna potreba namirivala iz zemljarine. Taj je isti zahtjev iznijela i kasnija ekonomska fiziokratska škola, jer je tvrdila, da sav dohodak dolazi od zemljišta. Walpole naprotiv htio je pokriti svu državnu potrebu iz neizravnih poreza i naročito iz trošarine. Krijumčarenje i prijevare umanjivale su njezin prihod za ogromne svote. Sam gubitak na duhanu iznosio je jednu trećinu od svega njena prihoda. Walpoleova zakonska osnova od 1733. godine htjela je tome tako doskočiti, da je odredjivala osnutak državnih skladišta, u koja se je sva uvezena roba morala predati, a od koje se ne bi više plaćala carina, kako je to dosele bilo, već bi od nje domaći trgovci plaćali porez u obliku trošarine, kad bi je iz skladišta uzeli. Prva ustanova bila bi učinila od Londona veliku slobodnu luku i podvostručila englesku trgovinu. Druga bi bila tako jako povećala državne dohotke bez ikakove štete trošača, da bi Walpole bio mogao sasvim dokinuti zemljarinu. Sama trošarina od čaja i kave, da se je tim načinom promijenio način pobiranja poreza, bila bi zajedno s prirezom donijela jednu stotinu tisuća funti na godinu. Životne namirnice i sirovine za obrtnike bile su po toj Walpoleovoj osnovi sasvim proste od poreza. Nema nijedne ustanove te osnove, koja se kasnije nije oživotvorila, ali 1733. bio se je Walpole daleko odvojio od svoga vremena.

Naprotiv u vjerskoj politici nije dalje pošao od njega, nije ničim olakšao teški položaj engleskih rimokatolika, ali se je čuvao da ne probudi vjersku nesnosljivost svoga naroda pa je prestroge tadašnje zakone blago primjenjivao. No područje državne uprave, gdje je pokazao najsjajnije svoje sposobnosti i polučio najzamjernije uspjehe, bilo je financijsko i gospodarstveno. Savremenici su ga držali za najboljega trgovinskoga ministra, što ga je Engleska igda imala. Državničkim svojim okom odmah je razabrao, da je najpametnija gospodarstvena politika bila mirno gledati i ne miješati se ni u što, kad se je narodna industrija stala razvijati a narodna imovina rasti iz dana u dan sve više. Na početku svoje vlade izjavio je u jednom prijestolnom govoru, da ništa tako ne će podići i raširiti trgovinu kao što moguće veće olakšanje izvoza engleskih tvorevina i uvoza zato nužnih sirovina. Isto tako pametno ostavio se dosadašnje predrasude, da naseobine smiju trgovati samo s materom zemljom, dopustio Georgiji, sjevernoj i južnoj Karolini, da mogu svoju rižu izravno izvažati u Evropu kamogod hoće, pa tako je domala američka riža talijansku i misirsku sasvim istisla iz medjunarodnoga prometa. Za kratko vrijeme i sa razmjerno malim gubitkom po nju opet je zemlji pribavio javnu vjeresiju poslije sloma družbe južnoga mora. Bio je jedan od prvih engleskih državnika, koji su obrazovali ustanove, kako će se državni dug polagano otplatiti. Postavio je temelje politici slobodne trgovine dokinuvši u cigloj jednoj godini carinu od neko stotinu i pedeset vrsta izvozne i uvozne robe. Svojim novim načinom uzimanja

novca na naputnice državne riznice prištedio je zemlji golemih svota godišnje kamate. Umio je svagda pronaći nova financijska vrela, da je kralj Gjuro I. jedared od čuda uskliknuo, kako »Walpole može iz ništa da napravi zlato«, a snizio državne poreze za punih dvadeset milijuna funti na godinu. Činovničkih plaća nije povisivao, a bilo je toliko obilje kovanoga novca, da su tri postotne državne zadužnice imale burzovni tečaj iznad zlata. Tonaža britskih brodova trgovinskih potrostručila se, vrijednost uvoza i izvoza porasla za stotinu postotaka, zemljišna se renta digla za preko pedeset postotaka i prema tome skočila cijena zemlji, industrijski gradovi širili se i umnažavali da je bilo pravo čudo, gospodarstvene prilike siromašnijih živalja sve bolje dolazile, cijena pšenici padala od tri funte i osamnaest šilinga do jedne funte i šest šilinga po vaganu, a radničke plaće znatno porasle.

Ima jedno glavno obilježje čitavoga njegova državničkoga umještva — njegovo dosle nevidjeno poštovanje javnoga mišljenja. Znao je jako dobro, da parlamenat ne bijaše pravi predstavnik toga mišljenja, pa ni milost dvora, ni ne osporena vlast u parlamentu, ni do kraja upokorena i poslušna njegova ogromna većina u njem nigda ga nije zavela, da bi pustio s vida to u parlamentu ne zastupano javno mišljenje i počinio tu tako sudbonosnu pogrješku tolikih političara, od koje su većinom polegle revolucije i u Engleskoj i drugdje. U svome kabinetu bio je neograničen gazda i tirjanin. Malokad je sazivao ministarske sjednice i u njima iznosio svoje namjere samo da mu drugi u posao ne zabadaju, već običavao o važnijim svojim osnovama posavjetovati se kod stola i čaše tek sa dva tri svoja druga, koji su u tu stvar osobito upućeni bili. Od svoje stranke tražio je pretjerani zapt i slijepu pokornost, medju svojim pristalicama bio je on sam ministar pa malo pomalo iz svoje stranke izgurao svakoga, koji bi mu svojim znanjem, karakterom i ugledom u narodu mogao postati takmac. Oporba,

koja ga je srušila, bila je oporba, koju je stvorila njegova politika sama i njegova neutaživa želja, da bude samodržac. Već kod samoga obrazovanja svoga ministarstva 1720. obratio je jednoga od najsposobnijih i najodanijih svojih privrženika, Vilima Pulteneya, silnoga bogataša, poštenjaka i velikoga govornika, koji se je kod rascijepa whigovske stranke u dvije skupine bio odrekao svoga unosnoga mjesta i pristao za njegovom srećom, u krvnoga svoga dušmanina ne pozvavši ga, da udje u vladu. A u jednoj vladi nije bilo mjesta i za Walpolea i za najrječitijega i najobrazovanijega člana kabineta lorda Cartereta kasnijega grofa Granvillea, koji je svagda imao svoju oku rujnoga francuskoga vina u glavi, no u kojega je dar za debatu bio prvoga reda a poznavanje spoljašnjih poslova veće nego u ikojega živoga državnika. I lord Chesterfield, govornik, dvoranin, humorist, književnik, prednjak u društvu na glasu, u kratko engleski Petronije, »arbiter elegantiarum«, najveći sudija u stvarima finoga ukusa, koji se je preko srca podvrgao premoći Walpoleovoj i vrnčao protiv zakonske osnove o trošarini, morade sramotno otići iz kraljevske službe. Pošto je ta osnova opozvana bila, zaustaviše toga prvoga kavalira svoga vremena u velikom stubištu kraljevske palače sv. Jakova i pozvaše ga, neka predade štap, što ga je nosio kao lord veliki meštar kraljevskoga dvora. A ako je u opće bilo čeljadeta, s kojim je Walpole mogao rado da podijeli vlast, to čeljade bio je lord Townshend. Oni su bili daleki rodjaci po krvi, a u bližoj svojti po ženidbi, prijatelji od djetinjstva, školski drugovi u Etonu, svojim zemljama prvi susjedi u Norfolku. Bili su zajedno u službi pod Godolphinom, išli zajedno u oporbu, kad su toryjevci preuzeli vlast, progonila ih je ista toryjevska kuća pučana,a poslije smrti kraljice Ane zajedno su opet bili pozvani u službu. Opet bili zajedno istisnuti od Sunderlanda i opet zajedno natrag došli, kad se je moć Sunderlandova približavala svome kraju. Obojica bili su ljudi otvo-

rene, plemenite i mekane naravi, a njihov saobraćaj puno godina prijatan i srdačan. Ali ni veze srodstva, tazbine, prijateljstva, ni spomen uzajmičnih usluga, zajedničkih pobjeda i zajedničkih nedaća nijesu bili jaki da obuzdaju častoljublje samodržnoga prvoga ministra. On se nakani, kako sam reče, da tvrtka kuće ne će biti Townshend i Walpole, već Walpole i Townshend. Konačno se takmaci jedared sred velika društva upustiše u lične zadjevice, šćapiše jedan drugoga za vrat i trgnuše svoje mačeve. Žene se uskomešale i udarile u vrisku, a muškarci nekako radvojili kavgadžije. Prijateljskim posredovanjem bila je sablazan dvoboja izmedju sestrića, šurjaka, starih prijatelja i starih drugova uklonjena. Ali nije bilo prilike, da će zavadjeni, koji zamalo što se nijesu pobili izmedju sebe, dugo raditi zajedno. Townshend se povuče i ostavi se svake politike rekavši da se boji, ne će li ga spomen nanesene mu lične nepravde navesti, da podje stopama Pulteneyevim i ustane protiv odredaba, za koje je mislio, da su u opće korisne po zemlju, pa provede zadnje godine svoga života dostojno i spokojno medju stablima i slikama na svome dobru.

Ali taj paša spram svojih drugova, taj siledžija u svojoj stranci svagda je prisluškivao glas naroda i pomnjivo pazio, kako narod sudi o njegovim osnovama, pa se bez oklijevanja i drage volje pokorio njegovu mišljenju, dok je to još mogao da uradi bez ikake štete po javne probitke. Tako je na priliku bilo, kad se je radilo o povlastici Woodovoj, štono je izazvala toliko nezadovoljstvo i otpor irskoga naroda. U Irskoj nije država imala svoje kovnice novaca, već je običavala privatnim licima davati povlasticu, da smiju za Irsku kovati sitni novac do nekoga iznosa na svoju nemalu dobit. Kad je 1723. nastala u Irskoj velika nestašica sitnoga novca, dala je vlada, ne pitajući ni irski tajni savjet ni ikoju drugu irsku vlast, jaranici kraljevoj vojvotkinji Kendalovoj povlasticu, da smije za Irsku kovati sitni novac od pola pennya, a ona ju prodala

jednomu engleskom trgovcu željezom imenom Woodu. Taj trgovac, da izbije što veću dobit, dao skovati manje vrijedan novac od engleskoga i turio ga u promet u kud i kamo većoj količini, nego što je bila potreba. Irci se pobojaše, da će taj loši novac iz prometa irskoga istisnuti sav dobar novac, a da će tolikom silesijom lošega novca Irska izgubiti velik dio narodne imovine. Sva se zemlja za kratko vrijeme silno uzbuni, Irci se slože, da ne će primati taj novac, porotno sudište zaključi, da će svakoga, koji primi taj novac, optužiti, namjesnici vladini u Irskoj vojvoda Grafton i kasnije lord Carteret bili su nemoćni kod tako velika pokreta, pa tako se Walpole nakani, kako bi stišao strasti i nemir, da tu povlasticu dokine.

Još značajnije bijaše njegovo ponašanje, kad se je radilo, da se uzakoni njegova osnova o trošarini. Čitava buna bila buknula i raspalila se protiv te osnove. Jer je trebalo neznatno povisiti broj činovnika, koji će pobirati porez, podigne se silna vika, da će po njima kruna dobiti veliku moć kod izbora, da je to tek početak sustava, koji će trošarinu nametnuti na sve što ljudima treba, a da se taj sustav može podržavati jedino čitavom vojskom uhoda, koji će prodirati u svaku kuću i buniti mir svake porodice. Walpole se je ponosio i dičio tim svojim državničkim remek-djelom, a pomisao, da ju na zahtjev oporbe mora opozvati, dirnula mu baš u živac ponosa. Niko nije bolje od njega znao, kako je luda sva ta vika i kako su razlozi, što su je podsticali, neozbiljni i lični. Zakonska osnova prodje u prvom čitanju i u odboru s velikom većinom, ali ministar vidje, da se je zemlja silno uzbunila. U oči dana, kad se je imala konačno da odglasa, sabere svoje pristalice, koji su dosle za nju glasali, da se s njima posavjetuje, što će se dalje raditi. Svikolici bez izuzetka izjaviše, da ne će od svoje nakane odustati i da će glasati za osnovu. Walpole je šutio na sve to, a kad su se svi izgovorili, ustane i izjavi, da je doduše svijestan

svojih poštenih nakana, ali »da se kod ovako uzbudjena i raspaljena naroda zakon ne može provesti bez upotrebe oružane sile (In the present inflamed temper of the people, the act could not be carried whithout an armed force), a da bi engleskoj slobodi bio kraj i konac, kad bi se porezi morali pobirati s oružjem u ruci. Ako su se nakanili tako progurati zakonsku osnovu, da će namah poći kralju i zamoliti njegovo veličanstvo, da smije odstupiti, jer ne će da bude ministar, koji utjeruje porez kovanim sredstvima«. Svome dubokom a opravdanom uvjerenju, kako je ta osnova valjana i korisna, svome gordomu ponosu, da ni za pedalj ne odstupi za volju protivnika, nametne tu najtežu žrtvu i opozove osnovu. Ni u engleskoj povjesti nema puno primjera tako ispravne i snažne ustavne svijesti.

Poraz, što ga je Walpole doživio s tom zakonskom osnovom o trošarini, malo je naškodio njegovoj vlasti, ali smrću kraljice Karoline 1737., koja je spretno i lukavo znala svoga muža voditi kako je htjela i svagda odlučno zakriljivala prvoga ministra, ostade u dvoru sam. Teška omraza i kavga, što je zavladala izmedju kralja i njegova najstarijega sina, kraljevića waleskoga Fridrika, sada se još zaoštrila i okrenula se protiv Walpolea. Kraljević htio da se oženi nekom pruskom kneginjom, ali otac mu to ne dopusti. Kad se je oženio kneginjom od Sachsen-Gotha, dade mu kralj pedeset tisuća funti dohotka na godinu, dok je sam imao kao kraljević waleski stotinu. Kraljević, kako bi se ocu osvetio, sprijatelji se s piscima milobrukama, s književnicima i gradjanima, koji su listom bili u oporbi, pa ponuka opörbene poslanike u parlamentu, što su ih podrugljivo zvali »patriotima«, a oni se tim nadimkom ponosili, neka u parlamentu iznesu predlog, kojim se kralj poziva, da dade svome najstarijemu sinu dohodak od jedne stotine tisuća funti na godinu iz svoje civilne liste. Walpole je dašto kao ministar kraljev morao taj predlog otkloniti, a kraljević opet iz osvete pomagao »patriotima« u parlamentu gdje je god mogao. A i prilike spoljne politike jako su oteščavale njegov položaj.

Walpole bijaše prvi i od svih najveći engleski ministar mira. Dinastičke ambicije, osvajalačka slava, tobožnji historijski pozivi, kojima zaludjuju narode evropskoga kopna, od Walpolea dalje nijesu više pokretne sile engleske spoljne politike, već ju vode jedino probici naroda, a navlastito njegovi ekonomski probici. Taj je veliki pučanin osjećao u sebi sav onaj zazor velika praktičnoga državnika od politike, koja je zemlju za čas mogla uvaliti u pogibiju evropskoga rata, oslabiti je i iscrpsti, a sve samo zato, da bi se uklonile opasnosti, koje su još bile daleke, neizvjesne, a možda i puke tlapnje. Dokazivao je, da Engleska uživajući blagodati duga mira svejednako napreduje u svakom boljku, bogatstvu i u svima uslovima prave snage, da nova dinastija i parlamentska vladavina počinju u narodu sve više hvatati korijena, da će spoljašnji rat doskora zaustaviti taj napredak i dovesti do ponovne jakobitske bune, što se je sve kasnije obistinilo. Njemu je u opće svaki rat bio nemio. »Ministru,« kazao je jedared, »ne treba puno umještva, da udari putem, koji neminovno vodi k ratu. Živio sam dosta dugo, da vidim, koliko nesreće donosi i sretan rat, a sada da ja, kojemu je čast sjedjeti u savjetu kraljevu, preporučim, neka zagazi u rat, kad je moguće, da održimo mir? Ne ću, pa s ponosom spominjem, da sam zagovarao mir i da će tako biti i u napredak.« »Najpogubnije prilike,« kazao je drugom zgodom, »u kojima se ova zemlja može da nadje, prilike su rata, jer mi moramo da gubimo dok traje, a ne možemo puno da dobijemo, kad se svrši.« Pored svih zamršenih spoljašnjih prilika, pored dvora i oporbe, koji su ga bez prekida u rat nagonili, odlučno je čuvao mir sa svima državama. »Pedeset tisuća ljudi poklano je ove godine u Evropi,« rekao je, kad je bijesnio rat na evropskom kopnu, »ali nijedan Englez.«

Nu konačno se zemlja zasiti svoje jednolične vladavine kod kuće i jednoličnoga mira u tudjini. Sve kao da se je bilo pomamilo za ratom, i dvor i oporba i narod. Engleski su političari davno znali, da je najlakši način, kako će se ugurati u kraljevsku milost, taj, ako se izjave za rat, a članovi oporbe radili su sve što su mogli, da podjare bijes naroda. U istinu bilo je teško ukloniti se ratu u razmirici, što se je sa Španjolskom zametnula poradi južnoga mora. Trgovci htjeli su na svu silu, da što više raše svoju trgovinu sa španjolskim naseobinama u Americi. Utrechtskim mirom bio je sav trgovinski promet engleski s tim naseobinama izrijekom stegnut na jednu ladju od šest stotina bačava. Ali Englezi nijesu se držali toga ugovora, već izvažali i krijumčarili svu silu svakovrsne robe u te naseobine. Isprva za dugoga saveza s Engleskom nijesu španjolski činovnici puno pazili na to krijumčarenje. Ali od rata za nasljedstvo u Španjolskoj, kad je francuski knez došao na španjolsko prijestolje, nastane promjena. Filip vojvoda anžuvinski bijaše protivnik engleske trgovine u južnoameričkim naseobinama, što su Španjolskoj pripadale, pa Španjolska počne za sebe tražiti monopol trgovine u tim svojim krajevima i drugim narodima braniti svaki saobraćaj s njima. Da dokrajči silno englesko krijumčarenje, koje je njenoj trgovini nanosilo ogromnu štetu, i ograniči engleski promet samo na trgovinu crncima robovima i na tu jednu ladju, stade se služiti svojim pravom pretresa engleskih ladja na pučini i oduzimanjem tih ladja, kad bi štogod krijumčarile. To pravo pretresa, da bi na silu provela uglavke utrechtskoga mira, vršila je Španjolska doduše nemilice i bez ikakova obzira, ali sasvim zakonito, pa još i prije nego se je svršio rat, bili su neki najveći bukači, što su to pravo osporavali, prinudjeni priznati, da je Španjolska bila u potpunom pravu. Walpole sam nije o tome ni časka posumnjao. Osim toga predvidio je, da će rat sa Španjolskom po svoj prilici dovesti do sloma saveza

s Francuskom baš u času, kad se je približavala smrt njemačkoga cara Karla VI., a savez zapadnih vlasti bio neminovno nuždan, da se održi mir u Evropi.

Nu badava je kušao, da i zemlju o tome uvjeri. Sa svih strana digoše se na nj psovke, da je »psina Engleske i ulizica Francuske«. Zlovolja trgovaca uskipi do ludila 1738., kad je neki engleski pomorski kapetan Jenkins iznio pred kućom pučana dugu pripovijest, kako su ga 1731. Španjolci stavljali na muke, i pokazao uho, što su mu ga odsjekli s velikim psovkama na engleskoga kralja. Zaludu se je Walpole žilavo i odrešito borio protiv toga ratnoga pokreta. Engleska je bijesnila od gnjeva, kralj je dušom i tijelom pristajao za ratnu stranku, sa svih strana kraljevine stizale parlamentu molbe, da se obrani narodna čast. Španjolska s druge strane, tvrdokorno se upirući na slovo ugovora i uzdajući se u pomoć Francuske, bahato i ponosito odbijala ponude Walpoleove. Na koncu ostade Walpole osamljen u svojoj želji za mirom. Najsnažnije govornike u parlamentu bješe njegova pohlepa za vlašću otjerala u oporbu, a spletke i razmirice potkopale njegov položaj na dvoru i u kabinetu. Strašna bura narodnoga gnjeva bijesnila je u zemlji. Bio je navlaš više puta izjavio, kako zazire od knjige i književnika, a sada se našli gotovo svi najvrsniji politički pisci u jednom taboru, da složno navale na njega. Bio je onaj općeni glas, neka se parlamenat pročisti, i sve ideje mladjih političara oholo i s prezirom odbacio, a sada se sve, što je u Engleskoj bila uzdanica budućnosti, sjatilo na stranu njegovih dušmana. Osim lorda kancelara Hardwickea nije imao nijednoga sposobnoga čovjeka u kabinetu. Ali Walpoleova najžešća strast bila je pohlepa za vlašću, a najveća tužba, što se protiv njega može da iznese, jeste to, da za tu strast nije oklijevao žrtvovati javne probitke. Mjesto da odstupi, sam 3. studenoga 1739. Španjolskoj objavi rat. »Sad lomataju zvonovima,«

kliknuo je, kad je na tu vijest stala od radosti zvonjava po svim crkvama londonskim, »ali će doskora lamati ruke.«

Potonji dogadjaji doskora pokažu, kako su sve njegove bojazni bile opravdane. Čim je admiral Vernon zauzeo Portobello, ne htjede više Francuska trpjeti, da se Englezi naseljuju na kopnu južne Amerike i odašalje svoju ratnu mornaricu u zapadnu Indiju. U prvo doba rata stizao Englesku neuspjeh za neuspjehom. Vernon morao ostaviti Portobello, navala na Kartagenu bila odbijena, zasnovana druga na Kubu napuštena, na tisuće engleskih vojnika i mornara umiralo od tropske groznice i mučilo užasne one muke, što ih je Tobija Smollett u svojim zapiscima tako slikovito nacrtao, englesko ratno brodovlje plandovalo u sredozemnom moru, engleska trgovina naglo stala padati, a u zemlji zavladala silna studen, bijeda i nevolja. Žetva bila zla da ne može biti gora, cijena hljebu porasla kao u vrijeme najgore gladi. Sred svih tih nezgoda umre u listopadu 1740. car Karlo VI., veći dio Evrope zaplete se u rat, od kojega se je Walpole najviše bojao, jer je slutio, da taj rat ne može donijeti Engleskoj puno dobra. A svoje bi slutnje vidio na dlaku ispunjene, da je doživio kraj toga rata. Mirom u Aachenu 1748. godine, kojim se je šest godina iza odstupa Walpoleova dokončao, morala je Engleska povratiti i ono malo, što je u ratu osvojila, pa osim toga poniziti se i poslati taoce u Pariz za jamstvo, da će predati Kap Breton. O pravu pretresa, poradi kojega je bila na Španjolsku zavojštila, nije bilo u mirovnom ugovoru ni pomena, sporne granice izmedju Kanade i Nove Škotske nijesu bile uredjene, assiento-ugovor o trgovini sa španjolskim južnoameričkim naseobinama bijaše doduše potvrdjen za dalje četiri godine, za koje je prije bio utanačen, ali Engleskoj nije bila dana nikakova odšteta za ogromne ratne troškove, koji su iznosili prêko šezdeset i četiri milijuna funti i povećali državni dug na preko sedamdeset

i osam milijuna. Makar je Walpole u taj rat zagazio preko volje i predvidjao sve njegove loše posljedice, a za rata samoga radio sve što je mogao, kako bi probitke zemlje očuvao i zaštitio, još ga okriviše, da stavlja prepone i smetnje uspješnom vodstvu rata. Uza sve to odbijao je navale »patriota« u parlamentu hrabro i srčano, da je bilo pravo čudo. No u novom parlamentu, koji se je sastao u prosincu 1741., spade njegova većina na šesnaest glasova, a i u svome kabinetu postane gotovo nemoćan. Živi i obijesni njegov duh, koji ga je proturio kroz tolike bure, na koncu klone. »On, koji bi predjašnjih godina namah zaspao, čim bi mu se glava dotaknula uzglavlja,« piše njegov sin Horacije, »ne spava sada više od jednoga sata da se ne probudi. On, koji je kod stola svagda zaboravio da je ministar i bio veseliji i bezbrižniji od svega svoga društva, sjedi sada čitave satove izbuljenih očiju ne prozborivši ni riječi.« Baš tužne li i porazne slike, ti zadnji mjeseci ministarstva Walpoleova! Bio je tako dugo u službi i izgubio svaki smisao i volju za koji drugi posao, te se je bio kao prikovao za svoje mjesto. Svoj imutak bio je potrošio, znao je, da će ga poslije njegova pada u parlamentu staviti pod optužbu, a u njega nije bilo ni one čeličnosti karaktera, s kojom je mnogi državnik podnosio neharnost svoga naroda, ni one duševne vedrine, s kojom je otišao sa svoga mjesta.

Kad mu je u siječnju 1742. većina spala na tri glasa, odstupi 22. veljače iste godine prezadužen i nemilo narušena zdravlja. Kod odlaska kralj se od njega plačući oprostio, uzvisio ga na grofa Orforda i dao mu mirovinu od četiri tisuće funti na godinu. Narodu kao da je bilo odlahnulo, pa stade veseliti se i pocikivati od radosti, što je skinuo s vrata toga siledžiju. Ta sada će, mislio je, prestati vlada podmićivanja, vratit će se trogodišnji parlamenti, nestat će stalne vojske u mirno doba, u vodstvo rata ući će novi duh, svi, koji dobijaju mirovinu, bit će izjureni iz parlamenta, broj javnih službenika bit

će točno odredjen. Nu prebrzo taj narod vidje, da je puno lakše oboriti staru makar i omraženu vladu nego obrazovati čestitu novu. Walpolea nestade s pozorišta, ali ga ne zamjeniše bolji. Našlo se, da su svi ti silni govordžije oporbenjaci u parlamentu kud i kamo veći na riječi nego na djelu. Podigoše doduše optužbu protiv Walpolea poradi mićenja, ali kako su sve stranke živjele od mita pa nijedna nije htjela da se taj sustav dokine, nijedna od njih ne htjede, da se ta optužba ozbiljno istraži i provede. Mirovinu mu doduše oduzeše, ali mu je opet dadu, dok nije nakon teških tjelesnih bolova, koje je junački podnosio, 1745. umro.

Najljepši spomenik u lijepoj knjizi postavio mu je Thackeray u svome pučkom predavanju o Gjuri II.: »Da ne bude sira Roberta Walpolea, bio bi nam opet kraljević Stuartovac sio na grbaču. Da ne bude njegove tvrdokorne ljubavi k miru, bili bismo imali ratova, za koje narod ne bijaše dosta snažan ni složan da ih podnese. Da ne bude njegovih odrešitih savjeta i dobrodušna otpora, valjda bismo bili imali njemačke despote, koji bi pokušali, da nad nama vladaju kao nad onima u Hanoveru. Bili bismo imali ustanaka, pokreta, bijede i tirjanske naopake vlade mjesto četvrt stoljeća mira, slobode i gospodarstvena boljka, kakova zemlja nigda nije uživala, dok nije njome vladao taj mitilac parlamenta, taj raspojasani i piću odani cinik, taj junački prijatelj mira i slobode, taj veliki gradjanin, otažbenik i državnik. U vjeri bio je malo bolji od poganina, zametao prostačke šale od crkvenih starješina i biskupa, rugao se jednako i gospodskom i narodnom krilu državne anglikanske crkve. U domaćem svome životu stari poganin podavao se slastima najniže vrste, provodio svoje nedjelje pijančujući u Richmondu a svetke vičući u hajci s psima ili časteći se u Houghtonu sa seljačinama govedjim mesom i punčom. Nije mario za knjigu kao ni njegov gospodar, cijenio je čovječju prirodu tako nisko, da te je stid priznati: imao je pravo i ljude možeš da predobiješ za svaku stvar tako prostačkim sredstvima. Ali sa svojom kućom pučana, koja se je tako lako dala potkupiti, obranio je za nas slobodu, svojim bezvjerjem satro je crkveni zulum. Bilo je sveštenika u Oxfordu licemjeraca i zlobnika, da nijesu ni za kojim popom iz Rima zaostajali, a on je jedne i druge razjurio. Nije Englezima ništa osvojio, ali dao im je mir, blagostanje i slobodu, tropostotne državne zadužnice gotovo ravne zlatu i pšenicu za dvadeset pet i šest šilinga po vaganu«.

Odsada će ova Walpoleova nevidjena poslovna vještina i stručna sprema, ovo poštovanje glasa naroda, ovo pokoravanje i popuštanje javnomu mišljenju, ova lična čistoća karaktera, mladolika, čila i vedra politička borba na oko kao neka gospodska igra, neki sport — neki fair play, kojemu se ta gospoda uče od najranije svoje mladosti u svojoj najotmenijoj školi u Etonu nedaleko Runnymedea, svete poljane, gdje se je iznudila Magna Charta i gradjanin dobio svoja čovječja prava — a u istinu odana služba narodnim probicima i žilavo rvanje s protivnikom do zadnjega daha pa i do u najdublju starost; ova politička rabota, što je po nekoj stalnoj osnovi kao skrojena za čitavi život, ostati značajna crta svakoga znamenitijega engleskoga državnika. Za cijelo, ta politička rabota nije baš jako ni sjajna ni privlačiva, a ni osobito etička. Kao da je sama razboritost i zdrava pamet, onaj engleski »common sense«, od kojega ni jedan čas ne odstupa, a kao da je još najviše podobna zavesti čovjeka da vjeruje u onu ujedljivu riječ Stendhalovu, da politika oduzima čovjeku polovinu njegova duha i tri četvrtine njegove dobrote. Možda je i mrva staračka — ali svakako, pristaje tek zrelim ljudima i podesna je samo za starije narode. Kao da je zeru školnička, autoritativna i drugim narodima nametljiva, ali za cijelo nesvijesno i preko svoje volje, jer su Englezi oni, koji su poznatu svoju riječ »insist on yourself« ili, kako bi se prostonarodno reklo,

svak sa svojom torbom u mlin, skovali ne samo za čovjeka, koji u zbrci ovoga svijeta hoće da sačuva ličnu svoju nezavisnost, nego i za narod, koji hoće da bude sam svoj. Kako Goethe (Dichtung und Wahrheit III, 474) kaže, da je u svima stvarima svak konačno upućen na sebe, tako baš oni misle i vjeruju, da su zaludu svi primjeri i inostrane ustanove narodu, koji nema prirodjena dara i samonikle snage, da izgradi svoju državu i svoju slobodu. Dabome da će mladi narodi, koji su još u prvoj vari zadobivene slobode i nijesu jošte zatomili osvetničkih osjećaja za prepaćene nepravde, teško razumjeti i cijeniti taku političku rabotu. Njima je do sjajnih djela, odmazde i do toga da okušaju svoju snagu pa makar i u ovom savremenom darmaru, što kao da hoće presjeći sve etičke i idealne niti s dosadašnjom kulturom i sprema se da je zakopa u svojim ruševinama. Ne će li možda baš ta engleska zrela i mirna trijeznost, što sve radi po nekoj dobro promozganoj osnovi i strpljivo snuje jedno na drugo, zauzdati ovaj metež i spasiti tu kulturu, kojoj su socijalisti, Merežkovski, Spengler i toliki drugi već zapjevali opijelo? Ne će li baš ta engleska poslovna vještina spasiti moderne demokracije, da im imperializam, militarizam i ratni šićardžije ne zakrenu vratom?

Dva svijeta

U Shakespeareovoj »Buri« (II, 2) ruga se onaj probisvijet napuljski Trinkulo Englezima, kako ne bi dali ni jedne pare, da pomognu sakatu prosjaku, a kako bi ih bacili i deset, da vide mrtva Indijca. Čini se da se nijesu sami Englezi pomamili za Indijom i njezinim ljudima. Ta želja za bajnim istokom indijskim, za njegovom filozofijom i vjerozakonom kao da je obilježje sadašnjega vremena. Otkako se je ono Schopenhauer rastapao od milja, što mu se nauka u svemu podudara s budhizmom pa izjavio, da ga od svih drugih vjerozakona na zemlji najvoli, bude budhizam kod mnogih ljudi zapadne Evrope velika moda. Pošto ga je jedared iznio frankfurtski filozof, jedni ga odbacivali, jer ga je kršćanstvo daleko preteklo, drugi ga opet slavili, jer se je od kršćanstva daleko odvojio, a mnogi u njemu vidjeli vjerozakon budućnosti. Samo što se u doba, kad je Schopenhauer to pisao, o starom budhizmu nije znalo gotovo ni truna. Sadašnja demokratska i socijalistička čeljad spominje ime Gautama Budhe s poštom kao da je to njezin svetac, a Budha ne bijaše ni demokrat ni socijalni novotar. On i njegova dva prva učenika bili su plemenitaši i, makar su živjeli kao prosjaci, plemenitaši svijesni. On nije dirao u stare indijske kaste, što više držao ih je za ustanove, koje se razumiju same po sebi. Esoterski budhizam mnogima je najviše, čemu se filozofija može da dovije, a ako se strogo uzme, nema nikakve posebne filozofije Budhine. Prava je istina

to, da se u materijalizmu i tehnici okorelim modernim ljudima hoće metafizike, da im prenapeti um traži da odahne u mistici, da se je njihova na tolike muke stavljana duša zaželjela vaseljenskoga mira i spokoja. Svega toga naći će u Indiji na pretek.

Dvije azijatske zemlje, židovska i indijska, postojbine su vjerskih načela, od kojih su se sazdala dva najsnažnija vjerozakona na svijetu, kršćanstvo i budhizam. Dok je židovska vjera neka narodna i državna ustanova, stara je indijska čista metafizika baš tako kao i nauka Kristova: »Moje carstvo nije od ovoga svijeta«. U Dhamapadi, jednom od najstarijih i najkrasnijih djela budhističkih, kaže se: »Bolje od samodrštva nad zemljom, bolje od vlasti nad svima svijetovima jeste prvi korak k svetosti«. Stari Indijac za rana se je navikao misliti i razmišljati o tajnama života, o postanku i svrsi svijeta, o vrsti svemožnosti, pa te svoje misli salio u prvi svoj vjerski oblik brahmanski. Isprva obožava on sile prirode, jer se u njima očituje volja besmrtnih i svemožnih bića božanskih. Svak od tih bogova ima ne samo jednu čest prirode i njezinih sila nego i svu njezinu vlast. Ti su bogovi ljudima dobri, oni tek traže da im se čovjek klanja. Pjesma u njihovu slavu bude kao kaka čarobnička rečenica. Od pamtivijeka vjeruje Indijac u magičku moć svečane istinite izjave. Ko istinu zbori, pomoći će mu »brahman«, sveta rečenica i magička moć, što je u njoj. Treba tek da puno spominje predjašnja velika djela boga, što ga slavi, onaj čas je bog začaran i mora da mu sada pomogne. A stari Indijac iz doba Veda, najstarijih svetih knjiga indijskih, gdje su posabrane vjerske pjesme, svete rečenice i u njima sadržana magička moć, čarobne rečenice i pjesme protiv bolesti i nesreće, blagoslovi, kojima se blagoslivlju putnici, seljaci i trgovci, ljubavne čari i čaranja, da se neko uvali u zlo, zatim najstariji vjerski napjevi, molitve i rečenice, što se upotrebljavaju kod žrtava — Indijac iz toga doba vjerovao je i u život posmrtni i besmrtnost duše. Makar je od najstarijih

vremena, što ih o njoj znamo, Indija bila carstvo hetera, bula i ljepotica seka daša kao Periklova Grčka i svijet živio u slasti i lasti, opet je zabavljala mnoge ljude misao, što će biti od čovjeka kad umre, i podjarivala njihovu i onako bujnu fantaziju. U nebu nad nebesima živjet će pokojnik sretnim i bezbrižnim životom, bez svake tjelesne mane, neosakaćen, ravnih uda u vječnom svijetlu. Ali svi nijesu vjerovali svih tih stvari. U tim svetim knjigama kaže se na jednom mjestu, da nije dobro otići sa ovoga svijeta, jer ko zna da li čovjek na onom drugom svijetu postoji ili ne postoji. Sam Jadžnavalkija, osnivač brahmanske vjere kaže, da poslije smrti nema svijesti, da odsječeno stablo doduše opet iznova izraste iz korijena, a iz kojega će korijena izrasti od smrti odsječeni čovjek? Ne reci niko iz sjemena, jer sjeme nastaje samo u živa čovjeka. Zato, ko je već umro ne radja se nigda više.

Nu pored toga realnoga pravca postoji u Indiji i prastara njihova idealna nauka o svijetu i posmrtnom životu, što će tek u osmom stoljeću prije Krista zavladati indijskom dušom i sazdati posebnu indijsku vjersku kulturu — nauka o seobi duše (metempsihozi). Ona uči, da se čovjek namah poslije svoje smrti opet radja. Makar svaki pojedinac nosi u sebi ono što je vječno, na svijetu su same razlike u karakterima ljudi i njihovim životnim prilikama. To je zato, jer tako nalaže najveći zakon vaseljene, »karma«, krivnja i zasluga čovjeka. Djela svakoga čovjeka na ovome svijetu, njegov »karman« odredjuje njegovu budućnost. »Kako je radio, kakav je živio, taki će biti. Bit će dobro biće dobrim činom, a zlo zlim«. Svaka misao i svaki čin čovjeka donosi sa sobom dobar ili zao plod. Svak sebi svojim pravednim ili rdjavim djelima stvara svoj udes. Svak sebe tek sam može spasiti, a može spasiti tek plemenitim djelima. Poslije smrti dolazi novi život, kojemu vrstu odredjuju predjašnja djela čovjeka i nova smrt. Duša se iza smrti seli (»sansara«), pa se duša čovjeka pravednika vraća u

krilo božansko, a nevaljalca u krilo materino i prima novo tijelo ili oblik nekretna bilja. Za najjači razlog ove nauke o seobi duša dovodi se to, da je duša vječna, a ako je vječna, kao što i jeste, onda je morala imati svoj stan u nekom drugom tijelu, prije nego je u sadašnje ušla, jer se ne može uzeti, da se je duša, pošto je vječna, začela u materinoj utrobi isti čas zajedno sa tijelom, u koje je sada ušla. Jer je duša vječna, to njezino prometanje, kako kaže Giordano Bruno, koji za budhizam nije znao, a opet se je njegova nauka s njime potpuno podudarala, tek je vječito preobličenje njezine iskonske najunutrašnjije stanice (monade), koja se ne može uništiti, tek je djelo vječnoga poretka, vječne pravde, koje svikolici čitavim svojim bićem tako žudimo i koje sve izjednačuje. S toga se ta tako žudjena besmrtnost te naše najunutrašnjije prastanice, da bi se ispunila vječna pravda, može postići samo ponovnim rodjenjem. Iz ništa može da bude samo ništa, ako ima duše, morala je već postojati, jer joj je utroba materina tek stan, što ga je za čas odabrala. Što je besmrtno i vječno ne može slučajno da nastane u vremenu, a ne može ni da prestane poslije smrti. A za naše crkveno nebo i pakao, za vječni raj i vječni oganj, gdje duša čovjeka poslije njegove smrti nalazi svoje naselje, Indijac ne zna. Zato smrt ne donosi nikakova spasenja. Život je bol. Svaka je prava vjera doduše natrunjena pesimizmom, ali nijedna kao indijska nije tako jasno i bezobzirno izrekla, da je ova zemlja dolina suza a ljudski život gola bijeda i jadno ništavilo. Odsele ovi pojmovi bola i spasenja od bola daju glavnu značajnu crtu čitavoj filozofiji indijskoj. Ovaj strah od ponovnoga rodjenja prožima dušu i sve misli toga naroda, a meta svega umovanja i mozganja jeste, kako bi čovjek utekao tome svome udesu, tome ponovnom rodjenju.

Tu se je sada razišao put. Duhovna aristokracija, brahmani, naučenjaci, filozofi udaraju putem spekulacije. To je škola esoterska, škola obrazovane čeljadi, koja će svojim umovanjem doći do poznanja čiste istine. Već u doba Veda bili su ti stari bogovi, ti Asure, Mitra, što okuplja ljude, Varunja, što čuva vječnu istinu, Indra, bog jesenske kiše, koja oplodjuje zemlju, gromovnik kao naš Perun, što svojim gromom ubija djavla i oslobadja vodu, pa i nebrojeni drugi, izgubili predjašnju svoju moć. Ako se dadu smiriti samo žrtvama i oni su se dokopali svoga položaja žrtvama. Čovjeka takovo poznanje ne može da zadovolji, pa se već zarana javlja nastojanje, da bi se od te raznolikosti sazdalo jedinstvo i poredak. Kako u svakoj državi ima samo jedan silnik, komu se sve klanja i koji sve može, tako i u svijetu za cijelo ima samo jedan bog. Taj jedan bog nosi isprva ime, koje kazuje, da je to lični bog, Prajapati, gospodar stvorenja. Odatle se radja misao, da bez sumnje ima jedna svemožna sila, koja je ne povezana sa budi kojim licem, pa tako na mjesto prvašnje množine bogova i jednoga ličnoga boga dolazi nelični bog, koji se zove »atman«, sušti ja, ili »brahman«, ili, kako bi za pravo valjalo reći, da se točnije kaže srednji rod, »brahmanstvo«. Tako se je isprva krstila čarobna rečenica, kojom ljudi mogu i same bogove prinuditi da im pomognu. Brahman pomalo potiskuje u pozadinu atmana, dok ne postaje srž čitave nauke. Brahman je sada neko sućanstvo, koje ostaje svedjer jednako u vječnom miru, iz kojega sve izlazi, koje je u svemu i u koje se sve vraća. Ovaj je svijet tek neka pretvorba toga neličnoga najvišega bića, neki pričin, pa kao neki posebni svijet uopće ne postoji. Sve pripada jednomu svesilju, jednomu duhu. Taj duh je Višnu, čuvar svijeta. Sunce, zvijezde, životinje, biline i kamenje prolazne su slike, svijetlo je tek boja, trajanje varka, ovi zemaljski oblici tamnica a nebo opsjena. A to svesilje živi u pojedincu čovjeku jednako kao i u vaseljeni, pojedinac je u tome s drugim stvorenjima na svijetu i sa čitavom vaseljenom jedno.

Krišna, starodrevni mistični »avatara«, božansko biće, što je u čovječjem liku sišlo na zemlju, kaže jednome mudracu: »Ti možeš da shvatiš, da se ti od mene ničim ne razlikuješ. Što sam ja i ti si, a to isto je i ovaj svijet sa svojim bogovima, junacima i ljudima. Samo ljudi vide razliku, jer u svome poznanju ne gledaju i ne vide. — Riječi »ja« i »moje« skovalo je neznanje. Koji je iskon stvari, čut ćeš sada od mene. Iskon je duša — a jedna duša u svima tjelesima, koja prožima sve, svedjer je jednaka, savršena je, seže preko prirode, ne zna za rodjenje, rast ni propast, svudašnja je, obrazovana od poznanja istine, nema uzroka, nije pomiješana s onim, čega u zbilji nema, ni s imenima, vrstama i s drugim čim u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Znanje, da je ovaj duh, koji je u istinu jedan, u našem rodjenom i u svima drugim tjelesima jedan, mudrost je čovjeka, koji pozna jedinstvo svih stvari. Kao što se jedan isti zrak, što odiše kroz rupice frule, razlikuje poput kajda u ljestvici, tako je priroda Velikoga Duha jedinstvena, makar su raznoliki njegovi oblici, što dolaze od posljedaka djelatnosti. Ako se oduzme razlika toga oblika, što sve zaodijeva, kao i ona izmedju boga i svijeta, ne ostaje nikaka razlika. — Sav svijet je tek pojava Višnua, koji je sa svima stvarima u suštini jedno i za kojega mudraci ne smiju držati, da se od tih stvari bilo čime razlikuje. Ja ni ne idem ni ne dolazim, niti mi ima ostanka na budi kojem mjestu, jer ti nijesi ti, niti su drugi drugi; ja nijesam ja«.Što je nauka naših dneva pronašla, neprestano nadživljavanje istoga duhovnoga načela pored neprekidnoga sedmogodišnjega izumiranja i rastvorbe atoma, već je davno znala Bhagavad Gita, najvelebnija i najzanosnija sveta knjiga indijska:

Što je sušto nigda se rodilo nije. Bitku mu nigda nema kraja.
To jedino jeste i bit će. Početak i kraj je san.
Nigda ga se smrt nije dotakla, ako tijela i nestaje kao pjene.

A iskon ovoga svijeta već je po sebi zlo, to je griješno djelo brahmana, ali taj brahman u istinu smo mi svikolici. Duša bez prekida žudi, da se izgubi u tom vječnome bitku, gdje nema ni raja ni pakla, da se oslobodi od stega, što joj ih je priroda nametnula, da je nestane u ličnom nebistvu, »nirvani«. Ne radi se više o tome, da se žrtvama udobrovolji bilo koji bog, jer su i bogovi konačno podvrženi brahmanu, već o tome, da bude jedna duša i vaseljene i pojedinca čovjeka pa da tako poznanje i razumijevanje postane meta čovjeka na njegovu putu k spasenju. Zato sve čezne za spasenjem iz ovoga zla i za sjedinjenjem s brahmanom, za oslobodjenjem iz ovoga zemskoga žića i za povratkom u jedinstvo vaseljene. To je glavna i jedina meta čovjekova. Jer kad čovjek dolazi do toga spoznanja, da ovaj svijet ne postoji, izilazi iz toga vječnoga vrzina kola rodjenja, nestaje ga u vječnom miru brahmana, oslobadja se od seobe duša.

Na toj nauci, od koje glavne misli već izbijaju u Upanišadama, prastarim knjigama, što hoće da objasne postanak i svrhu svijeta, izgradjuje Kapila svoju »Sankhja« filozofiju — filozofiju, što nabraja, jer Kapila ima metod nabrajanja a »sankhja« zove se indijski broj. On odvraća ljude, neka više ne doprinose nikakvih žrtava, jer ni dobra djela ne mogu utrti put k pravomu poznanju. Ne drži ništa do morala i traži od ljudi, neka se kane svih vjerskih stvari, jer one tek odvraćaju duh, a uživanje ne stišava požude. Kome je do svoga spasenja, neka se odreče svega živovanja i svojine drage volje, jer svaka prinuda zadaje bola. Neka potraži samotinju, kloni se svakoga druženja s ljudima, jer do pravoga poznanja dovodi samo duboko mozganje i sabrani duh. Joga Patandžali opet preobražava tu ateističku filozofiju Kapilinu u teističke oblike, pa dok je u Kapile apstraktna teorija jedini put k pravom poznanju, ističe Joga tehniku promatranja i cijenu spoljašnjih pomagala, kao što je stroga askeza, i traži od ljudi strog moralni život. Na tu Sankhjinu i

Joginu filozofiju prisnovao je Budha svoju praktičnu etiku i tako postao glava nove vjere, koje je u samoj Indiji gotovo sasvim nestalo, ali koja je izvan granica indijskih pribrala oko svoje nauke više vjernika nego ikoja druga. Budhista imade danas preko pet stotina milijuna, dok kršćana ni punih tri stotine i trideset.

Kazali smo »praktičnu etiku«, jer Budhi nije bilo do toga, kako bi filozofski osnovao svoju nauku. On ne haje nimalo za metafizička pitanja, odvraća se od svake teorije i na duši su mu samo neki praktični uspjesi. On nije k indijskom filozofskom blagu pridonio ni jedne svoje nove ideje. Njegovi su se učenici jedared na nj tužili, da nigda ne kaže ni riječi o tako golemim pitanjima, je li svijet vječan ili nije vječan, ima li mu kraja ili mu nema kraja, je li duša i tijelo jedno ili je različito, je li savršeni poslije smrti dalje živi ili ne živi — već ih odvraća od toga rekavši im, da znanje o tim stvarima ne pomaže spasenju ni zere. Kako on misli, pamet ljudska u opće sve to ne dohita. Njemu je istina samo ono, što je čovjek sam spoznao za istinu, a svojom rabotom i mukom spoznao za istinu. Svaka vjera osnovana na autoritetu njemu nije nikaka vjera, već povorka slijepaca, što jedan drugoga vodi za ruku, gdje »najpredniji ne vidi, srednji ne vidi, zadnji ne vidi«. Budha hoće ljudima da dade pravila za dobro i spasonosno življenje, hoće da im skroji neku etiku prema prilikama ovoga života, neka im bude provodič na ovome svijetu i dovede ih k spasenju, a ta etika uzevši je bilo u smislu helenskom, da uči čovjeka, kako će živjeti u zajednici s drugim ljudima, i sve ljude, kaki će im biti uzajmični njihovi odnosi, bilo u smislu potonjih vremena, da ih uči žrtvovati lične svoje interese za neke više ciljeve, ta etika, valja po duši i istini reći, na djelu se je pokazala viša od one kršćanske, koje se je crkva držala. Moralni zakoni Budhini i kršćanski mogu da budu jednaki koliko im drago, ali red je priznati, da su

se vjernici Budhini tih zakona držali kud i kamo iskrenije i oživotvorivali ih kud i kamo potpunije i poštenije.

Ni carstvo Budhino nije carstvo od ovoga svijeta. Kad je jedan Brahmanac spahija za sjetve upregao pet stotina plugova pa se, kad je došlo vrijeme blagovanju, kratio Budhi dati jela u njegovu prosjačku zdjelicu rekavši mu, da on, spahija, ore i sije i pošto je orao i sijao, da jede, pa da tako neka i Budha ore, sije i jede, pošto je orao i sijao, odgovara mu Budha: »I ja sam orem i sijem i jedem, pošto sam orao i sijao. Vjera mi je sjetva, što je sijem, savladavanje samoga sebe kiša, koja ju oplodjuje, znanje je moj jaram i moj plug, čednost je moja ručica, razum motka, razmišljanje moje crtalo i pogona. Čist sam u tijelu i duhu, umjeren u uživanju, govorim istinu, da korov (laž) iščupam, milosrdje je moja sprega. Napor je moja tegleća stoka, koja će me k nirvani donijeti. Ona ide i ne obzirući se na mjesto, gdje nema više bola. Takovo je moje oranje, njegov je plod besmrtnost i ko tako ore, oslobodit će se od svakoga bola.« Njemu čovječje biće nije nešto stalno, već nešto što se nalazi u vječitom toku i mijeni. Nema »bitka«, već ima samo vječno »bivanje«. Što zovemo »ličnost« i »ja«, tek je skup kretnja, što bez prekida dolaze jedna za drugom. Ima doduše pojedinih čovječjih elemenata, ali nema stalne čovječje cjeline. Budha više puta kaže svojim učenicima, da ljudi neznalice i nevjernici već od pamtivijeka misle »Ovo je moje, ovo sam ja, ovo je moje rodjeno«, ali da čovjek koji znade i vjeruje promatrajući sve stvari kaže sam sebi »Ovo nije moje, ovo nijesam ja, ovo nije moje rodjeno«. Što valja za sve stvari, valja i za svoju ličnost. Tako jedared kaže: »Kad bi na priliku od mojih kaludjera neko u ovom gaju uzeo trave, drva, lišća pa ga sažgao ili upotrebio za svoju potrebu, bi li vam na um pala misao, da taj čovjek nas uzima ili sažiže ili upotrebljava po svojoj potrebi?« »Ne bi, Gospode.« »A zašto ne bi?« »To

nije naše rodjeno i nama ne pripada.« Pa tako, vidite, ne pripada ni ono što je tjelesno, ni osjećanje, ni opažanje, ni predispozicije iz vašega predjašnjega života (sankharas) ni klica novoga života (vidžnana) vama. Odbacite to, jer vam ne će ništa koristiti do spasa i sreće.« Zato za velikoga ljetnoga monsuna (kiše) ne izilaze Budha i njegovi učenici iz svojih koljeba, jer bi kod svakoga koraka mogli pogaziti koju travku, klicu ili zareznika, pa tako navući na sebe grdan grijeh. Zato je budhistima žrtvovanje životinja bogovima, kako to starovjerci Indijci rade, lov i rat najveći užas, a lovci, ribari i mesari najomraženiji zanati. No to je čisto idealistično shvaćanje opet natrunjeno grubim materijalizmom Sankhja-filozofije. Budha ne zna za kaku apsolutnu dušu. Ona u čovjeka postoji, ali je jednake prirode kao i njegovo cijelo biće. Nema vječne nepromjenljive duše, koja bi bila nešto sasvim različito i odjelito od tijela. I duša je tek skup pojedinih elemenata, što se vječno mijenjaju zajedno s licem. Lice dakle ostaje isto i poslije smrti, samo se počela, od kojih je sastavljeno, neprestano mijenjaju. S toga će svak u bližnjem rodjenju i nositi posljedice svojih djela, što ih je u ovom rodjenju počinio.

Budha nije nikaki bog, on je tek čovjek. Nigda se ne gradi bog ni božji sin, niti ga vjernici drže za boga. Ne prisvaja sebi ni poslanja božijega ni nadnaravne moći, da će spasiti druge. Svak može tek sam da se spasi. U tome su mnogi vidjeli golemu razliku izmedju budhizma i nauke Kristove, ali sasvim neopravdano. I Krist je kao i Budha studenu velebnost stare mudrosti prožeo svojim čudesnim etičkim genijem božjega sina i te apstraktne nauke nadahnuo bujnim životom spasonosne istine za sve. Ni on ne će tek prazne vjere, što se obreda hvata. i on odbacuje šuplju ispravnost spoljašnjih »dobrih djela« pa gleda samo na unutrašnje mišljenje i poznanje. U čitavom evangjelju nema nigdje ni spomena, da će se ispaštati grijesi sviju i svakoga jedinom smrću sina božjega na krstu, a Krist nigda nije jasnim riječima izrekao, da će svojom krvi u jedan mah oprati istočni grijeh. Naprotiv sam kaže: »m e n i nije dano, da vam pribavim sijedo od desnu ili lijevu oca u vaseljeni, već jedino ocu«. Protivni je smisao njegovoj nauci dala politika crkvena i raison d' état. I Budha stavlja na čelo svoje nauke zasadu: Ko nauke Budhine ne pozna i ne ispovijeda, ne će se osloboditi od predispozicije za novorodjenje, to će reći ne će naći puta svoga spasenja. I budhizmu je prva zapovijed Ljubav bližnjega do krajnih granica, i on uči, da se ne smije vraćati mržnja za mržnju, već valja činiti dobro onima, što na nas mrze, makar i ne zna za onu idealnu zapovijed kršćansku, da valja l j u b i t i svoje neprijatelje.

Ali on je tu svoju prvu zapovijed ljubavi kud i kamo savjesnije vršio nego ikoja druga kršćanska crkva. Od svih velikih vjerozakona jedini on nije nigda pokušao, da bi se raširio ognjem, mačem i nasiljem. Nije svojih ruku okaljao krstaškim vojnama, krvavim pokoljem Albižana, Bartolovom noći, krvničkim sjekirama engleskim, engleskim kaznenim zakonom protiv Iraca katolika, španjolskim lomačama, jezuitskim inkvizicijama, sažižanjem vještica,ubistvom Jana Husa i Giordana Bruna, tridesetgodišnjim ratom. Nema na svijetu vjere tolerantnije od budhizma. On drži doduše svoju vjeru za najbolju, ali nigda ne dira u tudju. Njegov veliki narodni kralj Asoka, »Pijadusi, Bogudragi«, u trećem stoljeću prije Krista kaže u dvanaestom svojem ukazu: »Bogudragi kralj Pijadusi' dariva darovima sve vjerske zajednice, i one, što naokolo hodaju, i one, što su se negdje nastanile, pa im daje časti svake ruke. Ali Bogudragi ne daje tolike cijene tim darovima i častima, koliko tome, da ono, što je njihova osobina, napreduje. Napredak osobina svih vjerskih zajednica raznolik je, ali temelj je tome smotrenost u govoru, da svoju vjersku zajednicu ne kuješ u zvijezde, ni drugu vjersku zajednicu grdiš, pa da tu smotrenost u govoru puštaš

s vida, već da, kad se tome nadade prilika, tudju vjersku zajednicu poštuješ. Ako u takvoj prilici postupaš tako, koristiš svojoj vjeri i činiš drugoj vjeri dobro. Jer ko svagda svoju vjeru hvali i slavi a tudju vjeru grdi, uzvisujući svoju vjeru, da bude svijetlija i sjajnija, škodi takom rabotom svojoj vjeri jako. Sloga je od boga, kad jedan nauku drugoga sluša i rado sluša«. To bijaše u trećem vijeku prije Krista! Budhizam je doduše tu svoju toleranciju platio time, da ga je islam iz Indije i iz drugih zemalja istiskao. Ali je li igda vjerska snosljivost u Evropi dosegla tako visoki stepen? Je li se i danas može u tome natjecati s budhizmom?

Budhizam nije se dakle od nauke Kristove daleko odvojio kako neki misle i govore. Moralna pravila u jednoga i drugoga gotovo su jednaka, tako te se je više puta nadala misao, nije li Krist pocrpao svoju nauku iz budhizma. A što je budhistička etika puno dalje pokročila, nije kriva nauka Kristova, već je to rabota crkovnih ljudi i državne politike. Što je glavno, budhizam nije ni u čemu promijenio čistu metafiziku indijsku.

I Budhi je nirvana uzrok sreće, bezbrižna i žudjena zemlja mira, vječno naselje, gdje ne znaš bola. U svojoj glasovitoj propovijedi na gori kaže, ako je koji slušač sit svojih očiju, ušiju, nosa, jezika, tijela i duha, pa ne će više očima da gleda, ušima da sluša glasove, nosom da njuši mirise, jezikom da kuša, tijelom da se dotakne i duhom da poima, »da će biti oslobodjen od strasti i oslobodjenjem od strasti spasen. Kad je spasen, pozna da je spasen i bude mu jasno, da se je ponovno rodjenje dokončalo, da je posvećenje gotovo, da je izvršio svoju dužnost i da mu nema više povratka na ovaj svijet«. A u već spomenutoj Dhamapadi kliče Budha, kad je postigao prosvjetljenje: »Prošao sam bez spokoja opticaj mnogih rodjenja tražeći tvorca kuće (uzrok ponovnoga rodjenja). Zlo je to vječno ponovno rodjenje. Tvorče kuće, ugledao sam te, ne ćeš više graditi kuće. Tvoje grede su slomljene i krov kuće

uništen. Srce, postavši slobodno, satrlo je sve požude«. Odkad se je pojavila nauka o seobi duše pa do Budhe i poslije njega indijska je kultura u suštini jedna i jednaka. Ona se je izgradila na čistoj ideji vaseljenskoj, na potpunoj integraciji čovjeka i svijeta. U Upanišadama se kaže: »Viši od srca jeste razum, viši od ovoga jeste veliki duh (karma). Više od velikoga duha jeste nerazvito (nesvijesno, iskon), viši od svega toga je najviši duh (nazočnost božanstva u vaseljeni), on je granica. — Na ovom svijetu nema svijesti pojedinca. Poznavalac znade: duh je sve«. Ovaj svijet je apsolutno carstvo duha.

A u tome indijska kultura kazuje pravo svoje podrijetlo azijatsko. Svi najveći vjerozakoni, što su zavladali svijetom, brahmanizam, budhizam, kršćanstvo, islam i židovstvo, dolaze iz Azije, a svi su osim ovoga posljednjega potekli iz te ideje vaseljenske, iz te nauke o besmrtnosti duše, koja je azijatskim narodima odredila njihovu historiju i dala oblike njihovu javnom i domaćem životu. Jedino židovstvo., od kojega je kršćanstvo još najviše poprimilo, ne pozna života poslije smrti. Jahve, kad hoće da nagradi kreposna čovjeka, pušta ga neka jako dugo živi, a kad hoće da kazni griješnika, ne zna drugo nego mu zaprijetiti, da će njegova rdjava djela kazniti na njegovoj djeci i unučadi do u četvrto koljeno. »Nema ni djelatnosti ni znanja u grobu kamo ideš«, kaže Salamun (Propov. 9). Izuzevši židovstvo dobija od tih načela vaseljenskih i kultura azijatska svoje osobine i značajne crte. Naročito je Indija, kao najodličnija zemlja azijatska, zemlja jedinstva, prastarih stalnih ustanova, autoriteta, više vlasti, odmjerene strogosti u svim stvarima, intuicije, genija, neprestane žedje za istinom, spahiluka, kasta, neograničene vladarske vlasti. Ta indijska kultura prodire onda u Misir, a odatle pod konac njegova života presvaja Platona, (u »Timeju« i »Republici«), prinudjuje ga, da odstupi od predjašnje svoje nauke o ideji i zastrani od svoje rodjene kulture, jer je ta njegova kultura — kultura

grčka. Ova nije sazdana na načelu vaseljenskom, već na načelu čovječjem, na što većem savršenstvu čovjeka na ovome svijetu i što većem razvitku svih njegovih tjelesnih i duhovnih sila. Njoj nije čovjek tek jedna čestica vaseljene, već samostalno biće, koje ima razum, da mu kaže mnoge korisne ideje. Zadojeno je osjećajem pravice, od kojega nastaju moralne istine. Ta je kultura sušta diferencijacija, svijet joj nije neko jedinstvo, već nedogledna raznolikost. Ona je domaja lične sredjenosti, neprestanoga gibanja, talenta, rada i vještine, podjele javne vlasti, odredjivanja svih pojmova razumnim putem, znanja, trgovine, narodnoga gospodarstva, tiranije novca, opće naobrazbe, demokracije. Tu u umjetnosti prevladava kult čovječjega osobito ženskoga tijela, jer je to kruna svega stvorenja božjega. Samostalni čovječji kip od mramora ili mjedi njezin je najizrazitiji simbol kulturni.

Ta je kultura u Grčkoj prispjela do najubavijega proljetnoga cvijeta i bila poslije srž svekolike antikne. Ta grčka prosvjeta, koja je sve strane čovječjega talenta, fantaziju, oštar um, spekulaciju, duboke osjećaje, praktičnu korist umjela svesti u najplemenitiji sklad — taj smisao za pametnu umjerenost, štono zazire od gorostasnih i gromoradnih oblika, svaku stvar do u najtanje tankoće skladno dotjeruje i pojedinca u svima njegovim fizičkim i duhovnim svojstvima čini sredjenim i potpunim čovjekom, bio je udružen sa živom potrebom slobode, s darom i snagom osnovati svoj slobodni dom. U grčkih samodržaca, što su u herojsko doba bili svagdje preoteli vlast, nema ni traga onoj azijatskoj despociji, jer svagda s njima u vlasti saradjuju savjeti najstarijih i najmudrijih ljudi i narodne skupštine. A kad je iz ruševina te vladavine plemenskih poglavica uzraslo i razgranalo se bujno stablo političke slobode, procvjetala je pod tim moćnim krovom kultura snažna, skladna, samonikla i narodna, kakove pozniji svijet nigda dosele ne dostiže. Ustanova ropstva namicala je slobodnim

življima osnovu njihova ekonomskoga bitka i branila, da ne izbiju one socijalne poteškoće i neprilike, štono razdiru ovaj moderni svijet. Onaj isti smisao za mjeru i harmoniju, koji je Grka odvraćao od svega, što je bilo pretjerano i raspojasano, nametao je i njegovoj slobodi razborite stege. Najveći njihov filozof Platon (u »Zakonima«, 4) misli, da bog sam može malo više da učini za sreću države, nego kad je mlad, krepostan, obrazovan i velikodušan samodržac na prijestolju, koji je našao velika zakonotvorca, da mu služi. I u njihovim slobodnim državicama pa i najdemokratskijima jedna čest javne vlasti bila je u rukama snažnih aristokratskih živalja, aristokracije najplemenitije i najbolje, kakvu svaka obrazovana duša s radošću priznaje i želi svakome narodu i svakoj zemlji, jer od tih grčkih državica pa do dana današnjega ništa nije oborilo, a nije ni engleska ni francuska ni američka povjest dosele pobila onu političku istinu, da tek duhovni aristokrat može da bude pravi demokrat i da je narodu najbolje, kad ga vodi i njime vlada obrazovana, pametna i patriotska manjina. Već rimska kultura, učenica grčka, nije ni tako skladna ni samonikla ni narodna, jer staromu Rimu nije stalo toliko do lične sredjenosti i slobode, koliko do spoljašnjih ciljeva životnih, vlasti, gospodstva i imanja. On pušta drage volje, da drugi narodi, što ih je njegova državna sila podjarmila, svojom naobrazbom i duhovnim radovima nakite život ponosnih pobjednika.

Na tu antiknu kulturu diže se iz Azije ideja vaseljenska, kršćanstvo, ali kršćanstvo nakalamljeno na grubi monoteizam židovski. Taj judaizam, izjednačivši sve pred bogom, dovodi dosle nevidjenu demokraciju, započinje borbu protiv svačega i svega, što se hoće dići nad običnu razinu. U starom Rimu protiv Rima osniva vasionu svoju sinagogu i krsti je kršćanskom crkvom, rastvara ga i rastače do u samu srčiku, pa mu se sveti zato, što je razorio njegov Jerusalim. A onda punih četrnaest vije-

kova ostaje pod tim jarmom to kršćanstvo, kojemu
je sva znanost sluškinja teologije, a čovjek tek
sredstvo u rukama promisla božjega. Ni onaki oda-
brani duhovi, kao što su Descartes i Pascal, nemaju
snage, da se oslobode iz toga jarma duhovnoga.
Crkvi je ne samo nemila svaka jača ličnost, nego
ona već u klici ugušuje svaki nedužni i plemeniti,
njoj nimalo opasni osjećaj, ako je glas samosvojne
duše i idealističnije shvaćena božanstva. Ona stavlja
pod strogi zapt Franju Asiškoga i Vinka od Paule,
makar ih kasnije proglašuje svecima. Ne će nikako
da bi duša pojedinca mogla biti domaja vjere, jer je
vjera njezina svojina, njezin monopol. Njoj je do
narodâ, a nije do duša. Ona unosi u vjerski svijet
ista načela kao i svjetovni vladari, kao ovi i ona
hoće da vlada strahom i slijepom pokornošću. Vlast
duhovnu hoće da ojača svjetovnim sredstvima, pa
ne mari, ako se i za nju obistine one riječi Juve-
nalove »et propter vitam vivendi perdere causas«.
Badava Fridrik II., u čijoj se je burnoj duši srasla
sva postojanost i čelična žilavost očinske loze s ne-
mirnom genijalnom okretnošću latinske krvi, pali
luč ideala klasičkoga, državnoj upravi, književnosti,
umjetnosti i moralu navješćuje nove ideje, koje će
za jedan vijek kasnije preporoditi sav svijet. Za-
ludu, kad nije zabavljen lovom, konjičkom trkom i
ašikovanjem, smišlja pametne naredbe svojih za-
kona prožetih modernim duhom i svoje ratne
osnove protiv talijanskih gradova i pape, zameće
svoje sumnje o dogmama katoličkim, čupa iz svoje
buntovničke duše jednu klicu za drugom od one
silne vjerske odgoje, što ju je Inocent III. u njoj
zasadio, pa postojano radi, kako bi malo pomalo
oživotvorio golemi politički program svoga veli-
koga djeda Barbarose. Njegovi vjerski i politički
ideali zamiru u društvu, koje ne zna što da počne
s njegovom vjerskom slobodom i s njegovim impe-
rializmom. Zaludu ustaje protiv »sinagoge licemje
raca i sabora zlobnika, na koji je omrzao i sam
Spas«, pa kuša da prinudi sveštenstvo na evan-

gjeosku priproštinu života. Crkva kao ranjena guja ciknu na toga »antikrista««, dok nije zatrla njega, njegovo sjeme i pleme.

Istom talijanskom renesansom uskršava kla- sični ideal u svemu svome sjaju. Čovjek se opet vraća k svom čovještvu i kida stege, što su ga sapinjale. Ustaje protiv sile, što ga je dušmanski istrgala iz njegova predjašnjega priprosta i spokojna života i napunila mu dušu čemerom, neskladom, razdorom i prkosom. Duh nauke prodire i u svetinju vjere, hvata se kao naš praotac s božanstvom u koštac i oslobodjava se od starih zagrada. Renesansa hoće inspiraciji i geniju da izvojšti potpunu nezavisnost, pa u tome poletu žedj za poznanjem potiskuje vjeru. A tome poletu narasla krila i ta žedj našla pobude kao nigda prije. U svijetu se zbio prevrat, kakova od pobjede kršćanstva i sloma staroga rimskoga carstva nije pamtio. Kao da su mu se najedared proširile fizičke granice. Pronalasci Kopernikovi otkrili čovjeku tajne vaseljene. Smioni mornari portugiški prejedrili rt dobre nade i svoje trgovačke ladje usidrili u lukama istočne Indije. Kolumbo otplovio preko oceana, koji dosele niko prebrodio nije, i osvojio staromu svijetu novi. Cabot sa svojom ladjom iz Bristola dopro do ledenih gora Labradora. Taj doticaj novih zemalja, novih vjerozakona i novih plemena čovječjih probudio u zamrloj duši evropskoj neizmjernu radoznalost. Tursko zauzeće Carigrada i bijeg grčkih naučenjaka u Italiju donio nauci i knjizi staroga svijeta nove hrane baš u času, kad je srednji vijek bila izadala njegova duhovna snaga. Te prognane grčke naučenjake dočekaše u Italiji objeručke, a Firenca, davnašnja domaja slobode i umjetnosti, bude sijelo duhovnog preporoda, humanizma. Pjesme Homerove, drame Sofoklove, filozofija Aristotelova i Platonova oživjele novim životom pod sjenom goleme kupole, kojom je Brunelleschi bio baš dao glavno arhitektonsko obilježje novoj Ateni na Arnu. Neumorni i istančani firentinski duh, što se je s tolikom predanošću bio dao

u službu narodne slobode, prigrlio nauku, kad mu oteše tu slobodu, sa svim svojim žarom. Trgovački brodovi iz istoka donosili dragocjeno blago, rukopise, umjetnine i druge kulturne spomenike. Gospoda u svojim palačama stavljala pod snuždene Madonne Boticellieve i žive freske Ghirlandajove iskopane odlomke klasičnih kipova, a Cosimo i Lorenzo Medici sabirali ih po svojim perivojima i ljetnikovcima u čitave zbirke i muzeje, da budu slika umjetnicima i da se mlado oko Michelangela nagleda tih skladnih oblika, po kojima će isklesati svoje Madonne, svoga Krista, Davida i Mojsiju. Državnici i naučenjaci, književnici i umjetnici okupljali se u vrtovima Rucellaievim i razblaživali se kojom raspravom Ciceronovom, djelom Sallustijevim ili knjigama Tita Livija, što su ih nedavno iznijeli na vidjelo iz zaprašenih zakutaka starodrevnih manastira. Tudji djaci jatomice hrlili preko Alpa, da od firentinskih učitelja nauče grčki jezik, taj ključ moderne znanosti. U taj par iskopani klasički kip Laokoona i torzo, odlomak Herkula bio u Rimu znamenitiji dogadjaj od kakova rata u Evropi i omiljeli zadatak umjetničkoga proučavanja i beskrajnih naučenjačkih rasprava. Klasička knjiga došla na mjesto svetih otaca i skolastične dijalektike, a alegoričnu i mističnu teologiju srednjevjekovnu zamijenio platonski misticizam i idealistično bezvjerje, kojim su naučenjaci novoplatonske akademije Lorenzove zadojeni bili.

Izum štampe učini knjigu zajedničkom svojinom sviju. U ono trideset zadnjih godina petnaestoga stoljeća bilo neko deset tisuća naklada knjiga i letaka u Evropi raspačano, a znamenitija polovina od toga dašto u Italiji. Svi latinski pisci bili su izdani za djake i čitaći svijet, prije nego je to stoljeće minulo. Gotovo svi znamenitiji grčki pisci bili su u prvih dvadeset godina narednoga stoljeća objelodanjeni. Žarko svijetlo velikih grčkih i rimskih klasika prosulo se svijetom. »Prvi put«, da kažemo s Taineom, »ljudi otvorili svoje oči i gledali«. Čovječji duh kao da je dobijao nove snage gledajući to ogromno područje, što se je pred njim rastvorilo. Stao se baviti svima strukama nauke i svekolike ih preobrazio i dotjerao. Onakim univer-salnim genijima, što su se tada pojavili i bili majstori svakoj struci umjetnosti, i savršeni slikari i nedostignuti kipari i prvi graditelji svoga vremena, a ujedno i bogodani pjesnici i duboki naučenjaci i vidoviti vjesnici svih najmodernijih izuma i naprava, može da se gnijezdo izvije samo u tako veliko doba. U Lionardu, Michelangelu, Albertiu i mnogim drugima kao da se je duh čovječji hvatao samoga božanstva, koji ne zna granice svojoj tvaralačkoj snazi. Prirodne i praktične nauke, filologija, državne znanosti, kritičko ispitivanje vjerskih istina — sve to imade da zahvali svoj postanak renesansi, tome preporodu svijeta. Što je umjetnost možda bila izgubila od svoje čistote i samoniklosti, obilno je nadomjestila svojom neusiljenošću i vjernom predanošću prirodi. Ako je domaća lijepa knjiga za čas i bila potisnuta u pozadinu nesavladivom privlačnom snagom velikih izgleda Grčke i Rima, a ono je domala procvala bujna, silna i prožeta duhom čovještva kao nigda prije. Shakespeare, Chaucer i Spenser, Petrarka, Ariosto i Bojardo, Gundulić, Palmotić i Gjorgjić pa toliki drugi, pronijeli su svijetom njenu slavu, koja nigda uminuti ne će.

Kako se taj »crveni krin«, cvijet bogorodičin, štit sv. Marije Cvjetne, taj rumeni gorski lijer, što se kupa u valovima Arna, što se je imenom i slavom nad sve druge narode okitio u onome oštrom uzduhu, od kojega »glave postaju bistre a nosovi fini i kritički«, u onome bajnom vilinskom vrtu od cvjetnih obronaka Fiesola, posutih ljetnikovcima, bjeličastim maslinama i crnim, šiljastim čempresima pa do tamnoljubičastih visova kazentinskih, što tako oštro režu svijetlo nebo istočno — kako se ta Cvjetana, Firenca kao alem dragi kamen sjaje u kruni od bisera, kojom je renesansa čitavo čovje-

*

čanstvo ovjenčala! Sa svojim neiscrpnim duhovnim bogatstvom i tisućljetnim radovima trudbenika i pregalaca velika uma i plemenita srca. Matica duhovnoga razvitka i svega znanja u srednjem i novom vijeku, kolijevka talijanskoga jezika i najranije knjige moderne Evrope, čuvarica veličajnih spomenika, što bilježe ponajljepše stranice historije evropske, riznica divnih djela umjetničkih, da ih toliko nigdje drugdje nema okupljenih na tako uzanom prostoru, od onoga kamenoga čudovišta Brunelleschieva, trula stolne crkve i onoga kao stijeg vitkoga tornja stare vladine palače, što se bez ikakova uporišta kao iz zraka samoga smjelo izdiže, pa do crkve sv. Križa, grobnice najvećih novovjekih umnika i »kiklopskih dvorova« Pittijevih, kakvih svijet jošte ne vidje. Politički život bio se u njoj tako razmahao, tako strujio, vrio i ključao pa zabavio i potrošio toliko umnih snaga, da su divote njezine duhovne i umjetničke kulture još veće čudo. Imala je dosta i junačkih ratnika i spremnih državnika i okretnih diplomata, dostigla je svojom knjigom, naukom i lijepim umjetnostima, svojim slikarstvom, koje je konačno izučilo Rafaela, svojom plastikom, iz koje je izišao čelovodja Michelangelo, i svestranim genijem Lionarda Periklovu Atenu, ali nije zadobila njezina položaja velike vlasti u staroj Grčkoj. Matica samonikle kulture i rasadnica njezina širom čitava svijeta nije nigda bila talijanska država vodilica. Daleko je pretekla doduše susjedne gradske republike i omanje kneževine, Sienu, Feraru, Luccu, Mantovu, Urbino, Rimini i Bolonju. Ali pored sve svoje žedje za slobodom, borbenosti i žilavosti, odvažnosti i junaštva, sa svojim nezgodnim prirodnim položajem, bez valjanih prometnih sveza i daleko od velikih trgovinskih putova, da bi mogla lako dobavljati nužne sirovine za svoju prastaru industriju vune, svile, krzna i kože, izvesti ju na koje blisko i ekonomski jako tržište pa biti stovarište inostrane robe poput Mletaka i Genove, sa svojim u

demokratstvu pregonjenim i labavim javnopravnim ustanovama, što ih je svaki čas preinačavala i udešavala, nestatkom snažnijega autoriteta državnoga, bijesnim borbama političkih stranaka, što su narodnu snagu slabile i rastjecale, nije mogla ni da bude ravna drugim velikim talijanskim vlastima, papinskoj rimskoj kuriji, što je vršila duhovno gospodstvo nad čitavim zapadnim kršćanskim svijetom, aristokratskoj republici mletačkoj, kraljici jadranskoga mora, vojvodini milanskoj i napuljskoj kraljevini.

Zato je Italiji i svijetu dala ne samo nebrojenih valjanih pjesnika, pisaca, naučenjaka i umjetnika, nego i za sve praktične struke izvanredno čestito spremljenih ljudi, valjanih gospodara i poljoprivrednika, promećurnih trgovaca i pametnih novčara, koji su pošli u daleki svijet i širokim pogledom tražili poslovne sveze sve do flandrijskih gradova, Londona i Rusije, razapeli mreže svojih novčarskih podružnica preko svih glavnih gradova Italije i sjevera, da je postala središte novčanoga prometa evropskoga. Dala je prvih majstora i učitelja državnom umještvu i gradskoj upravi, u politici prva obrazovala moderne trajne, snažne i strogo odjelite stranke, dotjerala javno kućanstvo i porezni sustav do najvećega savršenstva, prva stala voditi potanke bilješke i točan popis ljudi i ekonomskih dobara, što ih u državi ima, u nevidjenom opsegu osnivati zavode javne dobrotvornosti, bolnice i domove za nemoćne, uboge i nahode, izmislila i izgradila današnje naše stanove, a navlastito iznijela i odnjihala modernoga čovjeka, razderala veo vjere, djetinjskoga straha i tlapnje, što je dosele obvijao njegovu svijesnost, izdigla ga iz općene gomile plemena, naroda, stranke, družbe, porodice i drugih takih kolektivnih oblika, učinila ga duhovnom jedinicom i zadahnula ga sviješću, da nije tek sredstvo u rukama promisla božjega, već samosvojno biće, kojemu je širom otvoreno polje svega fizičkoga i duhovnoga života, a kojemu je

pomalo domovina cijeli svijet. To nije ona svijest, što je Grka ili Rimljanina odvajala od varvarina a Indijca Arijca od drugih Azijata, jer su i njih bile povezale spoljne niti plemenske, narodne i kulturne, već ona sasvim unutrašnja, što dolazi od čistoga poznanja svoga čovještva.

Kako ne samo velikan nego i svaki gradjanin firentinski onoga doba nosi u sebi tu svijest! I onaj papirničar (cartolaio) Vespasiano da Bisticci, što slatko priča živote pjesnika, naučenjaka i prijatelja nauke, u čijem se dućanu oni sastaju da gledaju krasno pisane i živim sličicama ispisane zbornike. I onaj priprosti trgovčić mirodija Luka Landucci, što piše kroniku svoga grada pa tako bezazleno u svome dnevniku bilježi svakidašnje dogadjaje na selu i u gradu, o ratu i miru, porezima i tržnim cijenama, kako su dovršili prvi prozor na palači Strozzievoj, dovezli i postavili Davida Michelangelova pred vladinu palaču, po ulicama podigli hajku na lava, što je utekao iz svoga kaveza, kako su se Pazzi pobunili i ubili Giuliana Medicia, kako su otjerali Piera Medicia iz Firence i Ludovika Sforzu-Mora iz Milana, objesili i sažgali Savonarolu, a onda svu onu bijedu i nevolju, što su zavladale kad je Karlo VIII. sa svojim Francuzima prodro u grad, svu veličinu i pad Borgia, svu tužnu povjest propasti talijanske nezavisnosti i firentinske slobode. I Buonaccorso Pitti, velik gospodin i u suštini čeljade ozbiljno, što isto tako prostodušno i bez ikaka razmetanja, da bi prodičio sebe i svoju daleko razgranjenu porodicu, priča, kako je bio trgovac, bijesan političar, promećuran pretrglija, diplomat i igrač od zanata, neprestano kojekuda putovao, u Budimu se sa svakojakim smetom a u Parizu s kraljem kockao, neizmjerne svote dobio i izgubio, u trgovini puno zaradio, svu silu novaca pozajmio velikoj gospodi kao što su vojvode brabantski, bavarski i savojski; kako je ratovao i kretao se po dvorovima, danas nekoga probo i strugnuo a sutra sjedio u gospodskom vijeću i otišao

za poslanika u Francusku, pošto se je tako iz velike nevolje iskopao i uspeo do toga jako visokoga položaja u državi. Pa ni sam Savonarola, koji se odvraća od svih časovitih slasti, nimalo ne cijeni te zemaljske stvari, sažiže ih, svagda misli na vječnost, zatvara oči pred svijetom i bavi se nutrašnjim svojim životom, ne može odoljeti da ne skroji svojih propovijedi umjetničkim oblikom i ne izvodi sa svojim kaludjerima gizdave duhovne igre, sa sjajnim povorkama šarenih čaroica i svečanim pjevanjem pobožnih pjesama. A kako je svestrana naobrazba u tih ljudi! Firentinac trgovac i državnik, redovno umije latinski i grčki, uzima najglasovitije humaniste, da njemu i njegovim sinovima tumače politiku i etiku Aristotelovu, a svoje kćeri daje kod kuće u svakoj nauci obučavati i visoko obrazovati. Svaki humanist treba da bude pravi svaštoznanac, da mu filološko znanje ne služi samo da njime upozna klasično doba, nego da stare jezike svaki dan govori i uči u praktičnom životu. Kod izučavanja prirodopisnih djela klasičkih naroda sam sabira zbirku iz sva tri carstva prirode, po izgledu njihovih zemljopisa sam opisuje moderne zemlje a njihovih historijskih djela piše povjest svoga vremena pa i talijanskim jezikom, komedije Plautove ne samo prevodi nego i iznosi na pozornicu i vodi njihovo prikazivanje, ogleda se po izgledu klasičke knjige u svima strukama književnih radova, a uza to je i sudac i državnik ili privatni tajnik i diplomat.

Crkva je prijekim okom gledala to duhovno carstvo renesanse, a ne samo rimska, nego, da i ne govorimo o engleskim puritancima, i protestantska s njezinim čelovodjom još više od nje. Luter se je s prezirom odvraćao od toga zlatnoga sna novoga doba, što će se oživotvoriti mirnim putem, polaganim duhovnim napretkom, porastom znanosti i razvitkom čovječje kreposti. Ta nova naobrazba nije mu se svidjala nimalo. Zazirao je od toga razuma kud i kamo više od svakoga rimskoga dogmatičara. Bio je omrzao na svaku misao sno-

sljivosti i velikodušnosti. Ako su ga moralni i duhovni razlozi i prinudili, da osudi taj čitavi rimski sustav, jer je kriv, opet je htio da ga nadomjesti drugom baš tako točnom naučnom zgradom, koja je za sebe tražila, da bude baš tako nepogrješiva kao i prvi. Poput anglikanske državne crkve nije pustio ni da se jedna kapljica prolije iz kupe te rimske čarobnice, što ju je svojatao za sebe. Učio je, da je čovjek začet u istočnom grijehu, pa zato nikako ne može svojom snagom da otkrije istinu ni da čini dobro. Ponizujući tako čovječju prirodu dirnuo je baš u srž svega humanizma. Taka zasada nije samo jednim mahom rušila onu pobožnost i mudrost klasičke prošlosti, na kojoj je humanizam bio osnovao svoj slobodni svijet i ponimanje života, nego je i gazila sam razum, jedinu polugu, kojom su humanisti htjeli preobraziti i znanost i vjeru. Ali ni ta protestantska reformacija ni rimska protivreformacija, to nenadano oživljavanje čisto teološkoga i dogmatskoga duha, što je zapadno kršćanstvo razdvojilo u dva dušmanska tabora i uništilo sve nade jedinstva i snosljivosti čovječjega roda, nije bilo jako oboriti onu glavnu tekovinu renesanse, da je pojedinac, što se bori za svoju ličnu i duhovnu slobodu, općeno priznati autoritet. Kopernik smije istupiti s pronadjenim zakonima vaseljene i ne treba se bojati crkvenih zaptija ni uze Galileove. Kult čovječjega tijela opet je meta umjetnosti. Individualizam prodire u socijalni i pravni poredak kao nigda prije. Germanski svijet poprima strano, rimsko pravo, jer je sada njegov universalni karakter izbio na javu, jer je to pravo najsavršeniji sustav od svih drugih staroga i novoga svijeta, što je sazdao teoriju s u b j e k t i v n o g a prava.

I za renesanse ima doduše umova, što dobro znadu i osjećaju, da je ovaj svijet carstvo duha, koji ne da da u vječitoj mijeni svijeta izgine ona prva istina, što je nauka krsti zakonom kauzaliteta, karmom ili drugim kojim sličnim nazivom,

da se raskine veza izmedju uzroka i posljedice, ni da nestane one najviše etike, što uči, kako ovaj svijet ne može da postoji bez neke duhovne veze, kako nije puki slučaj ni pometena zbrka, bijeda bezrazložna ni sreća nedokučljiva, gdje ludost može da rodi velji um, a velji um ludost — već kako ima svoje načelo, svoj logos, smisao i jezgru svega zbivanja, a kako je to načelo povezalo sve stvari jednom »duhovnom niti, na kojoj su svi svijetovi kao biser nanizani« i kako se ljudi, dogadjaji i ovaj naš život javljaju baš zato, jer postoji ta duhovna veza, pa se vraćaju i iznova javljaju tek zato, da po njima poznamo njen smjer i neprekidnost. Renesansi, svijesnoj svoga čovještva, ne dostaje ona u objektivnu dogmu zaodjevena dosadašnja aramejska, kršćanska mistika, kojoj je taj logos, smisao i jezgra svega zbivanja, tek bog sam, njegov duh i njegova riječ. Ona oživljava novi platonizam, koji donosi subjektivno pronicanje vjerskoga ćućenja, lični mistični osjećaj boga, što pored nazočnosti boga u duši uči i njegovu nazočnost u prirodi. Tome je mističnom naziranju sve jedan bitak i jedan život; bog, svijet i duša jedno su u svome živovanju i osjećanju. Boga i svijet, najviši i najopsežniji predmet, unosi ta filozofija u živu svijest čovjeka, da ih osjeća i bude svijestan, te su s njegovom dušom jedno. Zato pridaje svijetu dušu, bogu svjetovnost a duši božanstvo. »Vaseljena je«, kliče Giordano Bruno u šestom razgovoru svoga glavnoga djela »Della causa, principio e uno« (o uzroku, načelu i jednom), »jedna, beskrajna, nekretna. Jedno je apsolutna mogućnost, jedno realnost, jedno oblik iliti duša, jedno materija iliti tijelo, jedno predmet, jedno bitak, jedno veličina i najbolje, za koje nam nije dano da ga možemo shvatiti, pa se dakle ne može ograničiti ni stegnuti, a kako je neograničeno i nestegnuto, zato je nekretno. Ne kreće se u prostoru, jer ništa nema izvan sebe, kamo bi se moglo da uputi, budući da je upravo sve. Ne nastaje, jer nema drugoga ka-

kova bitka, koji bi moglo željeti ili čekati, jer ima sav bitak. Ne prolazi, jer nema ničega drugoga u što bi se moglo pretvoriti, budući da je samo sve. Ne može da bude manje ili veće, jer je beskrajno, kome se ne može ništa pridodati niti od njega štogod oduzeti.« Toj je nauci odvajanje pojedinca u suštini tek djelo apstrakcije, jer jedino cijelost postoji u živoj realnosti i obuhvata sve svoje česti, a tom idejom, što se opire svakom individualizmu, prožeta je sva filozofija renesanse od Bruna, Nikole Kuzanskoga i Keplera pa do Kardana i Descartesa.

Ali ta duhovna aristokracija zapadnjačka nema kao indijski brahmani svoje kaste, da sama bude nosilica svega znanja i prosvjete, da čitavoj kulturi sačuva njezino nenatrunjeno idealistično obilježje i narodu nametne pravne i socijalne ograde, da je ne ruši. Demokracija ne podnosi takovo pocijepano društvo u kaste, ona ispunjava sve te socijalne jazove i obara sve pravne pregrade, ne daje autoriteta nijednoj nauci, u njoj svačija volja, i umnika i neznalice, jednako važi. Pojedinac u njoj hoće slobodu, slobodu misli, savjesti, govora i samoopredijeljenja svoje sudbine, pa makar je sputan javnopravnim dužnostima kao nikad prije, dužnostima posluha, vojničke službe, poreza, svjedočenja, polaska pučke škole, izbora, zadobiva pravo, da sve svoje duhovne i tjelesne sile upotrebi za svoje lice i ličnu svoju probit, jer ako svoja lična svojstva razvije što više može, oživotvorit će se i najveći boljitak svih. Zato mu pravni i socijalni poredak utire pute do te lične i sebeznale svrhe. Što više, nimalo mu ne smeta, da mu sebičnost i prirodni nagon budu mete života, da mu kao Englezu Hobbesu čovjek bude tek tijelo, duša tek neka funkcija a bog neka neznana olina. Prosto mu je, da kao on obori svaki autoritet i svaku objavu pa umuje s njime, »ako ko kaže, te je u snu s bogom govorio, da to nije više nego ako kaže, da je sanjao, te je s bogom govorio; ako kaže, te mu se je nešto

prividjelo ili je čuo neki glas, da je to baš tako kao da je sanjao na javi prije nego je usnio, a ako kaže, da zbori po nadnaravnoj inspiraciji, da to nije ništa drugo nego da ga snalazi živa želja da govori ili da daje sam sebi veliku cijenu, za koju ne može da spomene nikakova valjana ni prirodnoga razloga«. Pored sve one idealistične filozofije najsnažnija pokretna sila zapadnoga svijeta sada je individualizam.

On iznosi dosele nevidjene političke i socijalne oblike. S jedne strane dospijeva s talijanskim tiranisanjem, gdje je za renesanse čitavo pravo lica tek apsolutizam jakih pojedinaca, prkodžija, silnika, bjesomučnika, razuzdanika i bekrija, nebrojenih Cezara Borgia, Sigismonda Malatesta, Viscontia, Sforza i Baglionia; gdje je u državi svak mogao raditi što je po njegovu mišljenju bilo dobro, samo ako je imao snage, da to protiv drugih i održi; gdje je nestadak njegove lične i političke snage bila jedina stega njegovim strastima, pakosti, nevjeri, nečovječnosti i krvoločnosti. Dospijeva s engleskim idejama, koje nada sve čuvaju svoju nasljednu krunu, nasljedno velikaštvo, kuću pučana i narod, jer njegove povlastice i slobode potječu od duge loze predaka; koje hoće da održe svoju crkvu i monarhiju, aristokraciju i demokraciju onake kake postoje, ali osnivaju svoju ustavnu slobodu na čovjeku i njegovoj političkoj odgoji za državu, pa mu daju prava, koliko kao čovjek u njoj valja. S Voltaireom, koji svojim spisima krivce na ruglo stavlja kadgod negdje počine kakovu nepravdu, djelo krvava progonstva ili kad povrijede čovječje dostojanstvo, kad nedužno čeljade u Tuluzi razapinju na kolo, mladiću poručniku u Abbevilleu poradi neke sitne omaške spram svoje drage sjeku glavu ili hrabra vojvodu, na kojega se je diglo nepravedno javno mišljenje, s klipom u ustima vuku na stratište — s tim plemenkom zatočnikom svakoga i zadnjega bijednika, u kojega se u takoj prigodi skepsa, što inače u njega sve

rastače, i vjeru i ljubav i etiku, najedared ugrijava i oruža poštenim idealizmom i čeličnim pregnućem, da toga bijednika osveti za taku nesreću i sramotu; koji se hvata u koštac s crkvom, da čovjeka oslobodi od njezinih veriga, ne će da primi otajstva na samrti i umire »klanjajući se bogu, ljubeći svoje prijatelje, ne mrzeći na svoje dušmane i proklinjući sujevjerje«, ali kojemu ne pada na um da se brine za »slugane, postolare i sluškinje«, da bi »tražio neka se i oni prosvijete«, jer »pravi narod svagda je manjina, a ostalo je gomila«, jer »nadničaru ne treba pouke već dobru gradjaninu«, jer ono, za čim treba ići, nije »luda i nemoguća jednakost, koja bi poistovetila slugu i gospodara, radnika i oblasnika, branioca i suca — već je to ona jednakost, što postoji u Švajcarskoj, gdje svakomu gradjaninu zapovijeda jedino zakon, koji čuva slaboga protiv prehvata jakoga«, i jer su »ljudi u suštini jednaki, ali im je odredjeno, da igraju različite uloge na pozornici života«. Dospijeva s Napoleonom, čudnom i nenadanom pojavom klasičnoga ideala, što je poput žarke zvijezde zasjala pred očima i sviješću zapanjena čovječanstva, sintezom svega nečovječjega i svega nadčovječjega, što prostodušno ispovijeda: »Krive me za velika zločinstva, ali ljudi moga soja ne počinjaju zločinstva. Nema jednostavnije stvari od moga života. Moj uspjeh ne valja odbiti na spletke ni na zločinstva. Posljedak je prilika onih vremena i moje zasluge, da sam se vazda borio protiv dušmana moje otadžbine. Vazda sam radio po volji širokih živalja narodnih i prema dogadjajima. Čemu dakle da bih počinjao zločinstva?« S Goetheom, kojemu se faustovska gospodska duša grije na klasičnom suncu i s Nietzscheom, kojemu je prasila, ako je u pojedincu ima, osnov i pravo toga pojedinca, da udesi svoj život mimo moralne zakone i socijalne konvencije.

S druge strane dovodi taj judaizam, što se je crkvi pricijepio i što sve ljude čini jednakim slugama Jahve — do šturoga liberalizma, što na slijepo i mehanički sve i svakoga izjednačuje. Dovodi do Spinoze, štono tim liberalizmom prožima školu prirodnoga prava, odakle će nići konstituciona nauka na evropskom kopnu, osnovana na samovoljnoj ideologiji i pukim fikcijama, koja će u Evropi i Americi zbaždati naramke i gomile kojekakvih nedonosnih ustava, »da žive toliko, koliko treba da podignu jadnu halabuku i da onda u trzavicama izdahnu« — koja će po stoti put potvrditi istinu onih reskih riječi Carlyleovih, da je »napraviti ustav tek šala, ali da je vraška muka naći ljude, koji hoće pod njim da žive«, pa obrazovati narodno predstavništvo modernih država, zapravo, kako Carlyle dalje u zagrižljivoj svojoj ljutavi prišiva, stjecište tirančića i častoljubivih svadljivaca iz svih krajeva zemlje, koji se prijedlozima i protivprijedlozima, blebetanjem i halabukom medju se pobijaju kao mački u onoj priči, a na koncu konca im je djelo jednako ništici, dok medjutim zemlja priznatom ili ponajvećim dijelom nepriznatom pameti, što se kojegdje nadje u glavama pojedinca, sama sebe vlada i ravna. Dovodi do Rousseaua, zanešenjaka i pučanina, koji hoće da oživotvori ideal novih socijalnih prilika, odbacuje svu tu dotjeranu i slavljenu kulturu, jer nas je pokvarila i dovela na rub propasti, pa u prvotnom prirodnom stanju vidi novi zemaljski raj; koji postavlja za najveću snagu države svetost zakona i njegovu opće obaveznu snagu i izmišlja one tri lozinke francuske revolucije: »slobodu, jednakost i bratstvo«, ne mareći, da te slobode bez daljih jamstva ne će biti, jer će čeljadetu, koje nije ručalo i nema čestita kaputa na ledjima, poštovanje zakona biti aristokracija i njihovo kršenje patriotizam, da će tu jednakost (što se u ostalom nigda ne može oživotvoriti, već ako bi se do kraja uništile sve razlike zvanja i imanja, što je sasvim nemoguće) svagda poremetiti vlada organizovane manjine, a da bratstvo nije jako braniti narodima da se dalje ne razvijaju na račun drugih

slabijih; koji zato pobija nejednakost što je nastala postankom svojine, premda ne će da ukloni svojinu kao socijalisti, pa misli, da je narodu dao njegovo potpuno pravo, ako smije birati i glasati. Dovodi do sjevernih Amerićana, kojima ne treba kao Englezima braniti domaću crkvu, monarhiju i aristokraciju, pa koji mogu mirne duše za sav svijet na papiru proglasiti prava čovjeka i gradjanina in abstracto. Do francuske revolucije, koja svakoga podanika čini sunosiocem njegova ličnoga dijela državnoga suvereniteta i do modernih na toj revoluciji izgradjenih demokracija, koje izvor vlasti stavljaju u široke narodne življe bez ozbiljnoga političkoga mišljenja i bez osjećaja političke odgovornosti — u gomilu, koju su svaki čas prinudjene zavarati, pa je puštaju neka bira i glasa koliko joj drago, a u toj neprestanoj zbrci, svadji i galami nemaju kada da raščiste ono ponajglavnije pitanje političko: što je po narod bolje i korisnije, da ne pustiš gomili, neka očituje svoju volju, ili da ju pustiš, neka ju očituje, ali da onda izadje, kako je ta volja nevješta, nemoćna i nesposobna vladati državom pa kako joj treba dati crno za bijelo baš poradi probiti naroda samoga!

Jer neumitan je prirodni zakon, što valja u svima prilikama čovječjega života, da se zdrav sud i sposobnost nalazi tek u nekolicine a nema ih u svakoga čovjeka, pa da se bez toga suda i sposobnosti ne da nijedan posao čovječji valjano obaviti. Vladati velikom zemljom s njezinim nedoglednim raznolikim i zamršenim karakterima, odnosima, prilikama i potrebama jedna je od najtežih a i najvažnijih dužnosti, što čovjeku može da zapadne. Svojstva duha i karaktera, što se zato hoće, tako su mnogostruka, prilike pogrješke tako velike, posljeci krivoga političkoga računa tako užasni i teški, te se i najsnažniji um ima zašto da žaca od takova zadatka. Ni u jednom drugom području ne čine se tako neke tek površne pojave kao da su prave pravcate činjenice, ni u jednom ne osjeća se tako

često ni tako snažno porazni utjecaj strasti kao baš u tome. Može li čovjek vjerovati pa i poimati, da je najbolji i savršen oblik državne vladavine onaj, gdje je vlast izbora i nadzora konačno i potpuno predana najmanje upućenoj, najmanje pametnoj i najviše odvisnoj česti državne zajednice? Pa i sam duhovni otac francuske revolucije i modernih demokracija, Rousseau, pored sve svoje zasade o jednoj nedjeljivoj, neograničenoj i jedino spasonosnoj suverenosti naroda, da na brzu ruku iznesemo tek nekoliko rečenica iz velika obilja takih njegovih misli, prinudjen je priznati »kad bi bilo naroda bogova, da bi medju njima vladala demokracija, a da tako savršen oblik vladavine nije podesan za ljude«, jer »u demokratskoj ili narodnoj vladavini ima više nego u ikojoj drugoj prilike gradjanskim ratovima i unutrašnjim pokretima, budući da nema druge vladavine, koja bi tako snažno i neprekidno zatim išla, da promijeni svoj oblik, i za koju se hoće toliko pažnje i srčanosti, da bi ju se sačuvalo«; da se »kosi s prirodnim redom, kad bi mnoštvo vladalo a nekolicina bila vladana«; da je »najbolji i najprirodniji javni poredak onaj, gdje mudri vladaju mnoštvom, samo ako ima neko jamstvo, da će vladati na korist mnoštva a ne na korist svoju«, pa da »nema slobode, gdje je svak izvan zakona« i da je »neki narod slobodan, kad u vladaru ne priznaje čovjeka, već organ zakona, pa bio oblik njegove vladavine kakav mu drago«.

Baš odatle, od te vlade neupućena i nespremna mnoštva, što nije ni monarhijskom ni aristokratskom ni drugom kojom vlasti zauzdana, polegli su svi ti poroci modernih demokracija, što im toliko oduzimaju cijenu. Čovjek bi na prvi pogled rekao, da će upravo demokratsko doba, u kojega se državna vlast poglavito osniva na volji širokih živalja narodnih, biti doba zamjernih moralnih svojstava i da će biti čisto od mnogih zala, što redovno preotimaju mah u vladavini aristokratskoj. Pa

odista onoga aristokratskoga otvoreno priznata cinizma, onoga puštanja s vida prava drugih naroda u spoljnoj politici, očita podredjivanja političkih interesa ličnim i porodičnim probicima, mnogih načina sitnoga onoga šićarenja nestalo je netragom ili ih ima znatno manje — barem u nekim kulturnim državama. Ali druga i nimalo manje opasna svojta poroka kao da svaki dan biva sve veća. Licemjerstvo i pretvaranje, rdjava rabota pod krinkom čestitih i najmoralnijih izjava, uobičajeni način izvještačena govora, što nimalo ne kaže pravih osjećaja i razloga govornika, ono tako pusto razmetanje, što stranačke i lične svrhe zaodijeva uzvišenim i zvučnim frazama, žrtvovanje najdražih probitaka naroda samo da bi se ugodilo prolaznom hiru gomile ili onaj čas od nje iznudilo odobravanje, sustavno podredjivanje poštenoga svoga rodjenoga mišljenja mušicama i strastima gomile, rušenje svakoga autoriteta a sve jače isticanje puke fizične sile — to su neki značajniji poroci sadašnjega demokratskoga doba. Govordžija demagog zauzeo je mjesto staroga aristokrata nametljivca. Možda nema više potkupljivanja pojedinaca, ali se zato mažu krila čitavim klasama. Spretno dodvoravanje neznanju, strastima i predrasudama »milih svijesnih birača« postaje najsavršeniji način stranačkoga vodstva. I stranke se danas kreću, kako reče jedan engleski državnik, kao zmije, ne glavom već repom. Pitanja, do kojih stoji sva budućnost i bitak naroda, bezdušno se iznose samo zato, da bi se stranka održala na okupu ili vlada maknula sa svoga mjesta. Od one svedjerne želje, da bi okrenuli kabanicu prema svakomu dašku biračke volje, nastaju odmetništva, preobrazbe, nevjere, koalicije i udruge narodnih poslanika, što gaze svaki stid i čovječje dostojanstvo. Davno su minula vremena, kad je ono Macaulay odbrusio svojim biračima što su od njega tražili, da glasa protiv svoga uvjerenja, a on se nije odazvao tome zahtjevu: «Meni je bila čast, što ste me birali, a i sada mi je čast,

što me toga radi nijeste opet birali«. Velebna načela, svetinje narodne i velika imena u povjesti dozivaju se kud i kamo više nego igda u tim modernim parlamentima, gdje u političkoj igri jedna stranka dobacuje drugoj kao kakovu loptu pitanja, što zasijecaju u samu životnu srž države; gdje se načela jedne godine kadšto već u drugoj mijenjaju, poreku, izdavaju i opet nanovo prigrle, pa gdje govordžije političari, samo da poluče neki taktički uspjeh, podstiču siromaha na bogataša, jedan vjerozakon na drugi i u narodu siju smrtonosno sjeme krvna dušmanstva i prijekih pohota.

A parlamenat nije danas jedino stjecište javnoga života, već se je golemim napretkom demokratskoga duha izvan njega poprište prave političke borbe znatno proširilo i zapravo izmijenilo. Sa sve češćim sastajanjem javnih zborova i njihovim pretresanjem općih interesa iz svih područja javnoga života, postankom i organizacijom velikih političkih stranaka, sa sve samostalnijim položajem birača spram svojih poslanika i sve strožom kritikom njihova rada navalila je jedna nova jaka struja utjecati u maticu političkoga života, a sve snažnije javno mišljenje širokih živalja narodnih obrazovalo je i svoj prirodni organ, javnu štampu. Kadšto će ta prava trublja potreba, želja i ciljeva narodnih daleko nadglasati i nadjačati onaj prvobitni representativni sustav, narodno predstavništvo. Kad se radi o zamašnim stvarima, za cijelo je rasprava u parlamentu redovno temeljitija i potpunija od pisanja javnih glasila. Ali u svakoj demokraciji, gdje toliko prerazličnih živalja i pitanja svaki čas izbija na površinu i nameće se državnoj zajednici lične svoje koristi radi, gdje taj tako nježan i labav oblik državne vladavine bez prekida nalaze tolike opasnosti i napasti sa svih strana, odozgo i odozdo, ono tako nužno svagdašnje vodstvo, ravnanje i čišćenje političkoga života ne da se bez slobodne javne štampe ni zamisliti. Ne kaže badava u Evripidovim »Feničankama« Jokasta,

kad je zapitala, u čemu je ta grozota progonstva i od Polinejka dobila odgovor, kako je najužasnije to, te bjegunac ne smije otvoreno govoriti kako bi htio — da je to sudbina roba ne smjeti govoriti kako ko misli. Ne prikričuje zaludu Junius u posveti svojih pisama engleskom narodu, neka sebi zasječe duboko u dušu i utuvi u glavu svojoj djeci, da je sloboda štampe paladij, okrilje svih gradjanskih, političkih i vjerskih njegovih prava.

Jer boljega sredstva, da bi se uklonile sve prijevare i zloporabe, da bi se iz javnoga života istrijebio svaki lopovluk i šićar, kradja i pljačka državne imovine, za cijelo nema. Pošten će novinar po svome zvanju svagda biti gotov, da te nevaljalštine ljudske i te gadove iznese na vidjelo, a malokad imat će razloga, da ih prešuti i zabašuri. Kako ispred žarkoga svijetla te zublje uzmiču, iščezavaju, ginu i venu ti rdjakovići kao mrkla noćca ispred bijeloga danka, kako od toga svevidnoga oka strepi i prepada se ta čeljad, kako to oko dohvaća sve sitnice i nedostatke uprave, bezakonje i samovolju nasilne vlade, nezadovoljstvo i tegobe svakoga življa narodnoga! Jer javna glasila nijesu samo sjajno ogledalo javnoga mišljenja, što brzo i točno odrazuje svaku njegovu pojavu, struju i promjenu, nego i njegova najjača obrana i zaštita. Ona ga zadobijaju za neku ideju i okupljaju oko nje, vode ga, jačaju a kadšto baš i stvaraju, za čas pomiču najvrsnije vodje u prve redove, kao nijedno drugo sredstvo olakšavaju cio posao jedinstvene saradnje narodne, s nevidjenom brzinom i diljem čitave zemlje raširuju patriotske misli, razlažu njihove najjače dokaze, opisuju ih iz dana u dan, dok ih i zadnje dijete u zemlji ne nauči na pamet, poput ljuta zmaja čuvaju tekovinu narodnu i zmajevskim svojim očima paze na svaki zulum i u klici zatiru svaki kret i pokušaj samovolje silničke. Kolikim je narodima javna štampa obamrli duh obodrila, osvijestila ga, očelila ga u svome pregnuću za slobodom, a stečenu slobodu zaklonila svojim štitom

i odbila od nje pogibije, što su bile gotove da je zatru! Sva borbena snaga velikih i malih naroda za svoju slobodu i ustavne pravice kao da je izvirala iz toga nepresušnoga vrutka. Ponajljepše stranice političke povjesti svakoga modernoga naroda ispisala je njegova javna štampa.

A pored toga velebnoga političkoga poziva njezina ne može joj se poreći ni njezinih velikih zasluga, što ih stječe za opću kulturu. Ona ne da nikome, u kojega je neka prosječna pamet, da živi i ostane u uzanim granicama svoje okoline, svoga mjesta i zvanja, da se kao čahura uprede u sitne svoje prilike, već mu živo i svaki čas kazuje, kako žive i misle njegova braća drugih zvanja i krajeva. U redovnim prilikama kao nijedna druga ustanova podržava zajedinstvo narodno, a u velikim prigodama jednim mahom i neodoljivom silom uskršava dušu narodnu i prožima ju jednom idejom. Boljega sredstva da se narod politički odgoji i u njem probudi osjećaj zajednički, ljudska pamet nije izmudrila. Nedoglednomu mnoštvu, kojemu inače ne bi ni jedan čas na um palo, da čita i obrazuje se, donosi svaki dan duševne hrane, a obavijesti, što ih bez prekida daje iz svih struka teoretske i praktične nauke, književnosti i umjetnosti, bez sumnje u narodu podižu onu prosječnu razinu znanja i sposobnosti, svijesti i odgoje političke.

Nu veliko je pitanje, ne preteže li, izuzevši možda Englesku i Švajcarsku, sve te neosporne zasluge javne štampe ona golema šteta, što ju njezine mane i zloporabe bez sumnje nanose narodu i njegovoj duhovnoj i političkoj kulturi. Šačica ljudi, koji se u samu državnu upravu ne razumiju niti imadu s njome posla, kojih narod lično ne pozna, koji su sami postigli svoj položaj iskoristivši u zbrci javnoga života neke sretne prilike, a mogu ga svaki čas da izgube, kad one okrenu naopako, koji ne nose nikake odgovornosti ni spram koga na svijetu već ako spram onoga, što im daje hljeba, a na dohvatu su svakoj napasti i svakome opakom

utjecaju, dokopaju se često s pomoću te javne štampe veće moći od samih odgovornih državnika. Grade se kao da su oni jedini predstavnici naroda i kao da on sam govori na njihova usta. Za svoj čitaći svijet biraju, vrstaju, uprilićuju, izvraćaju i kvare vijesti, da bi mu naturili svoje mišljenje. A kako ima jako malo ljudi, kojima se hoće i imadu kada da te vijesti provjere, ocijene i ispitaju njihovu istinu, neograničeno nameću ti novinari tisućama sud neodgovorne i nepozvane čeljadi, štono strugne i skloni se u zatišje i pojatu, kad stvar okrene naopako, kad se prolomi bura i narod strada, što se je poveo za njihovim riječima, a oni svojim bojovnim pisanjem povećali prodju svome listu pa poželi i spremili bogatu žetvu. Jer tu više ne zbori čovjek čovjeku. Ta štampa, sve te njezine brzojavne i telefonske vijesti, krilatice, domišljaji i senzacije bez prekida od dana do dana drže čitave velike narode i ogromne zemlje u vječitoj trzavici i vrtlogu, pa im ne daju ni jedan čas da se saberu i da hladno prosude, a sve samo za volju političkih ciljeva neke skupine stranačke ili za probit velikoga kapitala. Pravo kaže Spengler (Der Untergang des Abendlandes. II, 578), da se liberalna buržuazija diči, što je dokinula crkvenu i državnu cenzuru, jer je to bila zadnja stega slobodnoj misli, a ono da su danas razni novčari novinari silnici zauzdali ropsku čordu svojih čitača bičem svojih uvodnih članaka, brzojava i slika. A što štampa u jednu ruku narodnoj kulturi privredjuje, u drugu ruku rastječe i rasipa. Demokracija je svojim novinama sasvim istisla knjigu iz duhovnoga života širokih živalja narodnih. Danas su knjige sa svojim duhovnim bogatstvom, što idući za istinom u isti mah iznosi i dokaze i protivdokaze za svoje tvrdnje, obasjava stvar sa svih strana, nuka na razmišljanje, da bi sazrela zdrava kritika i konačna mirna ocjena, svojina jako uzanoga kola ljudi. Narod pozna samo jednu knjigu, svoje novine, što u milijunima primjeraka dolaze u njegovu kuću, zaokupljuju mu duh od jutra do mraka, da se tudji od svake dublje i prilježne nauke, da sasvim odnemaruje i zaboravlja knjigu, a ako kadšto i posegne za njom, kvare mu one svaki pravi užitak, jer su mu prije naturile svoju površnu u žurbi svakidašnjega posla napisanu kritiku.

Kad je demokracija odabrala štampu za svoje glavno socijalno i političko oružje, nije se prevarila u računu. Jer nema snažnijega a opet lakšega oružja od toga. Ako ima malo zvanja, gdje čovjek i neprekidnim iznošenjem sjajnoga svoga talenta može tako malo lično da izadje na glas, a ono opet ima jako malo zvanja, gdje bi sa tako čednim sposobnostima mogao da dostane toliku moć u ljudskome društvu. Kako to sakriveno ime čara ljude, kako to otajstvo zatravljuje uobrazilju, da toj sjeni dade ugled i sva svojstva kao da iz nje zbori sušta politička pamet i kao da je ona najpozvanija predstavnica mišljenja narodnoga! Kako se ti bezimeni politički članci snažno primaju mnoštva, a kako se ono slijepo za njima povodi! Neznana delija, koji valjda ne bi ni desetak birača predobio, da za nj glasaju i pošalju ga u parlamenat, zbori u svojim novinama o prvim ljudima, što ih zemlja ima, upućuje ih kako će raditi, uzima ih pod svoje okrilje, grdi i psuje načinom i autoritetom, kaki se ne bi trpio ni od najvećega savremena državnika. Pristojan čovjek ne bi se usudio drugomu reći u lice ni desetinu onoga, što se svaki dan u tim novinama istovari. A za toliki njihov ugled i moć najznačajnije je to, da im ne dolazi od točnosti i opsega njihovih vijesti, temeljitosti njihovih razloga i jakosti njihovih dokazivanja, pa ni od vjernosti, s kojom iznose javno mišljenje. Spretan način pisanja, velik mar i okretnost u sabiranju obavijesti, što čitaći svijet zanimaju i zabavljaju, istančan osjećaj prvih znakova, da se javno mišljenje okreće na drugu stranu, vješto dodvoravanje narodnim predrasudama, zlobno ćeretanje, laži i hajka za senzacijama, prostačko prikazivanje stvari, žučljivi napadaji na

pojedince, druge narode, vjerozakone, staleže i klase — eto to je način, kojim su se dokopale toga ugleda i moći. Novinar može da bude svak, ali mu puta, kojim će mu sreća u tome zanatu poći u napredak, ne će utrti ni moralna svojstva ni politička sposobnost ni neokaljan karakter.

To sve nije jošte najveći porok štampe. Svakome je prosto da kaže što hoće, ali je i štampi prosto, hoće li to svijetu reći ili ne će. Kaki zakutni listić osniva se, da brani neke osobite stvari i interese, jer može u svojim uzanim granicama svoj zadatak da vrši čestito i pošteno i prostodušno iznese svačiji glas. Ali velike novine, što su u narodu najviše raširene i postizavaju najveće uspjehe, mogu svaki taki glas ugušiti, metnuti svakome brnjicu na usta i svaku istinu osuditi na smrt. Gomili je »istina« samo ono, što neprestano u svojim novinama čita i čuje, a dok su tu istinu negda državni i vjerski silnici sažizali, one ju danas kao nečastivoga šutnjom ubijaju. One će ju u ime slobode demokracije prešutjeti i pokopati, kad se kosi s njihovim poslovnim i trgovačkim probicima, jer one su same čedo i poluga sušte trgovačke spekulacije Glavno je, da kapitalu, što ih je osnovao, odbaci što veću kamatu. Zato je sporedna stvar kakvim će sredstvima ući u volju širokim življima narodnim i povećati broj svojih pretplatnika. Zato bez okolišanja silaze do njihove razine duhovne. Nije im na umu, da ih obrazuju i poprave, već da im se svide. Izazivaju državnu vlast da ih kao sve druge obrte i zanate stavi pod svoj policijski nadzor i stane na put njihovim poslovnim prehvatima, pa nimalo ne mare, da joj time daju najbolje prilike, neka uguši glas naroda i osujeti očitovanje njegove volje. Ne prepadaju se ni od kakova loša stila, prostačkoga i nemoralnoga pisanja, bezočnih uvreda pojedinaca i bijesnih napadaja na zvanja, staleže i klase, vjerozakone i narode, kad to godi njihovu čitaćem svijetu, a za uhar je njihovim poslovnim probicima. Kako je poštena i patriotska štampa paladij pojedinačne i narodne slobode, tako je ovaka poslovna i potkupljena najsnažnije orudje, što ga pod nebom ima, da u narodu pomuti njegov zdrav sud, otruje njegove moralne osjećaje, da usadi, podjari i ukorijeni mržnju na pojedine klase i druge narode, a to sve svoje novčane dobiti radi.

Za cijelo, probici se politički i ekonomski mnogih naroda tako ukrštavaju, da im je teško ukloniti se sukobu pa i ratu. Ali koliko su tim sukobima, ratovima pa i ovome skorašnjem svjetskom ratu pripomogli žučljivi novinski napadaji i pristrano pisani novinski članci! Gdje se god još kaka rana nije sasvim zarasla, zapekla se stara kakova mržnja plemenska, pokrajinska, vjerska, narodna, klasna ili staleška, taki će list, kad mu to ide u račun dobiti, tu ranu opučiti pa makar se usmrdjela i zagnojila na propast narodnu. Koliko zlo može da nanese, a u istinu je već nebrojeno puta nanijela, taka nijednim patriotskim i socijalnim osjećajem ne zauzdana štampa zemlji i narodu, gdje se je razmahala ljuta klasna borba, gdje je narod podvojen spornim nasljednim pravom na prijestolje ili gdje je sudbina narodna na prekretu! Tad bude ta sila, što imade istini da pomogne do pobjede, sredstvo straha i trepeta taj čas najsnažnije struje, što svaku kritiku i oporbu mimo svakoga zakona nemilice obara i gazi kao onaj čuveni Robespierreov »despotizam slobode protiv tiranije«. Nemala je njezina zasluga na priliku u nas Hrvata, što smo kao zamazano rublje lakomisleno odbacili svoje rodjene historijske javnopravne ustanove, koje smo izgradili djelom i umom najboljih svojih sinova, tolikom krvi i mukama iskupili pa i na maču odnijeli, koje su nas vijekovima štitile i branile u našoj narodnoj i političkoj samosvojnosti, a sve za volju njezine lude vike na tudje, kojom nam je i svoje omrazila, pa njezine od protivničke stranke namještene i dobro proračunane bajke, da su to biljege našega robovanja i sramote. A kako će se istom tolika zamašna pitanja u našoj današ-

njoj državi na čistac izvesti i prilike se konačno srediti pored njezine svakidašnje rabote, što nikako ne da, da bi se stare rane zamirile i iscijelile!

Eto to su široki puti i rasputi, koje je dosele prošla zapadnoevropska kultura. Iznajprije napaljena na zublji azijatskoga luča kršćanstva, prožeta je idejom, da je ovaj zemaljski svijet zao, da se je čovjek u antiknoj, a najpače u rimskoj kulturi izopačio, da mu je priroda od iskona grješna, da mu valja ugušivati svaku prirodnu pobudu i čeznuti za ličnim bogom, tvorcem i gospodarem svega, jer će ga prividjenje njegova raja u ovoj dolini suza utješiti i iznijeti nad njegove muke pa jer ga samo takovo sjedinjenje s bogom može duhovno preporoditi. Izjednačivši sve ljude pred bogom i ne dajući nikomu, da se bilo čime izdigne iznad te općene razine, oživotvorava ideja kršćanska misao vaseljensku i azijatsko načelo jedinstva svega svijeta. Čitavomu je srednjemu vijeku »jedno stado pod jednim pastirom« onaj veliki ideal, za koji su najumniji ljudi i najplemenitije duše gotove žrtvovati svu svoju snagu i svoj prolazni život zemaljski.

A onda renesansa uskršava antikno načelo aristokratsko. U čovjeku otkriva ličnost i pojedinačnost, nastoji da promotri svakoga pojedinca što moguće više odjelita i oslobodjena od duševnih sveza, da istakne uzajmične razlike ličnosti, da uskori i poveća svaku vrstu isticanja i odlikovanja. Što više, s ushitom pozdravlja i nasilnu bezočnost nastranosti i samovolje, koja se sadašnjemu svijetu vidi prosto zločinstvo, jer mu je dobro i pravo zajednice preče od pojedinačne raspojasane snage, kojoj se je renesansa tako divila. Nigda nije oznaka »l' uomo singolare«, »l' uomo unico« bila veće odlikovanje. Nigda nije slava i pojedinačna vrsnoća imala veću cijenu. Nigda se nijesu toliko opisivali »viri illustres«, na svijet izdale tolike omašne knjige opisa života glasovitih i znamenitih ljudi, ni domaći veliki ljudi tako ocjenjivali i medju se poredjivali, ni s tolikom harnosti i nagradama svake ruke oni

obasipali, koji su išli za svojom ličnom slavom i polučili je ili koji su velike talente i glasovite ljude podupirali, zakriljivali, primali ih i nastanili u svojoj kući. Od renesanse zadobija moderna kultura glavne tekovine duhovnoga svoga razvitka i srž socijalnih svojih zadataka: razotkriveno, spram sebe samoga i spram drugih pošteno i lijepo zamišljeno čovještvo, poštovanje i gajenje pojedinačnosti, svestrano i snažno obrazovanje fizičkih i duhovnih sila pa pored vjerskih i državnih zvaničnih nastavnih ustanova prosvjetljenje i odgoja rodjenom svojom sredjenom i neumornom rabotom, snosljivost, kojoj je opravdano svako poimanje svijeta i čovjeka, koliko ide za istinom i za dobrotom, samosvojni položaj žene i priznanje njezina rada.

Dok je renesansa po tom antiknom načelu aristokratskom živjela i svoj kulturni poziv vršila i dokončala tek u višim duhovnim življima, hoće konačno moderna demokracija te tekovine duhovnoga razvitka i te socijalne zadatke da prenaredi i preudesi u općenitijem opsegu i na neposrednu korist gomile, što ne spada k tim življima, da od nje, koja je sa svojim javnim mišljenjem i konačnom odlukom po općem biračkom pravu postala najsnažniji činilac u državnoj zajednici, preotme i iznudi svoje pokrete, ideje, napredak. Da bi utrla čvrst put njezinoj prosvjeti i polagano dotjerala njezinu naobrazbu, da bi organski podigla duhovnu razinu cjeline, što je svagda konačni cilj svake kulturne rabote ljudske, modernoj je demokraciji svladati mnoge prepone, izgladiti mnoge grube nedostatke i neotesane načine, navratiti na pravi put mnoge nastranosti, uklanjati mnoge smetnje i popuštati u mnogim bitnim stvarima, a navlastito te široke življe narodne naučiti velikoj istini, da ne dostaje samo lice od slobode, svijest, te je pojedinac i narod sam sebi svrha, te sve svoje fizičke i duhovne sile smije i mora upotrebiti samo za svoju korist, nego da je baš tako bitno i nužno i njezino naličje,

znanje, te joj istom od pravnoga i socijalnoga poretka dolazi sva njezina cijena i snaga.

Svakako čeka taj novovjeki individualizam mučan zadatak, da čuvajući ličnu i političku slobodu iznadje moralnije i dotjeranije oblike oživotvorenja kolektivne, državne volje — nu može li današnja tolikim preraznim sastavcima antike, kršćanstva i renesanse ispremiješana i izdiferencirana, a opet na jedno individualističko brdo satkana zapadna kultura naprosto prihvatiti indijsku metafiziku? Može li na svijesti svoga čovještva tako izgradjenoj i dotjeranoj kulturi pojedinačno lično nebistvo biti jedina njezina meta? Može li misao, da je čovjek tek jedna čestica vaseljene, biti jedini zakon njezinu pozivu? Može li ona uopće da poima nirvanu onako kao rodjeni Indijac? Može li svom dušom da prihvati nauku Budhinu, koja čovjeka osudjuje na nerad, samotinju i tura mu prosjački lonac u ruku? Može li evropska demokracija priznati neku višu vlast kaste nad sobom i pokoriti joj se drage volje? Dostojevski mogao je Rusiju gotovo privesti k azijatskom duhu, pošto je Tolstoj već bio pokosio i onako kržljavu zapadnjačku biljku, što je tek bila nikla. Danas je predstavnik zapadne kulture snažno anglosasko pleme, a u Evropi Englezi. Oni su u istinu pravi zatočnici te kulture protiv azijatskoga svesilja, pa doista mogu da kažu s Preradovićem:

»Pobit će se do dva svjeta
Po prilici svoj,
Na predstraži mi smo četa,
Prvi naš je boj«.

Oni su ne samo najinteligentniji, nego i najponosniji, najgospodskiji i svoga čovještva najsvijesniji narod na svijetu, a taj boj ide do istrage. Može da dospije s propašću zapadne kulture, ali nikako tako da se ona prosto pretoči u indijsku, azijatsku. Nema primjera u historiji, kad su se od tako golemih i snažnih naroda nošene kulture uhvatile u koštac, da se je

borba svršila idejnim kompromisom, simbiozom ili pseudomorfozom. Kolikih muka i trzavica samo u našoj državi od borbe pukih nebitnih razlika iste istovetne kulture! Govorimo samo o Englezima, jer kod osnivanja novih golemih imperijalističkih tvorevina, koje će dijeliti vlast zemlje, Engleske, Indije, Arapske i Mezopotamije s Engleskom na čelu, Rusije, Japana i Amerike, neengleska čest Evrope bez Rusije kod toga uistinu malo ulazi u račun. Kod svoje francuske i njemačke podvojenosti, koja ju razdire, sijaset malih novoosnovanih država, koje je jako teško držati na uzdi, da se medju se ne pokolju, sudjeno je ostaloj Evropi, da uza svu ligu naroda, bude potisnuta u pozadinu kod nove podjele svijeta. Nije li to možda anglosasko pleme i htjelo?

A kaka sudbina u boju tih dvaju svijetova čeka Hrvate? Na raspútici zapadnoevropske i bizantske kulture oni su sve svoje narodne sile dali prvoj, od pamtivijeka pristali za njom, bili dionici njezine historije i saradjivali u sva tri ona universalna pokreta, što su je organski konačno dogradili , renesansi, reformaciji i francuskoj revoluciji. Ali obično kažu, da su oni tek *intelektualne* sile viših duhovnih živalja, što su nastavali po gradovima, priklonili toj zapadnoevropskoj kulturi, a da im je narodna *duša* ostala netaknuta, slavenska — ona duša, kojom je zadahnuto njihovo narodno blago, koja se javlja u narodnoj pjesmi i popjevci. Nu je li ona, i ne govoreći o njezinoj državotvornoj nemoći, bila jaka da nam stvori i samosvojno, od zapada odjelito kulturno biće? Može li u opće »narodna duša« više da učini nego da sačuva one narodne osobine historijskih ustanova, jezika, običaja, knjige i odgoje, kakih unutra jedne iste zapadnoevropske kulture ima na pretek? A onda dolazi i ono svejednako ne raščišćeno pitanje, je li ta narodna duša tvori kulturu ili je možda i ona sama tvorevina kulture? Što više, nije li i našu narodnu dušu prevladala prva pokretna sila zapadne kulture,

kršćanstvo, svukoliku ju prožela u njenoj herojskoj borbi protiv nekrsta? A ima li i kakih drugih velikih kulturnih pokreta, već ako onih iz gradova? Pa u čemu je ta naročita osobina slavenska? Čime se je odvojila od zapadne kulture? U čemu ju je dosele preinačila, dotjerala, oplemenila? Čime se na priliku mi Hrvati, Česi, Poljaci, Slovaci, Slovenci, lužički Srbi osim onih spomenutih nebitnih narodnih osobina u kulturi razlikujemo od zapada, a u čemu nas je ta zasebna slavenska kulturna oznaka povezala u jednu, i ako idealnu jedinicu? Pa jesu li i Rusi sami dosele iznijeli taku zasebnu slavensku oznaku, koja bi nas bila jaka povezati svekolike — ti Rusi, koji svoj najveći narodni pokret, što ga njihova domovina pamti, ovaj poslije svjetskoga rata i sloma carstva, pokreću u vidu zapadnoevropske ideologije i spekulacije najčišće vrste, u vidu ideje marksističke!

Pored onoga puta, kojim su u indijskoj vjerskoj kulturi pošli brahmani, duhovna aristokracija, naučenjaci i filozofi da ogledamo jošte i drugi put, što se je utro za puke pristalice, put za gomilu. To je, da tako rečemo, eksoterska škola, kojoj se hoće vidljivih božanstva, simbola, svetišta, obreda, sujevjerja i svakojakih čarojica. Sulude prilike bogova i žrtvenih obreda trebalo je da u gomili probude tek daleke slutnje onoga, što je nadzemaljsko. Puke prilike budu predmeti, koje pipati možeš. Bogovi budu kumiri, a sad se vjerski život kao u svih nekulturnih naroda promeće u oduran politeizam. Tu ostaje i dalje na snazi zasada, da ima jedna sila, koja se javlja u žrtvi, kojoj je sve drugo podredjeno. Bogovi mogu se samo žrtvama udobrovoljiti. Ali da žrtva donese željeni blagoslov, treba da bude izvršena točno po svima naredjenjima, a ta naredjenja znadu samo brahmanci i čuvaju ih kao najveću tajnu. Tim svojim unošenjem u žrtvu morali su oni prirodno dostanuti vlast i moć nad narodom, koju su svom vještinom i spretnošću najviše kaste i najuglednijega zvanja umjeli

na sve načine iskoristiti. Učili su narod, da bez žrtve nema spasenja. Za sva žrtvena pravila propisivali su stalne oblike, dok obredi nijesu postali naučeni, otajstveni, mistični i izvrgli se u prostaštvo, divljačinu i krvološtvo. Nema bogoslužja, koje bi bilo toliko zdravoj pameti ljudskoj unatoč, a opet tako pogubno za svaki moral ljudski kao baš brahmansko. Evropljanin se s užasom odvraća od tih prljavih, prostačkih i iznakaženih kumira, od Šivina lingama, okrugloga kamena, njegova sramnoga uda, kojemu se vjernici klanjaju kao svojoj najvećoj svetinji, od tih namiguša i bludnica, što plešu i previjaju se po njihovim hramovima; od tih lomača, naslaganih i zapaljenih od rodjene njihove djece, na kojima se udovice sažižu zajedno s mrtvim tijelom pokojnoga muža; od te gomile, što se bjesomučno baca pod kola, koja prevoze kumire u hram drugih kumira; od toga obožavanja krave, zmije, majmuna i tigra; od te čeljadi, što se klanja svome plugu, alatu, tkalačkom stanu i ribarskoj mreži kao svome bogu.

A ni u budhizmu nije puno bolje, makar mu je isprva bio veliki historijski poziv, da divlje i neotesane narode azijatske privede k indijskoj prosvjeti i kulturi. U njegovom srcu, lamaizmu, u Tibetu, Mongoliji i obližnjim pokrajinama, svak, koji se gradi da je bogu osobito omilio, upravo bezočno guli narod i šićari novac gdje može i ne može. Svećenici su ne samo posrednici izmedju bogova i ljudi, nego oni i vraču, liječe i navlastito izgone djavole. Tu su molitveni valjci, točkovi, strojevi poput bačve, što je natrpana listovima, na kojima su napisane od slova do slova naredjene molitve, a okreću se oko svoje osi. Okretanjem kola okreću se i molitve, pa tako se mogu bez muke izmoliti tisuće i tisuće molitava, u jedan mah, jer kad se okreću, baš je tako kao da se govore. U njihovu bogoslužju ima crkvene glazbe, zveckanja, zapaljenih voštanica, žrtvenika, tamljana, blagoslovljene vode, gizdavih haljina svećeničkih, obrijanih glava,

toljaga molitvenih, čisla, ispovijedi i ikona kud i kamo više nego u rimokatoličkoj crkvi, koja je u ostalom i samoga Budhu pod imenom Jozafata medju svoje svece preuzela u svoj »Martyrologium Romanum«!

Brahmanci su išli za tim, da dobiju dušu naroda u svoju vlast, da vladaju njome po volji, a to su i sasvim postigli. Ako je sam vjerozakon brahmanski davao čitavomu življenju gotovo čisto teokratsko obilježje, nametao ljudima pregaranje i odricanje, odbijao ih od djelovanja i utjecaja na ovaj svijet, vodio ih u potpuno mirovanje, kvijetizam, vezao ih propisima sveštenstva i dijelio u kaste, a ono je zulum sveštenski kao teški okovi sapinjao svaki polet duha narodnoga i nije mu dao da živi svojim samosvojnim historijskim životom. Tu je cijelo živovanje tek sveudiljno opetovanje. Ne donosi nigda ništa novo, a do u jako kasno doba sav život narodnji kao da je sapet mrežom sanja i fantastičnih priča pa u neradu tavori i gine. Ni pojedinačni život nema i ne može imati nikakove cijene. Budhizam nije ničim uputio narodnu dušu na nove putove, jer je metafizika ostala ista. Pa tako je čitava meta i žudnja pojedinačnoga života čisto eksoterski shvaćena »nirvana«, u Brahmanaca nestadak do istrage, a u Budhista oslobodjenje od bola — pored »sansare«, koja je nesreća bitka, ta tako od svakoga žudjena sreća nebitka. Zato Indijac kod sve svoje starodrevne narodne kulture nema ni svojih historijskih spomenika ni pisane svoje narodne historije, a ne će ju nigda ni imati, dok ostane vjeran vjerozakonu svojih otaca.

Bi li ikoji narod evropski htio živjeti takim nedramatskim i nehistorijskim životom? Nadovezujući na aforizam Montesqieuvljev, da je sretan narod, kojemu su ljetopisi dosadni, spominje doduše Carlyle u svojoj »Francuskoj revoluciji«, da povjest ne bilježi ni sreće ni rada već tek grijeh, nevolju i prepone rada; da bi gotovo trebalo reći: »sretan narod, kojemu su ljetopisi prazni«, pa domeće

upravo Shakespeareskom simbolikom, da hrast tisuću godina raste tiho u šumi, a da se istom u tisućoj godini, kad dodje drvosječa sa svojom sjekirom, razliježe jeka po samotinji, pa da hrast bučnim praskom navješćuje sam kad je pao, a da se je isto tako tiho zasadio žir, kad se je prosuo iz krila kojega vjetra, koji je ondje proujao. Ljetopisi indijskoga naroda, istina, dosadni su pa i prazni — čovjek po tome može da nagadja, je li taj narod u svojoj prošasti bio sretan ili nesretan. Ali jedno znade izvjesno, te ni Montesquieu ni Carlyle ne bi za ništa na svijetu dali činjenice, da ljetopisi njihovih naroda nijesu prazni ni dosadni. Montesquieu, poklonik velikoga Rima i Engleske, Carlyle, obožavalac Cromwella, koji mu je ideal pravoga Engleza, slave indijski kvijetizam! Vidi se, da i velike umove kadšto obuzme ono, što obične tako lako zavede — afektacija.

Thackeray

I u lijepoj knjizi ima svako doba svoj osobiti umjetnički oblik, ogledalo savremene kulture. Dok je vlast u državi i prosvjeta svojina i povlastica »for a very happy few«, one sretne neznatne nekolicine, zbori knjiga uznositim lirskim pjesmama, golemim epopejama o slavnoj narodnoj prošlosti, bajkama, pričama i fantastičnim pripovijestima, veselim i žalosnim dramama, a zbori tek odabranim duhovima. Nu u modernoj demokraciji, što ona dalje preotima mah, ta sretna neznatna nekolicina sve više uzmiče pred širokim narodnim življima, dok se u njima gotovo ne izgubi. Knjiga sada treba da zbori svima i svakomu, mnoštvu, gomili. Njezina je trublja sada javna štampa, koja mnoštvo drži na okupu i prodire do u zadnje njegove zakutke. Ali njezin zvuk, tek što je zaječao, zamre, jer ga zagušuju svedjer novi glasovi. Treba dakle naći podesnije sredstvo, koje će lijepu knjigu demokratizovati, koje će joj privesti to veliko mnoštvo. Pa tako se sada rodio čudan sin od staroga eposa, moderno je doba iznijelo najznačajnije svoje književno obilježje, iznijelo je društveni roman.

U njemu će se javiti duša modernoga društva. To je društvo isprva gradjansko. Ima u njemu nešto ostataka stare one sretne neznatne nekolicine, velikaša, lordova, velike gospode po rodu i naobrazbi, u kratko što Englez zove »high life«, zatim čeljadi, što živi na selu, vlastele i druge inteligencije, gentrye i čeljadi, što gospoduje u gradovima, novčara,

trgovaca, zanatlija. Već to gradjansko društvo trgnulo je naprijed novom demokratskom stazom, a kad su se u nj umiješali proletarijat, radnici, siromasi i drugi pučani pogotovo se podigao u tome demokratskom pokretu poklič: »Ni dieu ni maître«, nema nad nama ni boga ni gospodara, svi smo jednaki i svi imamo jednaka prava. Knjige o tim bogovima i gospodarima mi današnji ljudi ne razumijemo, jer su se ti velikani preživjeli. Knjiga treba da iznese život kakav u istinu jeste, da iznese ljude srednje, prosječne i male, jer im po sadašnjem demokratskom načelu mi ne damo, da budu veći, da se izdignu nad tu prosječnu razinu. Zato ima samo jedna korisna i demokratska vrsta pisanja, gradjanski društveni roman.

A nije čudo nikakovo, što je taj gradjanski društveni roman najprije osvanuo u Engleskoj. Tamo se je i najprije otela državna vlast vladaru i aristokraciji i predala donjoj kući parlamenta, dakle demokratskim življima, pa se na toj osnovci najsavršenije izgradilo moderno gradjansko društvo i sazdao njegov moral. No u tome moralu nema ni filozofskoga ni spekulativnoga, ni velebnoga ni istančana duha. On ne tjera nikoje načelo do kraja, već prihvaća svako, kojemu je društvo dalo neku cijenu. Malo misli na svoj život poslije smrti, ne tare puno glavu za boljitak na drugome svijetu, glavno mu je život zemaljski, pa svu krepost osniva na dobro shvaćenoj ličnoj probiti. U tome duhu odgaja svoje gradjane. Već Toma Otway, dramatski pisac za Karla II., kaže u svojim »Spasenim Mlecima« (Venice Preserved, II, 3): »Samo daj Englezu ženu i mir, govedjega mesa, živa kamenoga ugljena i plemenite kapljice, pa ga imaš«. »Novac«, zabilježio je Montesquieu u svojim napomenama na jednom putu u Engleskoj, »ovdje se poštuje nada sve, a čast i krepost manje. Englez mora da ima dobar ručak, ženu i udobnost. Kako malo zalazi u društvo pa je stegnut na te stvari, ubija se ili bude tat, kad potrati svoj imutak i ne može više

da ima tih stvari«. Tim je gradjanima sav ideal života, da steku dovoljne stalne dohotke, da stanuju u svojoj udobnoj kući i ožene se kakvom priličnom i dobrodušnom ženom, a čim se potkože i obogate, grade se otmeni ljudi i hoće na svu silu da se uguraju u kolo više gospode od sebe. A nigdje u gospodarstvenom području nijesu izbili na javu tako grdni poroci kao baš tamo, nigdje nije pukao tako dubok jaz izmedju siromaha i bogataša, niti je dohodak tako nejednako i nepravedno porazdijeljen, niti su prilike ekonomski slabijih živalja tako teške. Kako ono reče Emerson za taj promećurni anglosaski svijet? On u opće živi tako, da je sasvim točno odredjena količina pšenice, vune i zemlje. Što više ima od toga jedan, ima manje drugi, pa niko ne može ni do čega doći, a da se kod tečenja bilo kojim načinom ne ogriješi o pravila morala, jer se ljudi ne mogu veseliti jedan s drugim, već im je čitavi gospodarstveni život skrojen po kalupu rata i najnesmiljenijega nasilja. A valja po pravici reći, da pisci nijedne zemlje nijesu vjernije prikazali tu bezočnu i prostačku sebičnost poštovanih gradjana od engleskih pripovjedača. Nu od svih tih pripovjedača nije nijedan sve jadne laži toga društvenoga morala tako pošteno, jasno i istinito prikazao kao Thackeray, o kome idemo najprije da iznesemo nekoliko kratkih napomena iz njegova života.

William Makepeace Thackeray bio je jedinac sin u oca Richmonda, a rodio se je 18. srpnja 1811. u Kalkuti. I otac i djed mu bijahu tamo činovnici istočnoindijske družbe. Već kao dječaka dovedoše ga iz Indije u Englesku, a u svome pučkom predavanju o Gjuri III. priča, kako je na tome putu kući njihova ladja pristala na jednom ostrvu i njegov sluga crnac uzeo ga sa sobom na dugu šetnju preko pećina i brežuljaka, dok nijesu dospjeli do jednoga vrta, gdje su vidjeli šetati se jednoga gospodina. »To je on«, reče mu crnac, »to je Bonaparte! On pojede svaki dan tri ovce, a može se lako rukom dočepati svakoga maloga djeteta«. U Engleskoj ga najprije pošalju u neku privatnu školu, a onda ga 1822. dadu u glasovitu školu u bivšem manastiru kartuzijskom blizu Smithfielda u Londonu, koju su izmedju ostalih polazili i Steele, Addison, Blackstone i Grote. U ljepušna se je i učtiva dječačića već onda vidjala ona neka snebivljivost i osjetljivost, što se razbira u njegovim djelima sve do zadnjega dana — od prilike onaka »timidità«, za koju Vasari kaže, da bijaše značajna crta velikoga firentinskoga slikara Andree del Sarta i da je tako izbijala iz čitava njegova umjetničkoga rada. Ali ni tada ni poslije nije u Thackeraya bilo ni traga kakovoj gorčini, što su mu s nepravom podmetali. Godine 1828. ostavi tu školu i druge godine udje u glasoviti sveučilišni zavod sv. Trojice u Cambrigdeu. Tada se je u tome sveučilištu pred ime svakoga lorda djaka stavljala riječ »dominus«, gospodin, a k imenu svakoga djaka neplemenitaša dodavala bilješka »s. nob.«, to će reći sine nobilitate, bez plemstva. Za svoju zabavu stade Thackeray pod tim imenom izdavati mali tjednik: »Snob. Književni i naučni list. Ne izdaju ga akademičari«. Prvi broj toga listića, što je donosio razne crtice i pošalice, izašao je 9. travnja 1829., a jedanaesti i zadnji 18. lipnja iste godine. Nu već za godinu dana ostavi Cambridge, ne polučivši nikakova akademskoga stepena, ode u Weimar do Goethea i u Pariz, pa se na povratku 1831. upiše u londonsko pravno učilište Middle Temple, ne imajući medjuto na umu, da se dade na sudačku ili odvjetničku službu. Postavši godinu dana iza toga punoljetan dobije u svoju upravu nasljedjenu imovinu, od koje je imao neko pet stotina funti dohotka na godinu. Ali taj novac izgubi za malo godina nešto u jednoj indijskoj banci, nešto u igri, a nešto kod izdavanja dvaju liberalnih listova, što ih je bio osnovao zajedno sa svojim tastom. Malo zatim podje u Paris, da se dade na ozbiljno izučavanje umjetnosti. Već od svoga najranijega djetinjstva

imao je osobit dar za crtanje karikatura, a to je svoje umještvo u nuždi kasnije iskoristio pa mnoga svoja djela opremio slikama, što ih je sam svojim perom izradio. Zato se na priliku u »Vašaru taštine« i poziva na vjernu svoju sliku, što ju je sam na omotu knjige nacrtao. Vrativši se u Englesku oženi se 1836. Izabelom, kćerkom nekoga pukovnika, koja mu rodi tri kćeri. Ali u svome braku bio je loše sreće. Žena mu, koja ga je medjuto gotovo za trideset godina nadživjela, ne bijaše dobra, doskoro oboli i 1840. šene umom tako te je do zadnjega svoga dana živio kao udovac. Već za rana osijedi od brige i skrbi kao ovca, a kratkovidnim očima mogao je raditi samo s pomoću jakoga stakla.

Ostavši 1837. bez ikakova imutka i zvanja bilo mu je svojim perom zasluživati, da nekako preživi. Uze pisati u raznovrsne novine i postane stalni saradnik »Fraserova mjesečnika«. Tu 1841. izadje pripovijetka »Povjest g. Samuela Titmarsha i velik Hoggartyjev dijamant«, gdje se već javljaju sve njegove značajne osobine, koje će u potonjim svojim djelima još dalje dotjerati. Objelodanivši u tome mjesečniku još neke druge šaljive pripovijesti, crtice i opise puta, koji su ostali prilično nezapaženi, stane saradjivati kod humorističnoga lista »Puncha«, koji je baš tada počeo izlaziti. Uz druge neke pomanje priloge napisao je u tome listu 1846. svoje članke o snobovima »The Snob Paper«, koji su bolje poznati pod imenom »The Book of Snobs«, kad su bili sabrani i izdani u jednoj knjizi, a njima je osnovao svoj književnički glas. Tu uzima na rovaš vrstu ljudi, kakovih u Engleskoj a i svagdje drugdje ima dosta. Već po onoj uspomeni iz djačkih vremena snob je čeljade nisko, koje se dodvorava višim i slijepo se za njima povodi, to je podlac, koji o svima stvarima ne može da misli nego podlo, koji »zaboravlja svoga bližnjega, prezire svoje stare prijatelje, trčkara za svakim čeljadetom, što ima viši položaj, stidi se svoga siromaštva i rumeni se poradi svoga zvanja, diči se svojim starim ko-

ljenom i ponosi svojim bogatstvom«. To je, kako Taine kaže, čedo aristokratsko, koje sjedeći na svojoj prečanici velike ljestvice metaniše čovjeku, što je za prečanicu viši, a prezire čovjeka, koji je za prečanicu niži, jedino na osnovi njihova položaja ne pitajući za njihovu valjanost i vrijednost, pa po svome najboljem uvjerenju nalazi za prirodno prvomu lizati pete a drugoga turati nogama. Oštrice te satire bio je pisac sam zatupio nazivajući sebe g. Snobom i govoreći, da svak ne može na ino nego da bude snob. U to je doba napisao parodistični nastavak romana Scottova »Ivanhoe«, najbolju burlesku u engleskoj knjizi pod natpisom »Rebeka i Rowena«. Medjuto ga prijatelji saletiše i nagovoriše, neka se kani pisanja crtica, jer njima ne će nigda doći na zelenu granu, pa neka radije napiše roman, koji će naći veću prodju. Thackeray ih posluša, napiše djelo pa uze s njime obijati pragove londonskih nakladnika, dok mu se neko četrdeseti, Bradbury i Evans, nije smilovao i 1846. izdao to djelo na svijetlo, iznudivši prije od pisca podesan natpis, da može knjigu što više raspačati. To djelo bijaše »Vašar taštine« (Vanity fair), kojim je Thackeray izišao na svjetski glas.

Sada počne redom u »Fraserovu mjesečniku« objelodanjivati svoje dalje velike romane. Bili su sjajno plaćeni, a pisani od broja do broja, da baš zato ima u njima toliko nedostataka kompozicije pa i protivurječja. Gdjegdje čine ti se, te su izradjeni površno i na brzu ruku, da se što prije prilog spremi za štampu. Tako je 1850. izašao »Pendennis«, 1852. najpoetičnije i umjetnički najdotjeranije njegovo djelo, historijski roman iz doba kraljice Ane »Henrik Esmond«, 1854. »Newcomeovi« (porodica Newcomea) i konačno od 1857. do 1859. opet historijski roman iz osamnaestoga stoljeća »Virginijci« (The Virginians) kao neki nastavak »Henrika Esmonda«, inače djelo, pisano doduše duhovito i umno, no manje skladno i jedinstveno od svih drugih, da kadšto zastrani kao da je bez neke stalne osnove.

Još 1851. bio je polučio najsjajnije uspjehe svojim, kako bismo mi danas rekli, pučkim predavanjima (lectures) o »Engleskim humorističkim piscima osamnaestoga stoljeća«, te su sve svi gradovi u Velikoj Britaniji otimali da ih čuju, a 1852. i 1853. održao ih na nebrojene pozive odanle i u svima većim gradovima sjeveroameričkih sjedinjenih država. Ta predavanja obuhvataju predstavnike engleske lijepe knjige (uz slikara Hogartha) od kraljice Ane pa do pod konac osamnaestoga stoljeća, od Swifta i Congrevea pa do Sternea i Goldsmitha, a ne bave se toliko proučavanjem njihovih djela koliko prikazivanjem njihove ličnosti, karaktera i kulturnih prilika, sred kojih su živjeli. Slike, što nam ih tu iznosi o službovanju Swiftovu kod sira Williama Templea i o njegovu ašikovanju sa one tri ljubovce Varinom, Vanesom i Stellom, koje mu toliko razblažiše i očemeriše život; o raskalašenoj drami engleskoj poslije restauracije, o Addisonu i njegovoj miloj ćudi i bogobojaznosti idu medju najljepše radove književne povjesti, što ih ima u svjetskoj knjizi. Ali pravo je remek-djelo uz tako sjajno prikazan rad i temperamenat slikara Vilima Hogartha, znanoga crtača savremenoga društva, njegovih običaja i poroka, ona glasovita karakteristika njemu tako omiljela i srodna, kako ga Walter Scott zove, oca engleskoga romana, Henrika Fieldinga, koji je »bez sumnje počeo pisati svoje romane da se naruga Richardsonovoj »Pameli«, jer čovjek može da razumije ono duboko preziranje i mrzost, kojom je tako žilav i naprasit duh kao što je Fieldingov morao zamrziti na djela takove ruke. Nije mogao na ino nego da se smije mališcu domaćemu knjižaru, (romanopiscu Richardsonu), koji je bez kraja i konca prosipao sveske sentimentalna ćeretanja, pa da ga izvrgne ruglu kao plačimajku i muzikravu. Njegov se je duh odhranio vinskom surutkom, a nije šalicama čaja. Njegova je muza najglasnije pjevala na pijankama u krčmi i gledala bijeli danak, kako prodire na tisuće ispražnjenih vrčeva, pa teturala kući u svoj stan na ramenima stražara. Boginju Richardsonovu dvorile su stare djeve i udovice i hranile ju tvrdim suhim kolačima i crnim čajem. Muzikravo! ruče Hinko Fielding škrebetajući po snebivljivim dućanskim kapcima. Jadniče! Nakazo! Razbojniče! vrišti sentimentalni pisac »Pamelle«, a sve gospe njegova dvora zaprepaštene udare u jedan glas gakati. Fielding je imao na umu napisati knjigu, da se naruga piscu, koji mu je bio nemio, do zla boga mrzak i smiješan, ali on je tako plemenita, vesela i dobrodušna kova te mu lica, što ih izmišlja, bivaju sve milija, pa ne može na ino nego da ih učini i muškim i prijatnim i smiješnim, a još prije nego ih je dovršio, svak ih je od srca zavolio.«

Potaknut tim sjajnim uspjehom priredi Thackeray 1855. i 1856. u sjeveroameričkim sjedinjenim državama a 1857. u Engleskoj i Škotskoj novi niz pučkih predavanja o »Četiri Gjure«, o prva četiri engleska kralja iz hanoverske kuće, koja se isto tako svidješe svijetu i u engleskoj knjizi zauzeše jako visoko mjesto. To su laganim potezima nacrtane šaljive i duhovite slike tadašnjega dvorskoga i gradjanskoga života, običaja i kulture, kroz koje izbija silna načitanost piščeva i prosjauje se živa njegova simpatija i umno rasudjivanje. Ni u toj vrsti pisanja najsavršenija francuska knjiga ne može da pokaže što bolje. Iste godine, kad je dovršio svoje »Virginijce«, preuzme izdavanje »Cornhillova mjesečnika«, gdje je objelodanio neke nove radove i uzeo pisati novi veliki roman »Denis Duval«, koji nije više dospio svršiti. Sudeći po ono nekoliko prvih glava, što su izašle, ne bi to posljednje njegovo djelo nimalo zaostajalo za njegovim predjašnjim najboljim radovima. Zadnje godine svoga života stao sve više pobolijevati, nemajući od posla kada da se temeljito liječi, pa na sam badnjak 1863. umre od kapi. Malo zatim, 21. listopada 1865., postaviše mu spomenik u slavnom Panteonu engleskih velikana, »pjesničkom kutu« westminsterske opa-

tije tik do spomenika Macaulayeva iza uglednoga kipa Addisonova.

Potonji kritički svijet skrojio je svoj sud o njegovom značaju i književnom radu kao po jednom kalupu. Gotovo u svima priručnicima engleske književne povjesti i leksicima čita se, da je društveni roman u Engleskoj preoteo mah kao nigdje drugdje, a da su se u toj vrsti pisanja osobito dva pisca istakla, Dickens i Thackeray, koji se medju se popunjuju. Oba služe istoj stvari, oba su moralisti u komičnom i tragičnom, branići prirodjenih osjećaja protiv društvenih ustanova. Oba su jednako oštra u svome crtanju, u dubini svoga opažanja i goropadnosti svojih nasrtaja na poroke, zloporabe i smiješnosti društva, sred kojega žive. Ali prvi u tome ide putem idealističkim, a drugi realističkim. Prvi je pregalac, poletan čovjek, koji se sasvim podaje svome zanosu; on je strastan crtač žarkih i bljeŝtavih slika, lirski pisac, u kojega je neka bolna osjetljivost, da te tjera u smijeh ili suze kako hoće, a u kojega svaku gorčinu prelijeva val snažne simpatije za čovjeka i njegove prilike. Drugi je naprotiv čovjek umjeren, načitan i snažan, pun zdrave pameti, pozna ljudsko srce do u najdublje dubine, umije savršeno razotkriti sve njegove tajne, svaki čas daje se na moralno raspredanje i nameće ti svoje savjete, ali u kojega je opažanje okrutno, a čije plemenite osjećaje, što mu se u duši radjaju, svaki čas prevlada oporost sarkazma, studen preziranja i zajedljivost ironije.

Taj uobičajeni sud, da ne kažemo predrasuda, čisto je doktrinaran i površan, uočio je tek spoljašnje nebitne razlike pa u suštini ne kaže što je pravo, jer pušta ono s vida, po čemu nada sve valja odmjeriti mjesto i cijenu svakomu piscu. Dickens je najveći podrugljivac, komičar i lakrdijaš od svih engleskih pisaca. Čovjek ne bi rekao, da ga mi možemo da čitamo s jednakim estetskim užitkom kao i naši oci — danas poslije velikih Francuza i Rusa, u kojih je savršena umjetnički

dotjerana kompozicija, jednoličan snažan stil i prava raznolika slika istinskih prilika životnih. Dickens sve kalupi po stalnom svojem obrascu, tjera svagda mak na konac, svaku stvar iznakazi da se gubi istina i realnost. O ljudima i stvarima priča sasvim subjektivno, ne pozna nikakove pomnjive i pravedne analize karaktera, svagda prevrne stvar tako da sve bude kao neka karikatura, a glavna mu je svrha da poluči neki efekat i senzaciju. Po njemu bi čovjek rekao, da su svi ti Englezi čudaci i nastranici, a sve starije Engleskinje paligorke i vještice. Uistinu ne ćeš nigdje naći mirnijih, razboritijih i dobrodušnijih ljudi nego tamo, a po njegovim djelima vrve sve same nagrde, čangrizala i ćudljivci, same zloće i čeljad djetinje nedužnosti. A što se tiče simpatije, topline i osjećanja, kojim te predobiva, možeš ljude natjerati na smijeh i suze puno priprostijim sredstvima, koja ne pripadaju k carstvu umjetnosti. Naprotiv i danas poslije svih tih tolikih umjetnički dotjeranih radova te vrste možeš Thackeraya čitati s nepomućenom slašću. I danas će te presvojiti jedrinom, živim bojama, raznolikim vidicima onoga svoga ujedno i intimnoga i naivnoga crtanja svih tih ljudskih prilika i neprilika.

A razlog je tome, što nam tu ne smetaju ni lirske navale ni zanosna romantika, već se tu napajamo iz samoga vrutka istine. On pošteno hoće, a brižno i savjesno nastoji, da tu englesku buržuaziju i high life prikaže onake, kakovi u istinu jesu. Ovo poštenje njemu je prva dužnost književnika. »Ne pitajte,« tako započinje svoga Pendennisa, »kako je ovo pisano, već je li pisac bio lopov ili je pokušao kazati istinu«. A toj istini, kako on hoće, ne valja podmetati nikake namjere, nikakove izvještačene teze, ni subjektivnoga shvaćanja ni udešavanja života po svome ćefu. Dužnost je pisca, da priprosto kaže što je vidio i čuo, pa da se kloni svih sebičnih i dirljivih književnih ambicija. To do kraja dotjerano objektivno prikazivanje ljudi već

samo po sebi odbacuje svaku izuzetnu pojavu, i heroizam i satiru, jer u istinskom životu javlja se čovjek gotovo svagda u nekom srednjem, prosječnom tipu. Taj tip ima općenu valjanost, sve drugo je rijedak izuzetak, koji se sam po sebi izmiče pravednu i ispravnu sudu. Zato Thackeray ne mari ni za kake velikane ni junake, što prevršuju mjeru svakidašnje čeljadi. Odbacuje svaku i simbolistiku i alegoriju, i mistiku i sakriven smisao. Jedinomu svome simboličkomu natpisu romana, »Vašaru taštine« dodaje namah pripomenu, da je to roman bez junaka. U njega nema ni traga ni snažnoj koncepciji i simbolistici Zole, ni mistici Dostojevskoga i Tolstoja, ni sentimentalnoj ironiji Turgenjeva, ni onoj na sve strane navlačenoj i izmrcvarenoj psihologiji novovjekih pisaca, koju Bourget hoće da zaodjene nekakim naučenjačkim ruhom, da ju sabije u neku filozofsku ili sociološku tezu pa ju još izvikuje dugim znanstvenim predgovorima. Zola je svojim nametljivim alegorijama u suštini romantik kao većinom svi francuski pisci, što hoće da prikažu sav taj gradjanski poredak modernoga društva od najvišega plemstva pa do zadnjega proletarca. Dostojevski je svojom dubokom psihologijom jadnih i nesretnih prorok neke možda još jako daleke budućnosti, Turgenjev je kao i naš Gjalski zabrinut patriot pa ima neke političke ciljeve na umu. Ali što tim književnim metodima dobija umjetnost i poezija ide na račun pravoga, istinskoga života. A tek ovaj hoće Thackeray da prikaže. Zato se njegovi romani i zovu »Povjest Artura Pendennisa«, »Povjest Henrika Esmonda«, »Povjest Newcomea«.

Samo što taj objektivni promatrač i crtač prečesto istupa iz svoga hladnoga mira pa se penje na propovijedaonicu, da kori i popravlja ljude. »Ne mogu,« završuje predgovor k svome »Henriku Esmondu«, »da svijet ne uzmem onaki kaki jeste, zajedno sa onako dugom šibom, kako je danas u običaju«. Svoj je osobiti metod najbolje sam opisao u »Vašaru taštine«. Na koncu osme glave prve

knjige kaže, kako hoće da nacrta muške i ženske, kakovi u istinu jesu, dobri, zli ili neodredjeni, pa »kao čovjek i brat moli za dopuštenje, da smije ne samo prikazati te lutke, nego kad bude prilike i saći sa pozornice i govoriti o njima, milovati ih i uzeti za ruke, ako su dobre i prijazne, smijati im se ispod žita sa čitateljem, ako su lude, a izgrditi ih najoštrijim riječima, što ih učtivost dopušta, ako su opake i bezdušne. Inače biste mogli misliti, da sam ja onaj, koji se sprda kućnim molitvama, što se gospodjici Sharpovoj čine tako smiješne; da sam se ja dobrodušno smijao staromu Silenu baronetu, što tetura naokolo — dok smijeh dolazi od lica, koje ne pazi ni na što drugo već ako na svoju sreću i nema očiju ni za što nego za svoju probit. Taka čeljad živi i napreduje u svijetu — bez vjere, bez nade, bez kršćanske ljubavi. Po ovima da udarimo, dragi prijatelju, što možemo snažnije i jače. Osim tih ima drugih, koji takodjer imadu puno uspjeha u životu, čaratana i luda, a da te pobijamo i raskrinkamo, dao nam je bog smijeh«.

A onda ga, kako priča u predgovoru, spopada »duboka melankolija kao ravnatelja kazališta lutaka dok sjedi pred zastorom na svojoj pozornici i promatra svu tu vrevu vašara. Kad čovjek misaon i čuvstven hoda po njem i vidi sve te stvari, ne će mu puno dodijati ni svoja ni tudja veselost. Općeni utisak više je turoban nego prijatan. Kad dodješ kući s vašara, sjedneš trijezan, zamišljen i samilostan pa se zabavljaš svojim knjigama i poslovima«. Zato se taj mirni, dobrodušni, mrva podrugljivi, ali nujni i milosrdni promatrač svijeta ne može oteti strogoj moralnosti i pristojnosti Engleza gentlemana. Svaki čas unosi se u svoju pripovijest, da prekori ili poúči, pa upleće svoja raspredanja, da na zgode u životu nadoveže svoj moral. Svaki Englez je u suštini puritanac i moralist. Ali taj se engleski moral nigda ne izdiže nad svakidašnji život, razmeće se običnim riječima pa ne će da iznadje kakovo

općeno načelo ni da odatle izvede stroge zaključke. Hoće tek da bude savjetnik i vodj u praktičnom životu. Pa tako su diljem pripovijedanja Thackerayeva razasuti nebrojeni essayi o svima krepostima i porocima ljudskim. U prvi bi mah rekao, da se taj metod kosi sa svima zakonima valjane kompozicije, jer smeta redovnom toku dogadjaja. Ali taj glas »ravnatelja kazališta lutaka« kao da daje tim licima topline i života, kao da nekom optičkom varkom ta lica dovodi u našu intimnu blizinu te nam se čini kao da govorimo sa živim bićima, a ne čitamo tek roman o njima. U tome voljkom osjećanju zaboravljamo, da smo se zapravo udaljili od same radnje. Ko se o tome hoće da uvjeri, neka isporedi ma koji roman Thackerayev na priliku s pripovijestima Evansove ili, kako joj je »nom de plume«, Gjure Eliota, kojega često s njime spominju na jedan dušak. U Eliota nema takih umetaka, ali kako se je daleko odvojilo prikazivanje onoga prvoga tvorca i majstora od dosadnih, loše pripovijedanih i jednoličnih romana Eliotovih!

Nu Thackeray je pisao ne samo savremene društvene nego i historijske romane, a ne valja se prepadati od ovih drugih njegovih radova. Današnji svijet zazire od take vrste historijskoga pisanja, što se kreće u uzanim granicama socijalnih prilika i domaćega života, jer misli, da je to tek polovična i jednostrana slika prošlosti. Svagda hoće da dublje pronikne u zaplete i rasplete, u razloge i ideje, što pokreću pojedina doba historije. Hoće da mu povjest sine kao neka velikim potezima ispisana istinska pjesma prošlosti, a takim sitnim crtežima, pa bili ispravni koliko mu drago, gubi se istina, jer oni zaklanjaju velike političke i kulturne dogadjaje, do kojih nam je najviše stalo, pa ne dadu, da jednim pogledom obuhvatimo to golemo polje sudbine ljudske. Ali historijski romani Thackerayevi ne će da budu poprišta takova svjetskoga suda. Oni se na krivine ne ozivaju gromom, koji što kasnije sve to jače tuče. Ne će ni da budu onake epopeje iz prošlosti narodne, kojima je Walter Scott zanosio svoje savremenike, i pisao ih, da uskrsne slavu djedovsku i patriotizmu dade historijsku svijest. Thackerayu je svaka taka rabota neprirodna i mrska. Nije mu na umu da iznese kaku općenu sliku prošlosti, pa ni općenu sliku kulturne prošlosti. Jer on ne vjeruje, da bi ikoja pragmatički pisana povjest bila pravo ogledalo prošlosti.

»Što hoćemo da nadjemo«, s tim riječima započinje svoje pučko predavanje o Rikardu Steeleu, »kad se dajemo na proučavanje povjesti nekoga prošloga doba? Da znamo politička djela i karaktere državnika vodja? da upoznamo život i biće toga vremena? Polazimo li zatim, da polučimo onu prvu znamenitu svrhu, gdje je istina i ko može da reče te ju je čitavu našao? Koji nam je karakter i od koga velikoga muža poznat? Možeš tek da dospiješ do manje ili više sretnih nagadjanja o njihovu karakteru. Zar u običnom životu često ne sudiš, a zar ne sudiš naopako o nečijem čitavom značaju ponukan nekim krivim utiskom? Zvuk njegova glasa, jedna riječca izuštena u šali ili kakova trica u njegovu ponašanju, način kako šiša kosu ili veže svoju maramicu oko vrata može da ga nagrdi pred tvojim očima ili otruje tvoje dobro mišljenje o njemu. Ili desi se, da neko poslije puno i puno godina bliskoga drugovanja, pa da je i tvoj najprisniji prijatelj, kaže štogod, otkrije što je prije bila tajna, a to mijenja sve tvoje mišljenje o njemu i kazuje, da je radio iz čisto drukčijih razloga nego što su oni, o kojima si sebi uobražavao, da su ti dobro poznati. A ako je tako s onima, što ih poznaš, kako li će biti istom s onima, što ih ne poznaš? Recimo na priliku, da treba da proučim karakter vojvode Marlborougha. Čitam povjest Swiftovu o vremenima, kad je taj junak živio i djelovao. Taj najprepredeniji od svih promatrača a upućen kao malo koji u sve te političke poslove toga doba, na po usta mi kazuje, da je Marlborough

bio kukavica pa da je veliko pitanje je li u svojim vojničkim stvarima bio čemu. O Walpoleu mi govori kao o nekom nevaljalcu seljačini pa gotovo i ne spominje, već ako da joj prišije koju svoju pogrdu, one velike spletke u zadnjim dnevima kraljice Ane, što je htjela da natrag dovede na prijestolje Stuartovca Jakoba. A opet čitam »Život Marlboroughov« od omašna arhidjakona, koji je zagledao u neizmjerne hrpe isprava i listina, zbori gromkim glasom i ima sve štono kažu najbolje obavijesti — a slabo ili zapravo nikako ne razbiram onaj tajni razlog, što je Marlborougha, kako bih ja rekao, podsticao za čitava njegova javnoga života, nukao ga da se okreće i savija, da prema prilikama bude tvrda vjera i sinja kukavica, razlog, što je zaustavio njegovu vojsku gotovo pred vratima Pariza i naveo ga, da se konačno iskrca na strani hanoverskoj, strani dobitničkoj. Ne razbiram, velju, istine ili vidim tek jednu čest od nje u pripovijedanju jednoga i drugoga pisca pa mislim, da ni slika Coxova ni slika Swiftova nije nimalo nalik na pravoga Marlborougha. Spominjem tek ovaj jedini primjer spreman da budem baš tako sumnjičav i što se tiče svakoga drugoga karaktera pa da kažem muzi historije: »O dična kćerko Mnemozine, ja sumnjam u svaku pojedinu tvrdnju, što si ju igda iznijela, otkad je tvoje gospodstvo postalo muzom. Jer pored svega tvoga ozbiljnoga držanja i oholitih zahtjeva ne zaslužuješ ni mrve više vjere od nekih tvojih nestašnijih sestara, na koje tvoji pristalice prezirno gledaju. Kažeš mi, neka slušam govor toga vojvode svojim vojnicima. Brus! To je baš toliko njegovo djelo, koliko je i samrtni govor, što ga je taj čuveni pustaija 1739. izrekao u londonskoj uzi Newgateu prije nego ga objesiše, bilo djelo Rikarda Turpina. Zboriš silan govor u slavu nekoga junaka, ja ti ne vjerujem i kažem ti da laskaš do zla boga. Izričeš osudu protiv nekoga razuzdanoga čeljadeta, ja ne vjerujem i mislim da si pristrana i da držiš sa sveučilišnim starješinama. Daješ mi opis

nečijega života, ja ne vjerujem nijednom opisu života, što sam ga igda čitao, već ako izuzetno opisu života gospodina Robinzona Kruzoea, mornara, ili piscima slične vrste. Ti nemaju namjere, da se poravnaju sa čitaćim svijetom ili sa svojom savjesti. Nemaju razloga, da štogod sakriju ili da kažu istinu tek napola. Ne traže od mene više vjere nego što im drage volje mogu da dadem, niti me prinudjuju, da otešćavam svoju vjeru, a ni da ju potkrepljujem dokazom. Uzimam koji svezak romanopisca doktora Tobije Smolletta ili »Gledaoca« lista Addisonova, pa velim, da pjesničko djelo više pripomaže, da bi se našla istina, nego knjiga, koja tvrdi, da kaže golu istinu. Iz tih pjesničkih djela razbiram pojave savremenoga života, razbiram običaje, kretnje, odjeću, zabave, smijeh i smiješnosti društva — stara vremena opet ožive i putujem po staroj svojoj domaji Engleskoj. Može li mi i najozbiljniji historik što više dati?«

S toga su Thackerayu historijski dogadjaji tek pozadina, da na njoj nacrta pojedine sadašnje, savremene ljude s njihovim običajima, rečenicama, domaćim životom i sa čitavom uzanom okolinom, u kojoj su se kretali, a koja s tim historijskim dogadjima nije ni u kakovoj vezi, makar do njih stoji dalja sudbina svih tih ljudi. Prošasta vremena samo su tamna postava, na kojoj veze svijetle slike porodičnoga i društvenoga života, radosti i jade pojedinih ljudi, kakovi su tada, danas i svagda u istinu bili.

Tako u »Vašaru taštine« bije se i sa par sporednih rečenica spominje bitka kod Watterlooa, koja je uništila cijelu jednu vojsku, svrgla cara i gospodara svijeta, promijenila evropsku kartu i dala svjetskoj politici nove smjernice. Ta bitka odredjuje sudbinu svih tih izmišljenih lica romana, što se vrzaju oko nje, Amalije i Rebeke, svih tih Crawleya, Osbornea i Sedleya, a da ta sitna čeljad ni u snu ne sluti, što se za pravo oko nje zbiva i kako im svima stoji život na prekretu. Radnja u

»Henriku Esmondu« pada u doba, kad je na osvitu klasično doba engleske knjige«, kad se vodi veliki evropski rat za španjolsko nasljedstvo, osniva se i izgradjuje parlamentska vladavina u Engleskoj, vodi ljuta borba hoće li prevladati whigovska slobodnjačka ili stuartovska natražnjačka politika, pa se javljaju veliki historijski likovi vojvode Marlborougha i državnika Bolingbrokea. Ali svu tu pomnjivo izradjenu i vjerno prikazanu okolinu daleko je u pozadinu potisnula jako zanimivljiva psihološka studija, što se raspreda oko izmišljenih lica a naročito oko glavnoga junaka romana Henrika Esmonda, koji najprije osjeća svu djetinju ljubav i harnost spram svoje gospodarice gospe Castlewoodove, a onda mu srce gori od ljubavi spram njezine kćeri Beatrice, premda znade, te je ne će nigda dobiti, dok pred svijetom ne skine ljagu sa svoga rodjenja, što on ne će, pa se konačno oženi njenom majkom, svojom gospodaricom. I sam prognani Stuartovac, koji se otima za englesku krunu, dakle historijsko lice utječe u radnju, ali ponajviše kao ljubavnik gospodjice Beatrice. U »Virginijcima«, premda tamo dovodi generala Wolfea, pisca romana Richardsona, glasovitoga književnika dra. Samuela Johnsona i slavnoga Gjuru Washingtona, dok je još bio mlad, ima još najmanje velika stila, što se hoće za pisanje povjesničkih djela. Za pravo to i nije historijski roman, već niz pripovijesti i karaktera, svakojakih dogadjaja i epizoda iz osamnaestoga stoljeća, obradjenih načinom njegova ljubimca Fieldinga. A valja po istini reći, da se veliki spoljni historijski dogadjaji svagda nevidno i nečujno spremaju za onaku sitnu prosječnu čeljad, što ju Thackeray crta, i da odredjuju njenu sudbinu i ona im se nesvijesno pokorava, pa da u suštini nimalo ne mijenjaju čovječjega karaktera pa ni onih ljudi, koji ih pokreću. Oni su tek promjenljive pojave svagda iste duše čovječje. Zato ti se te prekrasne porodične pripovijesti Thackerayeve u tome historijskom okviru čine kao oni živi i

bučni, vjerno po prirodi crtani i skladnim bojama naslikani crkveni godovi i seljačke slave Davida Teniersa mladjega ili kao one preraznim kućnim poslom zaposlene, a dosle nevidjenim jasnim bojama, u predražesnoj perspektivi i srdačnoj veselosti naslikane djevice velikoga majstora Delftskoga Jana Vermeera. Što ti smeta, da seljaci Teniersovi nose haljetke, kakih naši nemaju, a djevice Jan Vermeerove imadu holandijske bijele ogrlice na prsima i peče na glavi?

Spomenuli smo Thackerayev smisao za gole činjenice, objektivno njegovo crtanje i nujnu boju njegove poruge. U zemlji, gdje su se ljudi obikli na čvršću i težu duhovnu hranu nego mi na evropskom kopnu, gdje fantaziju pritiskuje neodoljiva potreba izvjesnosti, gdje nema više spekulacije ni okretne konstruktivne filozofije, gdje duh gubi svaki lagani polet, milinu, gipkost i glačinu, a gdje tom ukočenom zbiljom nestaje svaka vedrina i veselost, dobija i satira svoju osobitu vrstu i boju. Zadojena krutim svojim moralom, koji je u njoj udušio svaku simpatiju i svaku umjetnost, bude poruga misaona, proračunana i nada sve ozbiljna, pa za to i tako prezirna i ubitačna. I kad se najduhovitiji Englez šali, dijeli, da kažemo s Bérangerom, »des coups de poing qui font tant d' honneur à l' Angleterre«, udarce pesnicom, koji su Engleskoj tako na čast.

Kad na priliku Macaulay u svome essayu o Addisonu spominje onu prepirku, je li Tickellov ili Popeov prijevod Ilijade bio bolji, ne drži za vrijedno upustiti se u to tričavo pitanje, čiji je prijevod bolji, jer se ni za jednoga od takmaca ne može reći, da je preveo Homera, već ako se odista riječ »prijevod« upotrebi u onom smislu, što ga ima u Shakespeareovu »Snu ljetne noći« (III, 1). Kad se Tkalac pojavi s magarećom glavom mjesto sa svojom, dovikuje mu tesar Pero Tunja »Bog s tobom! Tkalče, bog s tobom! ta ti si preveden«. U tome smislu, prišit će Macaulay, bez sumnje čitači bilo

Popeova bilo Tickellova prijevoda mogu u istinu uskliknuti »Bog s tobom, Homeru, ti si u istinu preveden«. Kako ti se ta engleska dosjetljivost, koja u Shakespeareu može da bude na svome mjestu, jer tamo to govore tesari, tkalci, zidari i slična čeljad, u velika pisca vidi nespretna i gruba pored fine duhovitosti galske ili dobrodušne šale slavenske! Neko je pravo kazao, da u cigla dva stiha Byronova »Don Juana« (II, 81 na koncu), kako je pretila momka kapetanova, da ga ne pojede izgladnjela vojska razbijena broda u čamcu na pučini, spasilo ponajviše to, što su mu gospe u Cadizu općenim sabiranjem dale sitan darak — ima više jetka sarkazma nego u čitavom Voltaireu:

And next they thought upon the master's mate
As fattest; but he saved himself —
And that which chiefly proved his saving clause,
Was a small present made to him at Cadiz,
By general subscription of the ladies.

Pa od svega toga engleskoga humora, što i kod najveće šale ostaje svejednako svečan i ukočen, ne smije se i grize kao guja, nema satire, koja je tako ozbiljna, na realnim činjenicama osnovana i do najtanjih tankoča dotjerana, a zato tako prezirna i ubitačna kao Swiftova. A bilo ih je, koji su tvrdili, da je Thackeray najbolji učenik Swiftov (Taine). Mnogi savremeni a i neki kasniji kritičari isticali su, da on svagda stavlja jednu prejaku boju na drugu; da su njegovi lopovi preveliki lopovi, a dobra čeljad suviše dobroćudna, naročito da crta svijet gori nego li u istinu jeste; da su obični njegovi osjećaji srdžba, bol, prezir, gadjenje, a kad izuzetno izmišlja nježnija lica, da pretjeruje njihovu osjetljivost samo da budu još mrži oni, koji tu osjetljivost u svojoj sebičnosti i okrutnosti gaze. To su sudovi savremene buržuazije videći prevjerno nacrtanu ne baš odviše laskavu svoju sliku.

Nu valja po pravici reći, da je taj sud preoštar i nepravedan, a u suštini ne osnovan. Swift je

čovjek, koji je zamrzio na sav svijet, kojemu nije ništa sveto, koji ne ljubi ni čeda svoje fantazije ni žive ljude. Njegovu srcu nigda nije dosta prezira i mržnje, pa se nigda ne zaželi, da mu odlahne kakom hvalom ili nježnijim osjećajem. Nije nužde da primjera radi ovdje spominjemo lične njegove izlive, kojima je dao oduška svome jadnomu životu, uvredama bez odmazde, poniženjima bez prekida, pohari uništenih nada i rasplinutih sanja poradi nepriličnoga svoga zvanja sveštenićkoga, potrebi da zatomi svoje patnje i mržnju pa sagne ponositu svoju šiju. Na priliku one »Savjete sluganima«, što ih je napisao bivši sam u sira Vilima Templea mlad neotesan tajnik i sluga oborenih očiju, s knjigom i spisima u rukama idući za petama njegove milosti na njegovoj šetnji po vrtu ili stojeći do velike stolice, gdje sir William imade kostobolju i sve su njegove noge obložene melemom pa psuje slugana na pasja kola. Tu razlaže taj sluga božji svoje misli o vješanju i poručuje svojim plačidruzima: »Ostarjeti u službi lakaja najnedostojniji je položaj od svih drugih. Zato kad vidite da godine prolaze a da vam se nade nijesu ispunile, te ćete biti namješteni na dvoru, postati zapovjednik u vojsci, gdjegod doći na mjesto dvornika, dobiti službu u kojem financijskom uredu (a ova dva zadnja mjesta ne možete dobiti, ako ne znate čitati i pisati) ili oteti nećaku ili kćerku gospodarevu, ja vam otvoreno savjetujem, da odete u hajduke, jer je to jedini pošteni zanat, što vam je preostao. Tu ćete naći mnogoga svoga staroga druga, živjeti kratko ali veselo i ponijeti se kako valja kod zadnjega svoga hoda, a o tome baš hoću da vam dadem neke nauke i upute.

»Zadnji savjet, što vam ga dajem, tiče se vašega ponašanja kad idete da vas objese. A to će, budi zato, što ste porobili svoga gospodara ili provalili u kuću, budi zato, što ste otišli na cestu pljačkati ljude ili što ste u pijanoj kavgi ubili prvoga čovjeka, kojega ste sreli, po svoj prilici biti

vaša sudbina, a ona će vas stići poradi jednoga od ovih triju svojstava: poradi ljubavi i vjernosti svojim drugovima, poradi plemenita srca ili preživahna duha. Vaše čestito ponašanje u tome času ticat će se čitave vaše družbe: poričite i govorite da to nije istina sa svom srčanošću zakljinjanja, jer stotina vaše braće, ako im to samo dopuste, priskočit će do vaše optuženičke klupe i bit će spremni, ako ih pitaju, da dadu najljepše svjedočanstvo za vaš karakter pred sudom. Ne dajte se ničim prinuditi na priznanje, već ako vam obećaju, da će vas pustiti na slobodu, ako izdate svoje drugove. Ali ja mislim, da je to sve zaludu, jer ako danas utečete, sutra će vas stići ista sudbina. Dobavite samrtni govor, što će ga napisati najbolji pisac u uzi. Koja od vaših dobrih djevojaka pribavit će vam čistu sprijeda otvorenu košulju i bijelu kapu, nakićenu crvenom ili crnom vrpcom. Ljubezno se oprostite od svojih drugova u uzi, junački se uspnite na kola, padnite na koljena, otvorite oči, držite kaku knjigu u ruci, makar i ne znali čitati ni slovca, govorite pod vješalima da nije istina, izljubite se s krvnikom i oprostite mu pa tako redom do kraja — bit ćete svečano sahranjeni na trošak bratovštine, liječnik se ne će dotaći nijednoga vašega uda, a dobar glas će vam potrajati, dok koji nasljednik jednake slave ne dodje na vaše mjesto« —

Ili njegove dvije najžučljivije i najbješnje satire, što ih je napisao prinukan prilikama javnoga života u Irskoj: »Pisma suknarova« i »Smjeran prijedlog, da djeca siromašnoga svijeta u Irskoj budu blagodat za narod«. On ne bijaše nikaki irski patriot. Makar je rodom i odgojen bio Irac, uža domovina bila mu je tek zemlja progonstva, irski narod tek gomila surovih divljaka, a najokrutniji kazneni zakon pod nebom, onaj protiv rimokatolika, tek zakonito sredstvo, da se iskorijeni mrska mu vjera. Bio je pravi pravcati Englez, tek je gorio od mržnje na whige, koji su tada bili na vlasti i

njega u Irsku otjerali, i upotrebio svaku stvar pa i irsku, da im bude do neprilike i zanovijeti. »Svake godine«, sam kaže, »što više svakoga mjeseca osjećam, kako me sve većma podžiže srdžba i osveta; a moj je bijes tako nevaljao, te se ponizuje i hoće da se sveti za ludosti i prostotu zasužnjena naroda, sred kojega živim«. U prvoj satiri ustaje pod krinkom jednoga dublinskoga trgovca a u pismima, koja pripadaju medju najsavršenije izglede, kako se prostonarodno politički piše i široki življi pokreću na otpor i bunu, protiv patenta Woodova. Vješto iznosi pretjerane prigovore, što su se protiv novoga novca u javnosti podigli, i obasiplje Wooda i njegov naum čitavom bujicom ljute borbe, pogrde i sprdnje; pa pošto je narod tako uzbunio i raspalio, traži u glasovitom četvrtom pismu nezavisno irsko zakonotvorstvo, »jer Irci imadu pravo u svojoj kući gospodariti baš tako kao i Englezi u svojoj«, čvrtom rukom odrešito suzbija kraljevske povlastice u uzane njezine granice, kad se radi o narodnoj slobodi, otkriva sramotne zloporabe irske vlade i izriče, da je »vlada bez privole vladanih prava oznaka ropstva«. Nije bilo na ino, vlada je bila prinudjena popustiti i opozvati patenat Woodov. U drugoj satiri priča, kako po ulicama i putovima na vratima koljeba u Irskoj ima sva sila prosjakinja zamotanih u prnje sa troje, četvero ili šestoro djece oko sebe; kako su ta djeca velik teret za ovu kraljevinu i kako je jedan poznati mu jako pametan Amerikanin u Londonu kazivao, da je mlado, zdravo, dobro ugojeno dijete od jedne godine izvanredno slatka, dobra, zdrava hrana, bilo frigano, pečeno, prženo ili kuhano, a za cijelo moglo bi ga se upotrebiti i zato, da se skuha u umoku ili kao drob (ragoût). »S toga«, nastavlja, »smjerno iznosim na opće razmišljanje, ne bi li se od jedne stotine i dvadeset tisuća već nabrojene djece dvadeset tisuća sačuvalo za pleme, a od tih tek četvrtina treba da budu muška — — ne bi li se ostalih stotinu tisuća moglo, kad imadu jednu godinu, po-

nuditi na prodaju otmenim i bogatim ljudima širom kraljevine, a svagda kod toga uputivši majku, da ih zadnji mjesec pusti, neka do mile volje sišu, da tako budu tusta i pretila za stol. Od jednoga djeteta mogla bi se spremiti dva jela, kad se časte prijatelji; a kad obitelj sama jede, moglo bi se od prednjega ili stražnjega dijela spremiti izdašno jelo, a natrunjeno sa malo papra ili soli, bilo bi kuhano četvrti dan jako dobro, osobito zimi«.

Ne marimo dalje iznositi sulude račune Swiftove o koristi, što bi je zemlja dobila, ako se njegov prijedlog prihvati, već je dosta da iznesemo ogled njegova običnoga polemičnoga pisanja protiv svojih političkih protivnika. U svome pamfletu protiv tadašnjega potkralja Irske «Kratak karakter grofa Tome Whartona« piše o njem: »Često sam imao prilikę razgovarati se s njegovom lordskom milosti pa sam se potpuno uvjerio, kako ne mari za hvalu i kako ga se ne prima pokor. On nema smisla ni za sramotu ni za slavu, kao što su neki ljudi bez ćutila njuha. Za nj ima dobar glas baš tako malu cijenu kao za one druge kakova dragocjena mast. Kad neko drugoga radi hoće da opiše prirodu zmije, vuka, krokodila ili lisice, valja uzeti, da to radi bez ikake lične ljubavi ili mržnje za te životinje. Tako je za mene njegova preuzvišenost čovjek, kojega lično niti ljubim niti mrzim«. A onda dolazi taj »stvarni« i strogi opis grofa. »Ako je lažima što polučio, ima to da zahvali više zato, što su tako česte, nego što su tako umješne, jer njegove laži izlaze na vidjelo kadšto za sat, često za jedan dan, a svagda za nedjelju dana. Ide marljivo u crkvu, kako i doliči njegovu visokom mjestu, a pred crkvenim vratima grdi boga i govori gnusobe. U politici je prezbiterovac, u vjeri ateista, a sada mu se je prohtjelo da ima za jaranicu papistkinju. U svome saobraćaju sa svijetom njegovo je općeno pravilo da natovari ljude, a zato ima samo jedno sredstvo, neku smjesu od laži i zaklinjanja. Još niko nije čuo, da je uskratio obećanje ili ga se

držao —« i tako ide redom čitulja njegovih poroka i djela.

Thackeray može da bude strog i neumitan spram čeda svoje fantazije koliko hoće, može da ih stavlja na ruglo koliko mu drago, ali sa živim ljudima svagda postupa čovječno, obazrivo i otmeno kao savršen gentleman. O licu, koje je šibao možda najljućim bičevima svoje satire, o engleskom kralju Gjuri IV., kaže u svom pučkom predavanju o njemu: »Nacrtati njegovu sliku činilo mi se iz početka, da nije baš jako teška stvar. Evo ovaki mu bijaše kaput sa zvijezdom, ovaka vlasulja, a pod njom evo isklesana njegova obličja — da mi date tablicu i komadić krede mogao bih vam ovdje na stolu nacrtati prilično točnu njegovu sliku. Pa ipak, da ste samnom o njem pročitali čitave naramke knjiga, da ste poradi njega prekopali stare mjesečnike i novine, gledali ga ovdje na plesu, ondje kod javnoga ručka, drugdje opet kod trke i tako dalje, ne biste vjere mi ulovili njegove slike, ne biste od njega ništa vidjeli — ništa do kaputa, vlasulje i nacerene obrazine pod njom — ništa do puke lutke. Taj naš Gjuro, šta li on bijaše? Gledaš mu život od početka do kraja, pa ne vidiš ništa do ukočena pozdrava i nacerena lica. Kušaš, da ga rastaviš u komade, pa vidjaš u njega svilene čarape, pamukom postavljene hlače, utegu, kaput s gajtanima i s krznom oko vrata, zvijezdu na prsima i modru vrpcu reda podveze, džepnu maramicu prožetu najugodnijim miomirisom, tamnosmedju uljem natopljenu vlasulju po zadnjem ukusu, niz zubi i velik crni štap, par prsluka i još prsluka — i ništa više. Ne nalaziš, da je igda koji svoj osjećaj, koju svoju misao izrekao. Javne isprave bile su proglašene u njegovo ime, ali su ih drugi ljudi pisali — ima njegovih privatnih pisama, ali su ih drugi ljudi upriličili. On bi tek stavio velikim pismenima George P. ili George R. na kraj svake stranice pa bi sebi uobražavao, da je sam ispisao čitavi papir. Pisar kojega knjižara, kaki sirotan

književnik ili koji drugi neznanović učinio je sve to, ispravio pravopisne pogrješke, kojekako zbaždao neskladne izreke i dao toj nedozreloj babljoj črčkariji neki smisao. Pa opet je morao imati kakih ličnih osobina. Učitelj plesa, s kojim se je u plesu natjecao, što više kojega je u tome natkrilio — vlasuljar, koji mu je vlasulju kovrčio, krojač, koji mu je kaput šivao, svaki je od njih imao takih osobina. Ali kod našega Gjure badava tražiš takih ličnih svojstava. Spoljašnji čovjek za cijelo je pamukom ispunjena lutka i djelo krojača. Pod tim je moralo nešto biti, ali što je bilo? Ljudi badava traže u njega kaki karakter, a bez sumnje ne će ga nigda ni naći«.

Pored te slike iz nedavne povjesti, koja je tako daleko odmakla od Swiftova načina pisanja, da pokažemo jedan ogled satire Thackerayeve iz savremene političke borbe. Kad je Macaulay 1839. godine postao član tajnoga savjeta i tajnik ratnih poslova s pravom glasa u kabinetu, svi graknuše na nj kao na bijelu vranu, što se je sin neznatne pokrajinske porodice bez imutka i debelih kumova prije svoje četrdesete godine dostao tako visoke državne službe. U tome svom nevidjenom uspjehu počinio je Macaulay grdnu nesmotrenost pa u svojoj poslanici biračima, te se je primio državne službe i zato će se po starom ustavnom običaju podvrći ponovnom izboru, naznačio, da ju piše iz kraljevskoga grada u Windsoru, gdje se je nalazila kraljica, on po staroj navadi odsjeo i konačio pa bio zaprisegnut. To nespretno isticanje kao da je u kraljevskom gradu kod kuće bila je jedva dočekana lovina za novinare i šaljčine. »Zar nije Tomica Macau bio snob, pitao Thackeray (»The Snob papers«, glava sedamnaesta o književnim snobovima), »kad je u jednom svome djelu naznačio, da ga je napisao u kraljevskom gradu Windsoru? Jako se dobro opominjem one buke, što ju je taj jako poštovani gospodin podigao svojom smionošću, da pošalje jednu svoju poslanicu iz kraljevskoga grada u Windsoru, pa mislim — da je bio snob, jer je to boravište u toj svojoj poslanici naznačio? — Ne mislim to, već je snob bio svijet, koji je odatle načinio toliku buku i pisku — svijet, koji sa strahom gleda u kraljevske dvore u Windsoru pa drži za svetokradju, kad ko o njima po domaći govori. Prije svega tamo se je g. Macau nalazio, pa zato nije mogao da bude nigdje drugdje. Zašto bi svoja pisma šaljao s naznakom drugoga mjesta, već ako svoga boravišta? Ja uzvrh toga mislim, da ima jednako pravo tamo boraviti kao sam kraljevski suprug Albert. Njezino Veličanstvo — ja to pišem sa svim strahom i poštovanjem, što doliči tome tako velebnom predmetu — uzvišena je gospodarica one javne palače. Čest njezinih kraljevskih dužnosti jeste i milostiva gostoljubivost, a zato mislim, da je g. Macau imao baš takovo pravo na svoju sobu u kraljevskom gradu Windsoru kao i na svoju crvenu uredovnicu u vladinoj palači, pa mu pod nipošto nije trebalo krišom ići u Windsor, stidjeti se svoga puta onamo ni premučati svoj tamošnji stan«.

Kasnije se je i ta jako nedužna i nimalo zlobna šala činila Thackerayu nepravedna, pa prigodom smrti Macaulayeve piše pod svojim punim imenom: »Svagda sam mislio, da je Macaulay s pravom išao za velikim ciljevima i da mu je pripadao priznat visoki položaj. Pred nekoliko godina podigla se luda vika, jer je Macaulay poslao neku poslanicu iz kraljevskoga grada u Windsoru, gdje se je nalazio. Dobri bože! Zar taj muž nije bio dostojan gost za budi koju palaču na svijetu i dostojan drug budi kojemu mužu ili ženi? Ja bih rekao, da su se poslije Austerlitza činovnici i slugani staroga dvora rugali Napoleonu, što je svoja pisma šaljao iz Schönbrunna. Ali ta jadna halabuka poradi kraljevskoga grada u Windsoru tek je jeka starovječnih ustanova, što ih brzo nestaje. Mjesto je takim rodjenim čelovodjama medju prvacima u zemlji, a ova je zemlja, barem kako mi Britanci

mislimo, prva, gdje odličan muž ima najbolje prilike, da iskoristi svoj veliki um i dar«.

Još niko na svijetu, kako sam Thackeray o njem pripominje, nije kao Swift u četvrtom poglavlju svojih »Puta Gulliverovih« iznio svu onu nevaljalštinu svega čovječjega roda, onu njegovu sitničavost, okrutnost, oholost, slaboumnost, opću taštinu, sulude zahtjeve, krivu veličinu, gizdavu tupost, prostačke mete i nedostojne uspjehe. Još niko nije tako prikazao, da je čovjek do u dno svoje duše opak, očajan i izmoždєn; da je njegovo neznanje bolje od njegove slavljene pameti, da su mu strasti tako nakazne i njegove sile prostačke, te jeste a i zavrijedio je, da bude rob marve. Još nikome se duša nije uzbučila od toliko kletava svijeta i grdnje nebesa. Kao njegov Gulliver, kad se je prvi put iskrcao u zemlji Yahooa, osjećaš da će te gotovo ugušiti ta pogan, što svuda okolo tebe pada, ta nakazna satira, što laje, urliče i škrguće zubima prokljinjući ljudski rod, gazi i zadnju mrvu pristojnosti, što je bez truna muške svijesti i stida, prljava u svojim riječima i mislima, bijesna, mahnita, ogavna. »Ja sam uvijek,« piše Popeu pošto je svršio svoga Gullivera, »mrzio na sve narode, vjerozakone i zajednice; mogu da zavolim tek ljude pojedince, a zamrzio sam na bagru pravničku, lječničku, vojničku, na Engleze, Škote, Francuze i sve druge, a navlastito mrzim i prezirem tu životinju, što se zove čovjek, pa sam sabrao gradju da pokažem, kako je lažna ona oznaka, da je čovjek »animal rationale«, dok je u istinu tek »rationis capax«. On je bio čovjek, koji je jedared prekinuo svoj razgovor s nadbiskupom Kingom, da su toga božjega slugu oblile suze, on sam odatle odjurio sav uzrujan i zaprepašten, a nadbiskup rekao jednomu njegovu znancu, koji je baš pridošao: »Taj čas ste sreli najnesretnijega čovjeka na zemlji, ali za razlog njegove nesreće ne smijete nigda da pitate.« Njegovo postupanje sa ženama, njegova kuća, koja za nj bijaše pravi pakao, i njegova vjenčana žena Stella, svetica i mučenica, koja mu se nije smjela približiti, pokazuju svu tragiku toga silnoga duha. Bio je najnesretniji čovjek na svijetu, kojemu su se u to doba svi najdarovitiji pisci engleski klanjali do crne zemlje, pred kojim je Irska padala ničice i kovala ga u zvijezde kao svoga oslobodioca, spasitelja, najvećega irskoga otadžbenika i gradjanina; kojega su najglasovitiji državnici i najveći pjesnici onoga doba slavili i laskali mu, a koji iz Irske piše Bolingbrokeu: »Doba je da svršim s ovim svijetom, da, ako mogu, dospijem u bolji prije nego me pozovu u najbolji, pa da ne crknem ovdje u bjesnilu kao otrovan parcov u rupi.« Strahovitih li stihova, što kazuju svu njegovu filozofiju i opisuju sudnji dan, a što ih je lord Chesterfield poslao Voltaireu za ogled engleske satire:

Uz prjestol Jovin svijet grne
Prestravljen sav od straha trne,
Tu bljedog krivca duša peče,
Tresući nebom Jove reče:
»Ti grješni sljepi ljudski smete,
Što nauka ti um pomete —
Ti, što te teška savjest kori,
Ti, što se nikom ne dodvori
Ti, što te zavaravo svako —
Svi redom sad ćete u pako!
(Jer ljudi su vam glave smeli,
A ne znate što Jove želi);
Ludovanje se dokončalo,
Za vaše hire nij' me stalo —
Vas bene riječ sad moja veže
Nek ludove vas oganj žeže!«

Kako toga nesretnika mori svijest svoje zlobe i nevaljalštine i u najintimnijim časovima, kad mu se kruto i okorelo srce topi i studeni stih mu se ugrije, da bude prava poezija:

Dok bolja pritisla me jako
I čajem dan i noć ovako,

Nek minula bi sudba prjeka
I našo muci mojoj ljeka,
Na um mi pada moja Stella
Umiljata al sjetna čela;
I ako joj je nebo sad
Dosudilo još veći jad,
Ni zulumčar ne dobi toga
Od upregnuta roba svoga
Što Stella pregla da uradi
Moj život ljupko da zasladi.
Sad koraka se tiha, brza
Nečujno oko mene vrza,
A ručice joj, oko milo
U jadno srce melem slilo.
Dobroto nevidjena pazi,
Odatle tebe zlo snalazi,
Dajući snage srcu mome,
Grob crni kopaš žiću svome:
Jer taka luda nije bila,
Što palaču je porušila,
Da sazda iz te razvaline
Tek sliku lomne kućerine.

Thackeray naprotiv bijaše čovjek, kojemu je često u životu bilo obastati na teškom ispitu, koji je izgubio svoj imutak, bio u braku nesretan, u znoju svoga lica morao zaraditi koru hljeba, bio svagda slaboga zdravlja, a život mu zadao sto jada i čemera, nasitio ga gorčinom i opojio pelenom. Ali do zadnjega časa bijaše poštenjak, dobra i čestita duša, široka, šaljiva, prijazna i nasmijana priroda, od glave do pete muž i gentleman u svakoj prigodi. Svoju knjigu o snobovima završuje riječima: »Da im se (snobovima) smije, posao je g. Puncha. Neka se smije pošteno, ne zbija s njima himbene šale, govori istinu i kad mu se lice naceri na podrugljiv smiješak pa nigda ne zaboravi, ako je i šala dobra, da je istina još bolja a ljubav najbolja.« Nježne li one napomene u »Pendennisu«, kako se je na njihovu porodičnom grbu u perjanici kacige nalazilo gnijezdo puno malih pelikana, što kljuju

krvava prsa velike matere ptice, a ona svojim mališima daje hrane izobila — kako je po svoj prilici i ženkama pelikanima drago krvariti od sebičnih kljunova svojih mladih, a za cijelo to žene i rade, pa kako mi muževi ne razumijemo to veselje, kojim je začinjen bol žrtve, i tu gotovost trpiti za ljubljeno biće, nemariša muža, raspikuću sina i ljubimca brata vjetrogonju. S kolikom li ljubavlju i strahom sluša svetu glazbu milih onih stihova Addisonovih, što ih svaki Englez i Amerićanin na izust znade kao svoju večernju molitvu:

Netom mrkla noćca pane,
Mjesec divno pričat stane,
Tihoj zemlji redom zbori
Otkle njemu njegvi dvori;
Svaka zvjezda, što se krjesi
Svi planeti na nebesi
Nose glase u svom ljetu
Kazuju ih svemu svjetu.
Njemo, tiho sve se kreće,
Nit se ćuha čuti ne će
Duž putanje njine sjajne,
Kružeć oko zemlje vajne —
Al sve javlja isti čas
Uhu uma gromki glās,
Vjekom pojeć sjaje, gori
Božja ruka da nas stvori.

On nije satirik Swiftova kova, jer nije ni ličan ni zloban; nije ni humoristički pisac, jer mu nije do toga da pošto poto zametne smijeh. On tek kao sudija donosi svoje presude, jer mu ih nameću životne prilike, što ih je uzeo crtati. A kako su kadšto te presude umne i osnovane, duhovite i zgodne! — na priliku ona o visokom društvu engleskom u »Pendennisu«: »Kako se Delolme, Blackstone i drugi, što veličaju engleski ustav, diče, da u svoju aristokraciju primamo zasluge svake vrste, da čeljade najnižega roda, ako je to zavrijedilo, može nositi državnu odoru velikaša i

sjesti kraj Cavendisha i Stanleya, tako bi se i naše dobro društvo, makar je do boga ponosno, od prirode čuva svoje povlastice kao oko u glavi i brižno pazi, koga će pustiti u svoje kolo, moralo dičiti, čim je takovo čeljade samo dosta bogato, da sve njegove brane i ograde namah padaju, pa da je on ili ona srdačno dočekana, kako to svojim bogatstvom i zaslužuje. Ta činjenica pokazuje našu britsku nezavisnost i čestitost — naši viši staleži nijesu tako strašno ponosni aristokrati, kako ih neznalica prikazuje. Naprotiv, ako neko ima novaca, pružaju za njim ruke, jedu njegove ručkove, plešu na njegovim plesovima, žene njegove kćeri ili daju svoje rodjene ljubazne djevojke njegovim sinovima s takom prijaznošću, kakovoj se čovjek ne bi nadao ni od najprostijega pučanina.«

Pored svega toga hladnoga mira i topla srca, onoga mrva podrugljivoga i prezirnoga, nujnoga i snuždenoga gledanja na svijet u njega je i onaj strogi konvencioni društveni moral pa ona zeru filistarska ispravnost dobro odgojena engleskoga gospodina. Kako ga se bolno prima, kad mu je pričati, kako je koji od njegovih prošlih drugova od pera zastranio u moralno bespuće, a s kakom li neustrašljivom srčanošću ustaje protiv razuzdane i opake engleske drame za restauracije Stuartovske! Nije mu nimalo po ćudi taj prečasni Lovro Sterne, glasoviti pisac Tristrama Shandya i dražesnoga Yoricka, dika i slast otmenoga svijeta, divni duhovnik, čije je propovijedi sav obrazovani svijet na jagmu pokupovao, koji je zasio u lagani naslonjač Rabelaisov, što je sada tek dobio nove jastuke i postao više gospodski nego kad je u njem sjedio stari cinički župnik u Meudonu, a koji je bio više nego takmac dekana od sv. Patricka, velikoga Jonatana Swifta. Ta on piše 1741. svojoj vjerenici, kojom se je kasnije oženio, da će oni dvoje biti veseli i nevini kao naši praroditelji u raju prije nego je nečastivi ušao u taj bajni svijet, da će najveća ljubav carovati i kraljevati u toj nji-

hovoj kućici i zabiti daleko od ljudskih bura i bijesnih oluja, da će neki prijazni zid od ljuta vjetra zaštititi jaglac neka cvate u pola prosinca — a gle, taj ubavi cvijet ljuveni, taj jaglac, nad kojim je prolio toliko suza, nije potrajao ni četvrt vijeka! Jer u travnju 1767., kad mu je poslije punih dvadeset i šest godina njegova vjenčana žena dojadila i on se zaželio malo promjene, izlio je taj nikogović svoje zaljubljeno srce drugoj jednoj udatoj gospodji, a u isti čas šaljao taj izmoždeni stari nevaljalac i lopov vesela pisma svojim prijateljima, gdje zbija neslane slave s tom sirotom zaljubljenom gospodjom, a pod žitom i zlatnim rezom obrubljeno pisamce, gdje opet trećoj nekoj gospi nudi to pusto blago, to svoje srce, pa je pita, je li joj je drago, što je nesretan, je li njezina slava zato više porasla, što su njezine oči i usne nekoga čovjeka zaludjele, pa u svojoj užasnoj prostoti i svetogrdnji spominje »oče naš« za dokaz, te nije želio, da ona uvede u napast njega, koji je njezin najodaniji i najiskreniji rob. Ima doduše stotina stranica u njegovim spisima, priznaje Thackeray, koje su krasne i pune ne samo humora da je čudo, nego i nepatvorene ljubavi i dobrote. Istina, svagda je opasan posao, kad čovjek mora da iznese na pazar svoje suze i smijeh, svoje napomene, ličnu tugu i radost, svoje najskrovitije misli i osjećaje, kad mora da ih stavi na papir i prodade za novac. Ne pretjeruje li svoju tugu samo da bi mu se čitatelj sažalio na njegovu krivu čuvstvenost? ne hini li srdžbu, da bi prikazao, te je u njega krepostan karakter? ne izmišlja li zgodne odgovore, da bi ga svijet držao za duhovita čovjeka? Ne krade li od drugih pisaca i ukradeno kao svoje rodjeno izlaže, da bi izašao na glas, kako je pametan i učen? ne hini li, da je samonikao? ne gradi li se, da je dobra duša ili mrzisvijet? ne doziva li praznim doskočicama i prostačkim mamcima bogove iz zadnje galerije, da dobije njihov pljesak? Koliko je ličila i izvjestačene krepčine nužno za valjan posao na pozornici, a

koliko je naduvenih riječi i crvenila nametnuto tek za volju sujete glumca? Njegovi slušači vjeruju mu, nu može li on da vjeruje sam sebi? Koliko je bilo promišljena računa i prijevare, koliko krive čuvstvenosti, a koliko opet pravih osjećaja? Gdje se počinje laž, a znade li on, gdje se počinje? A gdje se svršava istina u umještvu i prikazivanju toga genijalnoga čovjeka, toga glumca, toga govordžije na vašaru?

Nu u toga ženskara, prevrtljivca, nevjere, jadnika i slabića Sternea, pjeni se Thackeray, mogla je da bude tek neprirodna, izvještačena čuvstvenost kao u onoga Francuza pjevača, koji je poslije ručka i od svoje volje udario divno pjevati male francuske raskalašene pjesmice na nezadovoljstvo nekih u društvu, a onda započeo neku čuvstvenu baladu i tako ju divno pjevao, da je ganuo čitavo društvo i najviše sam sebe, te mu je glas drhtao, na oči mu od tronuća navrle suze pa prolijevao i ronio te nepatvorene suze, dok nije svršio tu svoju pjesmu. Tako je i taj tašti, opaki, dosjetljivi i neiskreni Sterne običavao u svome uobražavanju rasplakati se i prolijevati more suza, pa vidio, da se te njegove suze drugih primaju, da ga iznose na velik glas i uzeo tjerati taj tako unosni posao plakanja i iskorišćivati ga te je zaplakao svakom prigodom. Thackerayu ne da njegovo ispravno mušk. i gospodsko shvaćanje, da bi puno cijenio i poštovao jeftine kaplje, što su tekle iz te česme. On ga umara svojim vječitim nemirom, nezgodnim udaranjem u njegove čuvstvene žice i tjeranjem na smijeh. Svagda mu gleda ravno u lice, pazi na svoj uspjeh u svojoj sumnji, je li ga drži za varalicu ili ne drži, mijenja svoj stav, tjera ga, moli i prosi. »Evo gledaj kako sam čuvstven, priznaj da sam jako pametan, ded plači sad, jer već ne možeš da mi odoliš«. Humor Swifta i Rabelaisa, za kojima se je tobože povodio, tekao je tako prirodno iz njih kao pijev iz grla ptice, oni s njime ne gube svoje muško dostojanstvo, već se srdačno grohotom smiju iz svojih širokih grudi, kako ih je dragi bog stvorio. (Mimogred budi rečeno, žalosna li pijeva iz tih poganih ustiju i zloguka li smijeha iz tih ljutom mržnjom zadojenih grudiju Swiftovih!) Ali ovo čeljade, koje može učiniti da se smiješ ili plačeš kakogod hoće, nigda ne ostavlja svoga čitatelja na samu i ne da da se njegovi slušači odmore. Kad si miran, misli, da te mora razonoditi, prevrće se preko glave i pete ili djipi na okolo i šapće ti kakovu prljavu pričicu. Taj čovjek je velik lakrdijaš, ali ne može da bude velik humorist. Ide na svoj posao po smišljenoj osnovi, liči svoje lice, meće na sebe svoju ogrlicu i šarenu odjeću, prostire svoj ćilim pa se na njem prevrće. Oči toga opakoga satira neprestano škilje iz lišća u Thackeraya, a on ne će da čuje njegov »double entendre« (dvolične riječi) pa je bogu zahvalan za nedužni smijeh, za mile i neokaljane stranice, što ih pisac »Davida Copperfielda« (Dickens) daje njegovoj djeci.

A kako se poput kakova Artusova viteza okrugloga stola diže na pokvarenu i razuzdanu englesku dramu za restauracije, za onoga poganoga i raskalašenoga kavalira Karla II., pa je raskrinkava i predaje ruglu pitoma i pobožna engleskoga svijeta! Kako kao Talus u Spencerovoj »Vilinskoj kraljici«, kao gvozdeni čovjek sira Artegala puritanskim svojim mlatilom obara i gazi toga Vilima Congrevea i prljavu mu braću u toj gorljivoj, bistroumnoj i zanosnoj propovijedi: »Kako da vam prikažem onu veselu i bestidnu komičnu muzu, koja je Congreveu pomogla do tolike slave? Sluga najmilije jaranice Karla II. i glumice Nelle Gwynnove izbio je drugoga slugana, jer je nazvao njegovu gospodaricu ružnim imenom, a isto tako i onaj zasukani i odrešiti sveštenik anglikanski zatucani Stuartovac Jeremija Collier napao je sitnim lijepim pridjevima na tu bezbožnu i bezbrižnu nadžak babu, englesku komediju svoga vremena, i nazvao ju kako je drug slugan sluge Nelle Gwynnove nazvao gospodaricu sluge Nelle Gwynnove.

Sluge kazališta Dryden, Congreve i drugi branili se s jednakim uspjehom i za istu stvar, poradi koje je slugan Nellin zapodjeo kavgu. Ona bijaše zloglasna, drska, nacerena, naličena djevojčura Francuskinja, ta komična muza. Došla je ispreko evropskoga kopna zajedno s Karlom (koji je odanle uzeo još više ženskinja svojih prijateljica) kod restauracije — divlja kuštrava Laida s očima, što su svijetlile od duhovitosti i vina — bezočna dvorska milosnica, koja je sjedjela kralju na koljenima i smijala mu se u brk, pa kad je pokazala drsko svoje lice na prozoru svoje kočije, sjatilo se nekoliko najplemenitije i najčuvenije čeljadi sa sela, da joj se klanja oko njezinih kola. Bila je dosta dobra i svijetu omiljela, ta drska komedija, ta smjela sirota Nella; bila je vesela i otmena, dobrodušna, otvorena, kako takova čeljad može da bude! a muževi, koji su s njome živjeli i smijali se, uzimali njezinu plaću i pili njezino vino, ustadoše, kad su puritanci digli na nju kuku i motiku, da se bore i da je brane. Ali ta bludnica nije se mogla obraniti, pa je prilično izvjesno, da su to i njezine sluge znale.

»Život i smrt promeću se u svemu, istina i laž svagda su borbi. Uživanje svagda ratuje sa samouzdržanjem. Sumnja svagda kliče sramota! i podruguje se. Čovjek u životu, humorist, u svome pisanju o životu skače preko ovoga ili onoga načela, pa se smije s poštom pravice ili s ljubavlju k istini u srcu, ili im se smije s druge strane. Nijesam li vam kazao, da je plesanje bilo ozbiljan posao u čoroja (harlekina?) Pročitao sam dvije ili tri glume Congreveove prije nego sam stao o njem govoriti; a bilo mi je po prilici onako pri duši, kako je, rekao bih, bilo nama ovdje većinom u Pompeju, kad smo gledali kuću Salustovu i ostatke jedne pijanke — dva tri osušena vinska zemljana vrča, ugljen stol od večere, grudi djevojke plesačice pritisnute na pepeo, nacerena lubanja jednoga šaljivca — potpuna tišina svuda naokolo, dok cicerone

klepeće svoj moral i modro nebo spokojno sjaje nad ruševinom. Muza Congreveova je umrla, a njezin pijev zamukao je u pepelu Vremena. Izbuljili smo oči u okosnicu pa se čudimo životu, što je jednoć strujio u mahnitim njezinim žilama. Dižemo lubanju pa se nagonimo u svakojake misli o veselju i smjelosti, dosjetkama, preziru, strasti, nadi, željama, što su nekada u toj praznoj šupljini vrele. Mislimo o pogledima, što su mamili, o suzama, što su se ronile, o sjajnim očima, što su sjale u tim praznim udubinama; i o usnama, što su šaptale o ljubavi, i obrazima, što su se nasmijali, da su jamice u njem nastale, i negda pokrivali ovu strašnu požutjelu tikvu. Običavali su jednoć zvati ove zube biserima. Gle, eno kupe, iz koje je pila, zlatnoga lanca, što ga je metala na vrat, posude, u kojoj je bilo rumenilo za njezine obraze, njezina ogledala i harfe, uz koju je običavala plesati. Mjesto slave nalazimo grobni kamen, a mjesto gospe tek nekoliko kostiju.

»Kad čitaš danas te glume, tako ti je kao da si začepio uši i gledaš kad čeljad pleše. Što li je to? te odmjerene kretnje, ta nakrivljena lica, to klanjanje, komešanje i uzmicanje, cavalieur seul (gospodin sam), što šeta spram tih gospa — te gospe i muževi vrte se na koncu naokolo u bijesnoj trci, poslije koje se svak klanja, pa je umiljati taj obred izvršen. Bez glazbe ne možemo da razumijemo toga smiješnoga plesa prošastih stoljeća — čudne njegove zbilje i veselosti, njegove pristojnosti i nepristojnosti. Ima svoj posebni gegavački jezik, koji nije nimalo nalik na život, i vrstu svoga posebnoga morala, koji nije nimalo nalik na život. Strah me je, da je to otajstvo neznabožačko, da je znak neke nauke poganske, da prosvjeduje — kao što su Pompejčani po svoj prilici to činili, sakupljeni u svome kazalištu i smijući se svojim igrama; kao što su Salustije i njegovi prijatelji i njegove milosnice prosvjedovali, ovjenčani cvijećem i s kupama u rukama — protiv nove, krute, pobožnjačke, na

slasti omrzle nauke, od koje su suhonjavi učenici odskoro pridošli iz azijatskih obala sredozemnoga mora, da razbiju krasne slike Venerine i poruše oltare Bakove.

»Ja zamišljam kazalište sirote Congrevea kao hram poganskih slasti i otajstva, koji nije dopušten već ako medju neznabošcima. Bojim se, da kazalište i dalje nosi tu staru predaju i bogoslužje, kao što su zidari nosili svoje tajne znakove i obrede od hrama do hrama. Kad razuzdanik junak otima ljepoticu u glumi i stara luda obrugana i obrukana da je sramota, što ima mladu ženu; u baladi, kad pjesnik moli svoju ljubaznicu, neka nabere ruža što više može i opominje je, da staro Vrijeme doskora ode u nepovrat; u baletu, kad se poštenjak Koridon udvorava Filini pod rešetkama koljebe od ljepenke i škilji u nju preko glave djeda u crvenim čarapama, koji je srećom zadrijemao, pa kad ona namamljena od poziva rumenoga mladića išeta do pozorišnih svjetiljaka i oni svaki na svojim nožnim palcima zaigraju kolo, što ga svi znate i što se jedino prekida, kad se stari djed probudi iz svoga sna u toj kućici od karata (kamo se vraća, da opet malko prodrijema, ako mlada čeljad hoće da iznova započne igru); kad čoroje, u sjaju svoje mladosti, snage i okretnosti, zaodjeven u zlato i stotinu boja preskače glave nebrojenih pogibija, u svome skoku sjeda za vrat podivljalim gorostasima, pa neustrašljiv i sjajan ispleše sve opasnosti; kad gospodin Punch, taj bezbožni stari bundžija krši svaki zakon i smije mu se u svome odurnom slavlju, nadmudruje svoga odvjetnika, opsuje svakoga pandura, zakreće vratom svojoj ženi i penje krvnika na vješala — zar ne vidite u komediji, u pjevanju, u plesu, u odrpanoj maloj Punchovoj igri lutkama — poganski prosvjed? Zar se ne čini kao da Život u nju meće isprike i pjeva njezin smisao? Gle kako zaljubljenici hodaju i drže se rukama i šapću! Pjeva kor: »Ništa nije ko ljubav, ništa nije ko mladost, ništa nije ko lijepost našega proljeća. Gle! kako

starost kuša, da se pomiješa u veselu našu igru! Udrite ga njegovim štapom, toga nagrešpana starkelju, tu staru ludu! Ništa nije kao mladost, nije ništa kao ljepota, nije ništa kao snaga. Snaga i srčanost predobivaju ljepotu i mladost. Budite junaci i osvajajte. Budite mladi i sretni. Uživajte, uživajte, uživajte. Hoćete li znati Segreto per essere felice (tajnu da budeš sretan?) Evo: nasmijana ljubaznica i kupa Falernca«. Dok dječak odmiče kupu i pjeva svoju pjesmu — čuj! kakva li to ulična halabuka dolazi bliže i bliže? Kakva li je to tužaljka, koja hoće da nas uznemiri? Svijeće slave dogorijevaju, lica se ruše i blijede, glas podrhtava i kupa cijedi se na tle. Ko je? Smrt i sudba na vratima su, a one hoće da udju.

»Komična slava Congreveova odsjauje od svijeća, a oko stola, prazneći plamene kupe napitka i provodeći najbješnje i najogavnije šale, posjedala gospoda i gospe, koje služe lupeški sluge i sluškinje razuzdane kao i njihovi gospodari — možda najgora družba na svijetu. Tu kao da nema ni traga kakovu moralu. Čelo stola sjedi kaki Mirabel ili Belmour (odjeveni po francuskom izgledu, a posluženi od Engleza, koji majmunišu Scapina ili Frontina). Njihovo je zvanje, da im niko ne odoli i da osvajaju gdje mogu i ne mogu. Kao junaci u viteškoj priči, od kojih su dugočasne ljubavi i borbe imali oni u zaborav da vrgnu, svagda su sjajni i pobjednici — svladavaju sve pogibije, pobijede sve neprijatelje i na koncu predobiju ljepotu djevojku. Očevi, muževi, lihvari, to su dušmani, s kojima se ti pobornici bore. Oni su bez milosrdja spram starih godina, ne mijenjaju se nimalo, a star čovjek igra onu ulogu u dramama, što ju u viteškim pričama ima zlopaki vještac ili veliki brblješa gorostas, koji se grozi, vrnča i odupire se — on je grdna luda prepona, koju vitez svagda savladava. To je starac sa škrinjicom novca, gospar Belmour njegov sin ili sinovac potroši njegov novac i ruga mu se. To je starac s mladom ženom, koju stavlja pod ključ;

gospar Mirabel otima mu njegovu ženu, posrne preko njegovih starih nogu, što su se od uloga zgrčile, i ostavlja na cjedilu staroga škrticu. Stara luda, što mu je palo na um da zgrće svoj novac ili da stavlja pod ključ rumenu momu od osamnaest godina? Novac je za mladost, ljubav je za mladost, u šaš sa starom čeljadi. Kad gosparu Millamantu bude šezdeset godina, pošto se je dakako rastao od prve lady Millamantove i oženio se unukom svoga prijatelja Doricourta ravno iz njezine dječje sobe, bit će on na redu, a mladi Belmour njemu će se rugati i sprdati. Sav taj krasni moral imate u komedijama gospodina Vilima Congrevea. Pune su duha i dosjetaka. To živovanje, što ga motri, motri ga s velikim humorom, ali ah! Dosadne li slave, te gozbe duha i dosjetaka gdje nema ljubavi. Za malo obamre, jadna muka u želudcu dolazi za njom i samotna, tupa glavobolja u jutro«.

Valja po pravici reći, da se na te Tkackerayeve teške korbe engleskoj komediji onoga vremena ne može naprečac odsjeći, da su tjesnogrudne i prestroge, jer su glume, junakinje i junaci Congreveovi još nekako prirodni, umjereni i ugladjeni na priliku pored komedije »Raspaljena žena« (Prevoked wife), što ju je sir John Vanbrugh pritvoren u Bastilli od duga časa napisao i što se je 1696. prikazivala u londonskom kraljevskom kazalištu s velikim uspjehom. U toj se glumi vrza sve sama odurna i gadna čeljad, lord Foppington (Mamlaz), u istinu »najsavršeniji mamlaz, što su ga igda iznijeli na pozornicu«, pa glavni junak sir John Brute (Blezga), što bijaše dugo jedna od glavnih uloga Garrickovih. Veće razuzdanosti i proštaštva od te lakrdije ne možeš ni zamisliti, a danas gotovo ne možeš iz nje ni da ispišeš neka osobito masna mjesta. Tu kao da se roče sve bekrije gore od gorega i najniži smet djevojčura i seka daša. Taj sir John Brute čeljade je iz dna života, što »u večer tetura i kudeca u sobu svoje žene kao putnik na brodu, kojemu je pozlilo, baca se na

krevet kao vreća — noge studene kao led, dah vruć kao krušna peć, ruke i lice prljavo kao i njegova lanena noćna kapa; pobrka čitavu postelju, navuče pokrivač preko ledja i — hrče.«Pitaju ga, zašto se je oženio? »Oženio sam se, jer sam htio s njome —, a ona mi se je prije nije — —.« Pijančuje po krčmama; silan noćni bukač, zapodijeva kavge i tučnjave s gradskim stražarima i noćobdijama, pljačka ljude po ulicama. Došavši kući napit, hoće da uzme vrč za čaj iz jednoga zidnoga ormara; pošto je zatvoren, razbija mu nogama vrata, nalazi tamo ljubaznika svoje žene i svoje nećakinje, pobijesni od gnjeva, blebeta kojekakve besmislice, najedared kao zaklan zaspi, a slugani ga rukama i nogama guraju iz sobe. Lord Foppington dolazi k siru Tumbellyu Chemseyu (gosparu Debeljku Kvarti), da isprosi njegovu kćer gospodjicu Hoydenovu. Gospar Debeljko drži ga za varalicu i opsuje kao psa, a gospodjica Hoydenova predlaže, da ga odvuku u baru, gdje se konji kaljužaju. Oni mu vežu noge i ruke i bace ga u pasjak, gospar Debeljko udara ga pesnicom i prijeti mu, da će mu izbiti sve zube. Kad se na koncu varalica otkrije, pita ga: »Mylorde, hoćete li ga zaklati, ili da ga zakoljem sam?« To je taj »najsavršeniji mamlaz, što su ga igda iznijeli na pozornicu«.

Red je priznati, da taka vrsta književnosti uza sve to, što u nje ima kadšto puno duha i što je osobito na pozornici jako zabavna, nije baš na osobitu diku ni engleskomu jeziku ni engleskomu narodnomu značaju.

Pa opet ta Thackerayeva ispravnost u svakoj prigodi, taj strogi moral i gotovost svagda ustati na njegovu obranu, taj njegov poziv, da poroke društva ne samo iznese nego ih u isti čas i prekori i izreče im osudu, nije pomiješan ni s kakim cinizmom. Obijediše ga da je cinik — za cijelo krivo, jer se on nigda zlu ne veseli. Zadahnut je dašto i on onim, da tako kažemo, kosmičkim pesimizmom, kojega kao da ne može zatomiti nijedan realistični pisac.

Nije mu se mogao, da i ne govorimo o Baudelaireu, oteti ni Balzac, koji je u »Čovjekovoj komediji« htio razne djelatnosti društvenoga tijela znanstvenim analitičkim metodom rastvoriti u njihove česti pa neobuzdanom svojom fantazijom obuhvatiti sliku svega društvenoga života i dati mu neki književni poredak. Pogotovo mu se nije mogao oteti ni Flaubert, koji misli, da je čovjek rodjen na nesreću, ne vjeruje ni u kaku sreću, a »život mu se gadi da bi se pobljuvao«.

Nu taj pesimizam Thackerayev nije ni plačljiv ni oduran niti bježi od ovoga svijeta. To nije pesimizam Baudelairea, srodnika Američanina Edgara Allana Poea i duhovnoga oca Verlainea, Mallarméa i svih tih novovjekih francuskih dekadenata, što u svome očaju žudi ništavilo ili nešto preko ovoga svijeta pa bilo gdje. On ne kaže u djuture, da je ljudsko srce tek trica, njegove nade tek san, njegova mudrost tek ludost i ljubav tek tlapnja. U Thackeraya je žilava anglosaska priroda, koja hoće da živi i koja bije boj do zadnjega daha. U tome je srodan s Fieldingom, jer mu je njegova bezazlena dobrota, mladenačko ludovanje i bekrijaštvo blisko. Bog zna, mimogred budi rečeno, nije li baš to razlog, što se Nešiću od svih romana najviše svidja Fieldingov »Tom Jones«. Thackeray se divi Fieldingu, klanja se tome pravomu mužu i Englezu, u kojega je tako čestito i plemenito srce, tako čelična i junačka duša. Divi se njegovu veljem umu, njegovoj snazi, bistroj pameti i brzom shvaćanju, njegovoj mržnji na svaku prostotu i lupeštinu, njegovoj golemoj simpatiji, veselosti, muškoj volji k životu, ljubavi čovječjega roda. Divi se tome pjesniku, koji bdije, razmišlja snuje i stvara; koji toliku množinu istina ostavlja za sobom, koji je je tolika koljena naučio smijati se mudro i slatko, toliko učenika obrazovao i naučio ih, da budu misaoni, kad se šale, i muževi, kad prave dosjetke. Divi se njegovoj srčanosti, neustrašljivoj i sveudiljnoj veselosti njegova duha, što je

gorio žarko i živo kroz sve bure njegova života i nigda nije ostavio ni zadnje njegove podrtine. Čudi se, kad pomisli na sve muke i bijede, što ih je taj čovjek prepatio, na nevolju, oskudicu, bolest i grižnju duše, što ju je podnio, pa da pisac nije bio ni zloban ni snužden i da se njegovo pregnuće k istini nije nigda poljulalo, a plemenita njegova čovječnost i dobrota nigda predala.

Ali on ni jedan čas nije prihvatio ono Fieldingovo naivno i nedopečeno vjerovanje čovječje mudrosti, da je čovjek ispravan i krepostan u životu svagda sebičnjak i licemjerac, a da je priprosta priroda, koja neusiljeno uživa sve, čime ju život ponudja, redovno udružena s dobrim srcem. Znao je, da tako nacrtani karakteri nijesu prema prirodi, a napose nema prirodi anglosaskoj. Jer ti anglosaski karakteri možda su zamršeniji i zakučastiji nego ikoji drugi. Ima čudnih problema narodne psihologije, a možda nigdje toliko, koliko baš u anglosaskoga plemena. Na priliku, jedan od najistančanijih i najidealnijih novovjekih mislilaca, što u najsitnijoj stvari, u najobičnijim dogadjajima svakidašnjega života traži i razbira višu ideju, dušu, Emerson, nikao je iz naroda, koji je, kako on sam kaže, zarazilo ono nezdravo načelo »rien ne reussit mieux que le succès«, nema boljega svršetka do uspjeha, što dokazuju njegovi bankolomi i tek po suštoj ličnoj koristi skrojena politika. Nikao je, kako sam kaže, iz naroda, koji je velik samo svojim preziranjem drugih naroda, svojom grabljivošću i sebičnošću, pa se daje u divlju, opaku i bezbrižnu hajku za srećom; koji hoće da steče znanje lupajući noću po krčmarskim stolovima, da spozna gradju duše frenologijom, da dostane vještinu bez vježbe i umještvo bez naukovanja. Taj tankoumni mudrac nigda ne prestaje koriti svoje zemljake, kako je svakomu djetetu anglosaskoga plemena, i Englezu i Američaninu, pricijepljena želja, da bude svagdje prvi, pa navika, da svoju veličinu mjeri po zavisti i mržnji svojih drugova. Sam je svom dušom

odani i zaneseni poklonik grčkoga idealizma i Platona, u kome mu je sadržana sva Evropa, filozofija i knjiga što je ima. U svome prikazu »pisca« Goethea ističe, da u Nijemaca nema ni sjajnoga dara Francuza ni praktične vještine Engleza ni pustolovne crte Američanina, ali zato ima neka priproština i čestitost, koja se ne zadovoljava površnim prikazivanjem, već svagda pita čemu je to. Ali malo poslije toga podruguje se istima Nijemcima, kako u njih djak i izvan škole mozga o onome, što je tamo čuo, a profesor se ne može oteti čudnomu shvaćanju, da bi istina mogla valjati i za Berlin i za Monakov. U nas u Americi i Engleskoj, prostodušno nadovezuje, može čovjek godine i godine proučavati Platona, a da zato ne će nikomu na um pasti, da su ga podsjele kakove herojske misli ili da je omrzao na običaje svoga grada. Jer, tako započinje raspredati o Montaigneu, svaka stvar srodna je u jednu ruku sa zornim, a u drugu s moralnim svijetom; svaka ima te dvije strane, pa kad si vidio prednju, obraćaš je, da joj pogledaš i stražnju. Ljudski život nalik je na paru, što je bacaš u zrak i što pada ili na glavu ili na pismo, a ta igra nigda nam ne dodija, jer nas svagda prodju lagani srsi od čuda, kad se pokaže naličje i ugledamo oprjeku. Pored sve grčke, Platona i Prokla ima pravo na svoj bitak i Amerika, gdje je dolar bog a svaki ideal sprdnja zadnjega šegrta. Pa kako bi Anglosas Emerson i u najuzvišenijem idealizmu mogao i jedan čas zaboraviti realnost, sadašnjost i okolinu, sred koje živi! Kako bi taj vjesnik nove neke američke poezije mogao odoljeti, da u ozbiljnim razgovorima o olimpijskim bogovima i drugim velebnim stvarima ne uplete nekoliko pravih domaćih dosjetaka, nastranih, lakrdijaških kao da su pobrane s ulice! Ele, golemih li oprjeka u toga plemena, čudne li pojave, kako je u njega idealizam s realizmom srastao i protkao se do u najtanje žice! Baš kao da čitaš Shakespearea, gdje iza najvelebnije mudrosti i najdirljivije tragike namah do-

laze neslana brbljanja vratara i čauša, krupne šale vjetrogonja, uličara i bekrija. Samo što taj dramatski red Shakespeareov hoće istinski da prikaže razne karaktere uporedo i život svega ljudskoga roda sa svima svojim osobinama i nastranostima, dok u Anglosasa taj makrokosmos kao da živi u duši jednoga čovjeka.

S toga nije čudo, što je Thackeray, u kojega je bistro oko i volja crtati sve po istini, makar svoje karaktere i nije gradio nikakim prepredenim psihološkim metodom, bio jako daleko od toga, da ih sače na tako priprosto i naivno brdo Fieldingovo. Ogromna li skupa istinske, žive, dotjerane, tipične a opet tako raznolike čeljadi! U »Vašaru taštine« Amalija je dobra, blaga, umiljata vjerna žena, ali lutka bez mozga i jačih osjećaja. Rebeka opet pametna, prožgana, u životu vješta i spretna, ali spremna na svako zlo i bez ikaka osjećaja i stida. Rawdon Crawley raspikuća je, igrač i bekrija, momak dobra srca, ali bez ikaka poštenja i srama, dok ne vidi nevjeru svoje žene, a major Dobbin čovjek dobar, čestit, otmena i muškoga srca, ali nespretan i dosadan do zla boga a pravi muzikrava. U »Pendennisu« je Helena izgled majke, snebivljiva i malko benava, žena sa sela ograničene naobrazbe, ljubomorna i u svojoj ljubomornosti kruta, strasna i pomamna, koja se gradi velika gospa i pada u nesvijest, kad čuje da joj sin ima glumicu dragu. Laura je žena bez pameti i snažnijih osjećaja poput Amalije, a gospodjica je Fotheringayeva glumica, koja je valjana domaćica i dobra kućanica, ali govori samo o lijepom vremenu i jelima, što ih je spremila, pije punč kao kaki stari kapetan pa se razumije u dramsku umjetnost i književnost koliko i svaka kuharica. Ona nije ni zahvalna ni nezahvalna, ni neprijazna ni zlovoljna, već tek benava. Pendennis zapodijeva s njome razgovor o pjesništvu i pita je, što misli o ludosti Ofelijinoj i je li u Hamleta zaljubljena? »Zaljubljena u toga gadnoga mališa nitkova, kaki je taj kržljavac ravnatelj (te

glumačke družine) Bingley!« viče kao pomamna i sva se pjeni od jada kod te pomisli, da je Pendennis mora miriti, kako ne govori o njoj već o Ofeliji u drami. O Kotzebuu i drugim dramskim piscima, kojima je zaposlena, ne zna ama ništa već ako one česti, što ih sama ima da prikaže. Tu je stari major Pendennis, čovjek od svijeta studena i sebična srca, koji se bije s kapetanom Costiganom, muktadžijom i zapuštenom lolom, i Morganom, spokojno sjedi u svome klubu do ognjišta i prozora pa traži u vijestima o aristokratskim sastancima i slavama, je li medju otmenom gospodom i njegovo ime na dostojnom mjestu spomenuto, pa opet prava slika i prilika samoga pisca — onaj poštenjak Warrington, čija je plemenita priroda obastala čista i neslomljena na teškim mukama života, taj na prosjački štap spali čovjek, ali uza sve to gentleman do u zadnje žilice, u čijem zdravom srcu nije gorčina mogla da otruje života. U »Esmondu« javlja se gospa Castlewoodova, svetica bogobojazna i čista, kojoj uza sve to valja nemilosrdno iznijeti na vidjelo razne sitne slabosti ženske pa kadšto snimiti svetačku slavu s njezine glave. U nje ljubav nije krepost već nastrana ćud, neki hir, jer je zaljubljena u pijanca prostaka i mamlaza, kojemu kod najmanje sumnje okrutnim riječima prigovara svoju nepomirljivu i strasnu ljubomornost. Uporedo nje eto te Beatrice Esmondove, mutikaše i namiguše, žene studena srca i bez ljubavi, kojoj se hoće lasti i slasti ovoga svijeta, za koji je brza dati svoje poštenje, ali žene bistre, pametne, hrabre i junačke, koja se zalaže za čast svoje porodice, pa konačno samoga Henrika Esmonda, koji uza svu svoju pamet i plemenito srce ostaje do kraja dječarac i prpoša, kako i sam Thackeray priznaje. Tu je u »Newcomeima« glava porodice pukovnik Newcome, na oko svakoga poštovanja vrijedan izgled ljepote i karaktera a u suštini čeljade ukočeno, studeno i prikriven badavadžija; mladi Clive Newcome, koji se je zavezao u lagodne mladenačke sne, od kojih se iznenada trza, kad mu šajka tone; sir Barnes Newcome, najveća kukavica, zloća, laža i poruga, što se je igda u salonu smiješila i u parlamentu govorila, mladi lord Kew, kojega nakon svakojakih ludorija i razuzdanosti njegova stara majka puritanka dovodi na pravi put, a kojemu kao i njegovu prijatelju suludom vojvodi Francuzu moraš da se bez prekida grohotom smiješ, pa otmena kao led studena Estera Newcomeova i gospa Kewova, stara, odlična, silovita i pokvarena žena, koja živi u zavadi sa svojom kćeri i svagdje hoće da bude provodadžija. U »Virginijcima« otrcana, poništena, izmoždena, ali dosta dobrostiva i prijazna barunica, naša znanica Beatrica Esmondova, koja se je postarala — i ko bi izbrojio sve te ljude i karaktere u Thackerayevoj knjizi života, koja je u istinu svestrana i potpuna, kako možda ni u jednoga drugoga pisca modernoga doba, svestrana i potpuna gotovo kao u Shakespearea samoga.

O »Henriku Esmondu«, za koji engleska kritika drži, da je ponajbolje, što je iznio engleski roman u devetnaestom stoljeću, piše Hipolit Taine, koji baš jako ne begeniše Thackeraya pa kao i svi Francuzi u romanu zazire od svakoga prišivena morala i od njega traži, da bude djelo nelično, umjetničko, duhovito i zabavno, u svojoj znanoj »Povjesti engleske književnosti« (V, 2): »Thackeray nije nigda napisao ljepšega, a svijetu manje omiljela romana. Ta knjiga donosi izmišljene zapiske pukovnika Esmonda, savremenika kraljice Ane, koji se je poslije burna života u Evropi povukao sa svojom ženom u Virginiju i tamo postao poljodjelac. Esmond govori sam, a ta nužda, da način pisanja bude prema karakteru, potiskuje satirički stil, čestu ironiju, ujedljivi sarkazam, smišljene pojave, da se naruga ludosti, i sračunate dogadjaje, da smrvi opačinu. Šarene se slike pred nama redaju bez ikakih moralnih prohtjeva, ne muče nas više lični savjeti. Duga raspredanja, koja

nam se pod perom pisca čine tako svakidašnja i neprilična, u ustima su junaka romana prirodna i zanimljiva. Esmond je starac, koji piše za svoju djecu i izlaže im svoje iskustvo. Ima pravo, da sudi o životu kako hoće, njegova načela pristaju njegovoj dobi, a postavši značajne crte, gube svoje cjepidlačarsko lice. Čovjek ih rado sluša pa prevrćući listove opazi mirni i sjetni smiješak, koji ih je kazivao u pero.

»Pored tih raspredanja čovjek podnosi i pojedinosti. Drugdje je do u najtanje tankoće dotjerano opisivanje djetinjsko. Ta brižna pažnja pored svoje nesposobnosti, da se prihvati velike gradje umjetnosti, a sapeta u svome slobodnom kretu, inače je ograničena na mikroskopsko opažanje i fotografske pojedinosti. Ovdje se sve mijenja. Pisac zapisaka ima pravo, da pripovijeda utiske svoga djetinjstva. U njegovih najranijih uspomena, zakržavljelih ostataka zaboravljena života, ima neki izvanredni čar, pa čovjek bude s njime dijete. Latinska obuka, prolaz vojnika, jahanje otraga na konju budu znameniti dogadjaji, koje udaljenost još poljepšava. Čovjek se veseli njegovoj tako smirenoj i tako unutrašnjoj radosti, pa kao on osjeća izvanrednu slast vidjeti drage sjene prošlosti u takoj prijatnosti i u tako punom svijetlu. Do u velike tankoće iznesene pojedinosti povećavaju zanimanje, jer povećavaju prirodnost. Pripovijedanje staroga vojnika, umetnuti sudovi o knjigama i dogadjajima toga vremena, stotina sitnih pojava, tisuću sitnih očito izlišnih činjenica bude baš zato našu iluziju. Zaboraviš pisca i slušaš staroga pukovnika, prenesao si se za dvije stotine godina natrag, pa osjećaš izvanredno i tako rijetko zadovoljstvo, da vjeruješ što čitaš.

»Dok sam predmet ne da da izbiju mane ili ih pretvara u izvrštine, ujedno daje najljepše gradje izvrštinama, da ih obradi. To silno kazivanje divnom je vjernošću običaje toga vremena razglobilo i prikazalo. Thackeray pozna Swifta, Steelea, Addisona, St. Johna viscounta Bolingbrokea, vojvodu Marlborougha tako temeljito kao najbrižniji i najupućeniji povjesničar. Riše njihove običaje, njihov domaći život, njihov razgovor kao Walter Scott, a kod toga se, što Walter Scott nije umio, povodi za njihovim stilom tako da te to zavodi, pa se mnoge njihove u pripovijedanje umetnute rečenice ničim ne razlikuju od drugoga pisanja. Taj savršeno pogodjeni njihov stil ne nahodiš samo na nekim odabranim mjestima, već on obuhvata čitavu knjigu. Pukovnik Esmond piše, kako se je 1700. godine pisalo. Snaga, hoću da kažem duh njegove dikcije baš je tako velik kao nastojanje i uspjeh Francuza Pavla Luja Couriera, koji je našao stil stare Grčke. U stilu Esmondovu vidjaš umjerenost, točnost, priproštinu, temeljitost klasičkih pisaca. Nestalo je naših modernih smionosti, našega rasipnoga bogatstva slika, naših isprebacanih figura, našega običaja lomatati rukama, naše pohlepe za efektom, svih naših loših književnih navada. Thackerayu bilo je vratiti se na iskonski smisao riječi, opet iznaći zaboravljene rečenice, oživljeti utonulo duhovno stanje i izgubljenu vrstu ideja, da mu se naličje tako izvanredno približi licu. Pa ni fantaziji Dickensovoj ne bi takovo djelo uspjelo. Da ga pokuša i izvrši bila je nužna sva oštra pamet, sav mir i snaga znanja i razmišljanja.

»Ali remek-djelo knjige karakter je Esmondov. Thackeray mu je pridao onu nježnu gotovo žensku dobrodušnost, što ju svagda uzvišava nad sve druge ljudske kreposti, a onda samozataju, što je posljedak neprestana razmišljanja. To su najljepša svojstva u njegovoj psihološkoj riznici, svako od njih povisuje svoju cijenu svojom oprjekom spram drugoga. Vidimo junaka, samonikla i novovjeka, Engleza svojom hladnom odvažnošću, moderna čovjeka nježnošću i osjetljivošću svoga srca.«

U nas je Thackeray poznat slabo ili nikako, kud i kamo manje od Dickensa, kao što je svagdje zbor Dickensov brojniji, ali zato Thackerayev po-

stojaniji i odaniji. Na naš je jezik prevedena pripovijetka »Veliki Hoggartyjev dijamant« i iz njegovih pučkih predavanja »Gjuro IV.« u »Prosvjeti« 1898. Hrvatski prijevodi njegova »Vašara taštine« i »Henrika Esmonda« već nekoliko godina čekaju svoga nakladnika. Pa opet je svaka njegova znatnija knjiga ne patvorena slika iz života svoga vremena, živa, istinska i priprosta kao i priroda sama, a sva njegova lica dosele nedostignutom vještinom pošteno i bez ikake podmetnute namisli ocrtana onako, kako se javljaju u modernom društvu, sa svima svojim zlim, smiješnim, suludim, a kadšto lijepim i plemenitim svojstvima. Možda im ne dostaje vječne tipične prirode, kao što je ima u junaka najvećih književnih velikana, Shakespearea i Cervantesa, baš zato, što su prevjeran odraz svoga inače tako nejunačnoga vremena krinoline i tartuferije. Možda sušti realizam u opće izdaje snaga, da se izdigne iz svoje prosječne okoline pa se dovije velikoj umjetnosti, možda nigda ne može da bude ono, u čemu je Carlyle vidio bistvo svake velike umjetnosti, »a spiritual picture of nature«. A Thackerayu nije na umu, da stvori umjetničko djelo, on ne će junaka, već ćereta o živim prosječnim ljudima, kako ih je u svojoj okolini zapazio. Ako se njegova lica možda i nijesu rodila »sub specie aeterni« ako božanstvo možda i nije zadahnulo ta zemljana bića vječnim životom, opet su izvadjena iz duše vasionoga svijeta, dokle seže ova naša kultura zapadnjačka. Baš neke stranice »Henrika Esmonda« čitaju se kao da rišu domaće naše prilike, kao da su slike iz našega života »starališa i redova«, što je u svojim tek nešto preobličenim ustanovama potrajao gotovo do svjetskoga rata. Ne samo na knjigu snobova i na druga svoja djela, već i na taj roman mogao je Thackeray napisati kako za drugi tako i za n a š svijet onu Horacijevu: »mutato nomine de te fabula narratur«, promijeni samo ime, pa ta priča o tebi ide.

Uskrs

Na stotu obljetnicu smrti Byronove

U zavadi sa svojom ženom, krv i nož sa čitavim engleskim svijetom, radije da podnosi svaku oskudicu, nezgodu i nevolju nego da metne svoj obraz pod noge i ponizi svoj ponos, našao se taj putnik, što su ga crne misli iz otadžbine gonile, opet na vodama, a valovi pod njim skakutali kao pomaman dorat, koji pozna svoga gospodara. Kao korov, što ga je od pećine otrgnuo, nanio ga vihar na pjenu dubokoga i tamnomodroga oceana, što na njemu tisuće valova zaludu ustaju, što se od iskona svijeta svejednako talasa i sjaje kao sjajno ogledalo, gdje se u burama ogleda samo lice Svemogućega, što je svagda, bio miran ili uzburkan, kod povjetarca, vjetra, oluje, na ledenom stožeru, u žarkom kraju i pod tmastim oblacima, neograničen, beskrajan, veleban, slika Vječitosti i prijestolje Nevidljivoga, što mu se iz mulja radjaju nemani u dubini, sluša ga svaka strana svijeta, svejednako buči strašan, nedohitan, jedini. Vjetar oluje odnesao ga i valovi donijeli ga do žala sredozemnoga mora, velike mete svih putnika, do obala, gdje su nikla i propala najveća svjetska carstva, asirsko, perzijsko, grčko, rimsko, kartaško, odakle su došle sve naše vjere, gotovo svi naši zakoni, sva naša umjetnost i gotovo sve, što nas izdiže nad varvare. Vidio je, kako sam kaže slatkim glasom Ariostovim, Toskanu, Lombardiju, Romanju, planinu što dijeli

i zatvara Italiju, i jedno i drugo more, što ju plače. Iz Mletaka na domak istoka, najzelenijega ostrva njegove uobrazilje, koje ga nije prevarilo, nije ga odbilo svojim rasulom već ga dočekalo u svoj topli i mekani zagrljaj ljuveni, uputio se u Rim, u samu pustoš, po kojoj je, ne mareći za čitavu galeriju Engleza mamlaza, što izbuljenih očiju i otvorenih ustiju naokolo trčkaraju i htjeli bi da im je sve jednako veličajno i jeftino — kojekuda tumarao i spoticao se svaki čas o koju živu spomenu svoga života.

Jedrim stilom i plastičnom besjedom svojih poslanica, nepatvorenim glasom prirodne prostodušnosti, koji ne zna ni za istančane misli dvorkinjica kaćipera, ni za suzne uzdahe romantike, ni za izvjestačene riječi, da sakriju svoje misli, a koji u laž nagoni onaj nepravedni prijekor Carlyleov, da taj lord bijaše tek »čangrizalo fićfirić«, piše odanle 5. svibnja 1817. svome nakladniku i prijatelju Murrayu u Londonu: »Bio sam nekoliko dana u Rimu, gradu čudesnomu. Rim me je ushitio i uznio. U svojoj cijelosti — stari i novi — tuče Grčku, Carigrad, sve — barem što sam ja igda vidio. Ali ja toga ne mogu da opišem, jer moji prvi utisci svagda su snažni i zbrkani, a moje pamćenje izlučuje ih i stavlja u red, kao što to čini daljina kod slike nekoga kraja, pa ih bolje medju se pomiješa, makar su i manje jasni. Gotovo od jutra do mraka bio sam na konju, a tako je bilo otkako sam ovamo došao. Bio sam u Albanu, na njegovim jezerima, na vrhu albanskoga brda, u Fraskatiu, Ariciji itd. Što se tiče Koloseja, Panteona, sv. Petra, Vatikana, Palatina, itd. — čovjek to ne može da zamisli već treba da ih vidi«.

Otkada se je u pustoši njegovih razvalina zavjetovao, da će svijetu prostiti njegovu nepravdu, sve više vije kroz zbrku njegova života neodoljiva čežnja s onih priprostih grobova ferarskih: »Implora pace«, «Implora eterna quiete« — sve ga više pod svoje krilo uzima onaj veliki misterij, što je

razdirao dušu njegovu Manfredu naočigled djevičanske planine švajcarske u kolu duhova, sablasti, vrača i njegovu Kainu, prije nego se je dogodio onaj preveliki grijeh, da je brat brata ubio —

Nu do zadnjega časa ne raskida boja. Sin naroda, kojemu je kultura polomila laka krila fantazije, uputila ga praktičnom poimanju svijeta i odgajila u njem nedobitnu volju, tvrdokornu žilavost i neukroćeno junaštvo, a opet duše vitke, što bi se zanijela za svakom prirodnom ljepotom, zaronila u dubine vjere i filozofije i bila tako željna ljubavi i milovanja, ukrutio se u carstvu svojih ideja i osjećaja, iz kojega se netragom izgubiše i bogovi i ljudi i priroda i sva ta nedogledna prolazna i šarolika okolina. Bio samac na ovome svijetu, čovjek oholit, snužden, zajedljiv, kojemu sto guja srce ispija, ali mu na licu nije ništa vidjeti do prkosa kao Prometeju na pećini ili sotoni u živom plamenu pakla. Vidio tek sam sebe i govorio tek sam sa sobom, sam bio iskon, cilj i kraj sve svoje poezije, junak svake svoje pjesme, glavno lice u svakoj svojoj slici. U nepokorenom svome prkosu, strasnom junaštvu i ljutome jadu, što mu se je poimanje svijeta tako odvojilo od života, koji je živio, bio je jak odolijevati svima svojim mukama snagom svoje volje i gotov sve do zadnjega daha dići se na svaku silu neba i zemlje. Ali kao Shakespeareov Rikard III., štono je htio da osveti sebe na sebi samom, taj najsnažniji »ja« nalazi svoje spasenje, da taj »ja« do kraja raskida, da se odvraća od njega, da se dovija k nebeskim visinama nirvane, da se priljubljuje vaseljeni, u njoj utopi svoj bol i podje stopama prvoga bundžije svjetskog:

Ništa ne će
Udušit duha, kad se duh odupre,
U srjedi bude stvarih naokolo.
Carovati je njemu. —

Nedaj prjetnjom nasilničkom
Nametnut sebi vjere protiv svoje

Spoljašnje ćuti i svih osjećaja:
Tek misli, trpi, svjet nutarnji gradi
U duši svojoj, spoljni kad te izda,
K duhovnoj prirodi ćeš tako biti
Najbliže i pobjedit slavno svoju.

*

Kad se ne bih zaustavio u kojem kraju omiljele mi Toskane, svagda sam na svome putu po Italiji dočekao u Rimu ovaj dan, za koji pišu svete knjige, da je svijetli uskrs Gospodnji praznik nad praznicima. Ali isprva, kad bih tamo stigao, bilo mi je savladati nemalu zabunu i smetnju. Valjda nema drugoga velikoga grada, u kome ćeš se tako teško snaći, tako mučno razaznati veliko od sitnoga, glavno od sporednoga i vječno od prolaznoga. Treba da se dugo njime šetaš, da ga gledaš i proučavaš, ako hoćeš da ga upoznaš i shvatiš, jer, kako reče onaj veliki putnik, za Rim se samo u Rimu možeš da spremiš. Dok drugdje vrijeme, pobliže poznanstvo i razmišljanje sve više oduzimaju stvarima njihov čar, ovdje još jače privlače k čudesnom ovom mjestu. Pravo je govorio Papa Grgur XVI.: »Ja kažem do sretna vidjenja onima, koji dugo ostaju u Rimu, a s bogom onima, koji tek krozanj prodju«.

A nije ni čudo što je tako. Taj grad kao da nije rastao nekim prirodnim načinom, nije se izgradjivao po nekoj odredjenoj i stalnoj osnovi. Nema prave jezgre ni sredine, odakle se je širio, već se je raštrkao po nekoliko visova, koje su isprva odvajale močvarne i nenastavane uvale, što su još neko šest metara bile niže nego danas. Poznije glavne ulice grada nijesu mogle udariti svoj put slobodno i po potrebi prometa, već ga morale prokrčiti tek za nuždu kroz te nizine. U razvitku toga grada nije bilo nikake historijske predaje, a ni političke ni kulturne veze. Rimska stara republika i rimski cezari gledali su samo da njihova djela budu njima

samima na diku i da pronesu njihovu ličnu slavu, pa su na pojedinim mjestima trpali jednu gradjevinu na drugu, nizali jedno čudo za drugim, a za skladnu gradsku cjelinu nijesu puno hajali. Kršćani opet smjeli su isprva nastavati samo daleko od središta grada na njegovim okrajcima, pa su tamo nad grobovima svojih svetaca i mučenika posagradili svoje crkve. Stara je kultura bila pokopana, nova se stala razvijati, a da se nije prisnovala na staru. Rimski pape uzeli su grad uredjivati i graditi od tih kršćanskih svetinja, sijela crkvenih općina, dalje, pa da ga svega po nekoj skupnoj osnovi urede, izgrade i sabiju u jednu cjelinu, zato im nije dostajalo ni snage ni sredstava, a nijesu imali ni kada, jer je rimska stolica svaki čas mijenjala svoga gospodara. Tako su se po okrajcima grada pribrale stare kršćanske crkve sa svojim zvonicima, mozaicima, sarkofazima, grobovima, biskupskim stolicama, propovijedaonicama i manastirskim dvorovima. Pa tamo je i ušla u Rim pobjednica renesansa iz lombardskih ravnica i toskanskih brežuljaka. Čak na Vatikan, stijenu i kulu kršćanstva, što je sav zapadni svijet obasjala, umakao je onaj vječiti spomenik titanskoga duha samotnika Michelangela, kupola crkve sv. Petra, i divote njegove sikstinske kapele, stanza i loggia dvoranina Rafaela iznad one gizdave Berninieve mermer-avlije crkovne, okrugloga proplanka u šumi kamenoga stupovlja, do kojega vode bezbrojne uske, tamne i zamazane ulice.

A k tome već po sebi nesuvislom papinskom gradu pridošao je još glavni grad nove Italije sa svojim kraljem, koji se je naprosto uselio u papin ljetnikovac Kvirinal i našao se u kraljevskom stanu, da ga veličajnijeg nije mogao ni željeti. Čudna li grada, gdje kralju treba poći tek preko puta da nadje gotov kraljevski dom! U taj Kvirinal sio je vladati, da Vatikanu i papi uz prkos preotme cijeli grad i okupi ga oko svoga stana. Ali taj pridošlica skorojević, taj moderni veliki grad u svojoj unu-

trašnjosti ne može pravo ni da se gane od tolikih starina i papinskih gradjevina. Zato je prinudjen tek po čistinama na okrajcima grada a redom kao po šahovskoj dasci bez duha i ukusa prigradjivati one užasne kućerine, što su grad poklopile, čitavu zbrku još povećale, a svojom prostotom odbijaju svakoga novoga došljaka. Te najnovije česti Rima kao da su uskrsnule one stare njegove »insulae«, grdosije od kuća, što su se u carsko doba posagradile i davale pod kiriju malome svijetu, zanatlijama, nadničarima, slugama i skitnicama, gdje su se tiskali i čupali kao u mravinjaku. I nehotice dozivaju u pamet Napulj, koji je sio na rub bajnoga svoga modroga zaliva kao nasmijana bosa i kuštrava ciganka, što je suhu i garavu svoju kožu zaodjela košuljom odrpuljom i šarenom suknjom. Njegovo se unutrašnje biće, nepolitička i netragična duša, nemuška, nenarodna i beznačajna historija, despotizam vladavine i nesvijesnost naroda ogleda u spoljašnjem njegovom licu — u gromoradnim hrpama nezgrapnih kućerina, što su isprele do u sama nebesa, zbrci odurnih i pretjeranih arhitektonskih oblika, potpunu nestatku svake monumentalnosti.

Jer svaka monumentalna gradjevina vjesnica je nekih kulturnih i narodnih ciljeva, vidan odraz unutrašnjega bića i živih ideja, što su negda narod pokretale ili ga još pokreću. Ima li na priliku boljega simbola značaja i duha firentinskoga od kupole stolne crkve sv. Marije Cvjetne u Firenci? Kako je ona oštro do u najnježnije tankoće obilježila taj divni firentinski duh, u kojem su se tako savršeno srasla ona dva protivna svojstva, fantazija i razum, da ovaj drugi nigda ne zauzdava poleta prve, a opet joj ne da prevršiti mjeru, pa njezine tvorevine namah ispituje, proučava i vrsta! Kako je ta kupola živa slika i prilika čitave umjetnosti firentinske i onoga jednoga i jedinoga zakona, što njome ravna i vlada, zakona prave mjere i sklada, koji će firentinske umjetnike odvratiti od

ponosnih smionosti i uzvišenih ludosti, ali će umjetnosti firentinskoj dati značaj stalan i nepretrgnut — od Giotta, što odnemaruje veličajne ikone bizantske Djevice i Spasa pa na svojim slikama i freskama crta mater božju i raspeće na krst točno po životu, koji oko njega u svoj svojoj raznolikosti i svom svojom snagom buja i vri, Brunelleschia, što rodnomu svome gradu daje arhitektonsko lice, oslobadja ga od šture ukočenosti gotske i zaodijeva ga svečanim a opet tako dražesnim oblicima romanskim, Donatella, kojemu angjelci djipaju i pocikuju u romanskoj veselosti a raspeti Kristi kazuju sve fizičke samrtne muke čovjeka, i Masaccia, što dotjeruje umjetnost Giottovu, veličajno ali vjerno iznosi život kakav jeste i u svojim slikama postavlja lice čovječje, da stoji na svojim nogama, pa sve jednako dalje do kraja baroka! Nu te napuljske dinastije, taj napuljski narod nema što da kaže. Njihova povjest nije ništa zabilježila do kratkotrajne vlasti i svedjerne mijene gospodara, dok ih drugi siledžija nije otjerao i narod kao krdo satjerao u ropski tor — ništa do neorganski rastrojena društva i nezrelosti narodnoga duha za budi kakav kulturni zadatak, do neznanja, nemara i uživanja, brige tek za ono što će današnji dan donijeti, općenoga bezbrižnoga i raspojasanoga živovanja.

A taj arhitektonski ološ, taj glavni grad nove Italije kojegdje se kao neznana delija rašepirio do u samo srce. Da proslavi svoje savremene uspjehe narodne (ah tako sitne pored onoga »orbis romanus«, staroga rimskoga carstva!) uvalio se sa svojim pregizdavim spomenicima u mnoga mjesta, kojima su nebrojena stoljeća slave i kulture udarila svoj vječiti biljeg. Kao da je zaboravio one zajedljive poruge Montieve Francuzima, kad su pod konac osamnaestoga stoljeća odnijeli sa sobom iz Rima najveća umjetnička remek-djela, da konačno umire sloboda sapeta, gdje je gizda i mekoputnost, kako to na žalost zasvjedočava sudbina Rima i Atene:

Chè, ov'è fasto e molleza, ivi alfin doma
Muor Libertade; e dolorosa fede
Il cernere ne fan d' Atene e Roma.

Tako novovjeki talijanski condottiere na konju, Garibaldi, kao da se sam čudi i deveti, kamo je to dospio na Janikul u susjedstvo manastira sv. Onofrija, gdje je Tasso sahranjen bez javna spomenika, i hrasta, pod kojim je slomljen i izmučen izdisao a na pogledu Palatina i Kapitola, gdje ga sutradan poput Petrarke u kraljevskom plaštu, sa dvanaestoro plemčeta u skerlet-čohi oko sebe, usred jednoglasnoga slavlja i klicanja senata, sveštenstva, plemenitaša i pučana htjedoše vjenčati vijencem pjesničkim. Gorostasni spomenik »ocu domovine« Viktoru Emanuelu, poradi kojega je trebalo kidati dragocjene stare palače, sa svojim nebrojenim stepenicama, hramovima i ogromnim kraljevim kipom na konju zatvara glavnoj ulici vidik i pristup na pravo srce grada, na Kapitol, kao da ga hoće zakloniti i ugušiti izvještačenim, teatralnim svojim sjajem. A u Londonu na zelenoj poljanici pred Westminster Hallom onaj tako čedni i priprosti, ali tako dični spomenik Olivera Cromwella s engleskim lavom na podnožju, takodjer spomenik »ocu domovine«, samo kud i kamo veće i slavnije! Ovaj dosadni talijanski brbljavac sjeda ti svaki čas na vrat. Kako ti se na samom veličajnom Michelangelovu uzlazu na Kapitol, na tu najveću svetinju staroga Rima, čini prostačka ona glumački ispružena desnica i ono pored krletke s vučicom i dva orla iz cigala, starih napisa i gradjevnih odlomaka sastavljeno podnožje spomenika Rienziu, jer se taj pučki tribun tobože bavio i arheologijom, onda onaj polomljeni stup »Dea Roma« uza sve prekrasne stihove Carduccieve! Pa onaj natpis na spomeniku Giordana Bruna na trgu Campo di Fiore, negdašnjem stratištu papinskom i sadašnjem bučnom tržištu: »Ovdje, gdje je gorjela lomača, Giordanu Brunu zahvalno stoljeće od njega predvidjeno (da lui divinato)«. Lažno devetnaesto

stoljeće, »il secolo tartufo«, kako su ga Talijani sami prozvali, to je od Giordana Bruna predvidjeno prosvijetljeno i pravedničko stoljeće! Na svijetu odista nema goropadnije satire od te!

U svakom drugom gradu ne bi puno mario za taku zbrku, neukus i prostotu, prošao bi mimo njih sa smiješkom i porugom, no ovdje se iz svakoga zakutka ozivaju tisuće ljeta, a na čitavu okolinu utisnula je historija pečat veličine, svetinje i monumentalnosti, kakove nigdje drugdje nema. Kod svakoga koraka kao da te snalazi neka tragika od tih neprirodno skalupljenih odlomaka raznovrsnih cjelina. Svi ti stari Rimi kao da počinju govoriti na jedared. Tek što si se nekako otresao toga savremenoga brbljavca, koji ti se je popeo na dušu i na stari sjaj i slavom ovjenčane razvaline nakalamio prazni moderni život, stane ti se na silu nametati Rim cezara i starih bogova, Rim kršćanski i papinski, pa Rim Rafaela, Michelangela i Berninia, a svikolici u jedan mah. Svak te doziva svojim gromkim glasom pa ne znaš koga ćeš da slušaš. Svak te mami svojim palačama i razvalinama, umjetninama i stupovima, perivojima i pustošima, vidicima i klasički stiliziranim okolinama, što su se s arhitekturom stopile u jednu divnu cjelinu, Pinciom, Mariom, Palatinom i Janikulom, u sjaju žarkastoga sunca i srebrne mjesečine, da si u neprilici kome ćeš se prikloniti. Nadješ se u jednoj zbrci, bezglavosti, smetnji i neskladu. »Mučan je i tužan posao, dok iskopaš stari Rim iz ovoga novoga, ali ga valja izvršiti, ako ćeš konačno da osjećaš neprocjenjivo zadovoljstvo«, jauče Goethe, koji je zazirao od stare kršćanske umjetnosti i rane renesanse, klanjao se Rafaelu i Michelangelu, pa pošao tražiti klasički Rim. Njegova sirotica Mignon stoji pred svima tim mramornim kipovima, koji je gledaju i pitaju, što joj učiniše na žao? »Kad tako«, kaže Goethe dalje, »gledaš pred sobom jednu stvar, koja je dvije tisuće i više još godina stara, mijenom vremena tako raznolika i od temelja se promijenila,

pa opet je to isto tlo, isti brijeg, što više često isti stup i zid, a u narodu još tragove staroga karaktera, budeš sudrug velikih odluka sudbine, pa će tako promatraču isprva biti teško poimati, kako to dolazi Rim za Rimom, a ne samo novi za starim, nego i razne epohe staroga i novoga jedna za drugom«. Nego, malo pomalo, što si mu se bliže primakao, stane ti Rim na mahove u naglim, živim i oštrim slikama razotkrivati sve strane svoje prošlosti. To riječanje i nadmetanje tolikih vijekova stiša se, a iz žamora diže se jedan glas, da ti od njega zadršće srce i zanosi se za novim vedrim nebom, što ti se je rastvorilo. Taj glas pjeva vječnu pjesmu udesa čovječjega, kojemu su prošlost i sadašnjost tek spoljni oblici. Prije kao da si od silne svjetlosti bio obnevidio pa sada nekim čudom progledao i kroz toliku smjesu različitih oblika i doba raspoznao taj udes, što priča sve slave i sve jade ljudske. Nema mjesta na svijetu, koje bi uza sve te tolike raznolikosti bilo taka vjerna i jedinstvena slika i prilika čovjekova, njegove svagda i svagdje stalne i jedne sudbine, baš kao što svijet u darmaru i vrtlogu preraznih pojava pored vječite mijene ostaje vječito jedan. A opet tu kao da su u jednu golemu riznicu spremljene sve idealne baštine nebrojenih predaka naših, štono su nas radi pretekli tolika stoljeća i od zaboravi, vremena, nehaja i smrti spasili sveto blago, od kojega svakome zapada njegov zapis. Tu kao da se je bila udomila sva slava oružja, snaga uma, gizda bogatstva i ljepota umjetnička, što je osvojila cijeli svijet. Odatle onaj čar, kojim te Rim svejednako čara, ono otajstvo, što te tako privlači — Rim je uza svu svoju množinu ostao jedan. Odatle ono tajnovito svojstvo toga jedinoga grada, da je svijet za sebe, koji svakomu pokloniku daje svoje, da je, kako kažu Mlečani, »domovina sviju«.

»Oh Rome! my country! city of the soul!« domajo moja, grade duše moje, kliče u svome »Childe Haroldu« Byron, kojemu je čitavi život bio jedna

uznosita pjesma slave i bijede, čelične volje i žarkih osjećaja. U utvarama svoga »Sna«, za koji njegov glavni prijatelj Toma Moore kaže, da su Byrona više puta propale ljute suze, dok ga je pisao, a da je to najjadnija ali najslikovitija »priča čovjeka potukača«, što je igda istekla iz pera i srca ljudskoga — u tome snu vidje sebe, kako je bio mlado momče i zamilovao djevu, koja

Ko mjesec blagi na obzorja rubu
Bijaše taman procvala do žene.
To momče bilo mladje, ali srce
Prestiže godine mu. Njegv'u oku
Tek jedno lice bi na svjetu drago,
A to ga sad obasja, gledao ga,
Dok oku već zamaći ne mogaše.
Ta ona bješe sva mu duša, biće
I njegov glas, ko njem na riječ tek njenu
Zadrhtao bi — ona sav mu vid,
Za njenim njeg'vo oko išlo, krozanj
Sve živo gledalo. On presta živjet
Sam za se — ona bješe njegvo žiće
I more rjeci njeg'vih misli, želja,
U kome gubile se. S daška njena
Il glasa stala bi mu krv i bjesno
Na obraz uzavrela —
Al ona nije ćutjela tog žara,
Nit za njim uzdisala, on njoj bješe
Tek brat i ništa više — —

Bijaše u starodrevnom dvoru i pred njim sjajno osedlani hat, kad k njemu unidje njegova ljuba smiješeći se sva sretna, a on usta, hladnim i učtivim kretom pograbi njenu ruku pa je pusti, laganim korakom ode, ne kao da se s njome prašta, a oba se sa smiješkom rastala. Onda to momče odraste i u pustinjama žarkih krajeva nadje sebi dom, gdje mu je duša srkala sjajne im zrake, pa sada na moru i na kopnu bijaše putnik. A —

Ljubaznica mu vjenčala se s drugim
Koj' ljubio je nije žarče, bila

Sto milja daleko — u rodnom domu.
U kolu sitne dječice, sve krasnih
I sinčića i kćerca — ali nuto!
Na licu su joj znaci jada, sjene
Nutarnje borbe pale na nj, a oči
Bez stanka drhtale, ko da su vedje
Neprolitim još suzam oteščane. —
Povratio se putnik, sad se našo
Pred žrtvenikom s vjerenicom milom.
U nje je lice krasno, ali nij' ono
Što danica mu mladosti bijaše.
Stajaše tih i miran i izreče
Svoj zavjet, ali ne ču svojih rječi
Ni što se oko njega zbilo, ništa
Ne vidje sad, ni što se desit moglo —
Tek stari dvor i draga dvorana mu
I dobro znane odaje i mjesto,
I dan i sat i sunašce i sjena,
Sve uspomene onog mjesta, sata
I o n a, njeg'va tuga, vraćali se
I tiskali se med njega i svjetlo.
A ljubovca mu, ah, promjenila se
Ko da joj duša gine, njezin duh
Odletio iz stana svog i oči
Izgubile svoj stari sjaj, njen pogled
Od ovog svjeta više nije, posta
Sanjarskog carstva kraljica, tek smjesa
Neskladnih stvari bile su joj misli
I drugih ljudi oku nedohitne,
Neznane utvare zabavljale ju,
A ludošću to zove svijet — —

Tako od tih dvaju mladih žića jedno dokonča ludo a oboje jadno. On bude opet samac putnik, sva druga bića oko njega iščezla ili napadala na nj, odasvud bio ga oštar led i očaj, sa sviju strana salijetali ga mržnja i inat, sve što bi pred njega iznijeli bijaše bolom začinjeno. Proživio što bi mnogom bila smrt, sprijateljio se s gorama i tu sa zvijezdama pa i sa samim živim duhom vaseljene razgovarao, a oni mu kazaše čare svojih otajstva.

Širom mu se rastvorila knjiga noći, iz dalekih dubina glasi otkrili mu čudo i tajnu, pa je noću na Koloseju proćutio one svoje besmrtne stihove u »Manfredu«:

Opominjem se, da sam u mladosti,
Dok svjetom putovah, baš take noći
Med zidinama Koloseja stajo,
Med najvećim ostacim starog Rima.
Po puklim svodovim uzrasla stabla
U modroj noći crnila se, zvjezde
Kroz pukotine razvaline sjale,
Tam preko Tibra pas se uzlajao,
Iz bliske carske palače se čuo
Neprestani glas ćuka, isprekidan
Daleke straže pretrgnutom pjesmom,
Što čula se i zamirala s vjetrom.
Kup čempresa nad starim rasjelinam
Ko da je zatvarao vid, al oni
Na domak doma carskog dizali se,
Gdje gnjezdile se njeme ptice noćne
Sred rašća medju porušenim zidjem,
Što niče baš iz cezarskih srdaca,
A bršljan lovoru otima mjesto —
Al krvav cirkus gladiatora još
Čvrst stoji — veleban u svome raspu,
Dok Augustove dvorane i sobe
Po zemlji gmižu jadno razrovane.
Ti putniče mjeseče sjaješ, sve to
Obasjao si punim blagim svjetlom,
Da njime ublažiš svu krutu gordost
Rasula divljeg i vjekova jaze
Ispuniš kao da je jučer bilo,
Pa ljepo ostaviš i dalje ljepo
A drugo sam uljepšaš, da to mjesto
Svetinja bude, gdje se srce harno
Bez rječi klanja staroj veličini
I mrtvim okrunjenim glavam, što nam
Iz svojih žara duše vode —

i na ovom rimskom foru medju ovim hrpama razva-

lina i tada tako božanski osamljenim i opustjelim svetinjama i hramovima prinio na žrtvu izgubljene malobrojne ali sudbonosne svoje godine, podigao svoje ruke, oči i srce k Vremenu i od njega žudio darak — od Vremena, koje uljepšava mrtvo, kiti razvaline, jedino tješi i liječi srce, kad se je krvarilo, koje je vjesnik istine i ljubavi, jedini mudrac i osvetnik. Ali ta tolikim ljubavnim i porodičnim jadima teško iskušana duša na prve glase, da je grčki narod ustao na oružje protiv svoga zulumčara, hiti na bojište, junački se bori s njime i daje izništeno svoje tijelo njegovoj slobodi.

Kolikima je tako ova »sacra valle«, sveta dolina, kako ju je Boni, njezin novovjeki arheološki kopač, nazvao, gdje se je negda krojila sudbina svega svijeta a odskoro medju kupovima porušena kamenja, što ih je Piranesi u bakar urezao, pralje sušile rublje, verale se koze, brstile junice, čeprpale kokoši i išle pobožne procesije i litanije, vjerna slika razboljene im duše. A kolikima opet medju ovim, sada kao u kakom muzeju pomnjivo uredjenim, očišćenim i cvijećem nasadjenim podrtinama zamiču oči za ovom dračom, što je uzbujala i ispružila svoje svijetlozelene mirisne rese na okrajcima svete ulice čak tamo do žućkastosmedje okosnice diva, gdje je Stendhal (ako mu je vjerovati!) u sjajnoj mjesečini čitao svoje miljenike, do Koloseja, najgorostasnije gradjevine starorimskoga svijeta, od koje se živi, bogati oblici i velebna ljepota prosjauju kroz ovaj crijep, ove crvenosmedje porazbacane kupove cigala i crnosivo podzidano kamenje kao jarko kroz goricu sunce. Za crvenkastim ljubičicama, što iz prašume lišća pokazuju drage svoje glavice na zaklonjenim i skrovitim uglovima palače, gdje su negda samotovale djevice Vestalke, čuvarice svete vatre. Za ovim ponosnim perunikama, što su se modre kao talijansko nebo rascvatile na podnožju hrama Saturnova, gdje se je negda čuvalo državno blago, dok mu se oko glatkih stupova granitnih rumene ružice kao zora rana viju

i s dugim svojim mladicama poigravaju s vjetrom. Za žukvom (to je ona žukva Leopardijeva, dražesni cvijet, što se u jednoj razvalini naokolo podno Vezuva drži i kao od samilosti na te jade k nebu odiše miris tako sladak, da tješi ovu pustoš!), koja je rasprostrla kao sag od zlatnoga svijetla po strmom obronku do hrama Faustinina, što ga je haran muž cezar Antonin podigao na čast svoje druge. Za lovorikom, mrčom pa za bijelim ružama, što su gustom svojom predjom prekrile vrelo vile Juturne, gdje su one grdne junačine, Kastor i Poluks, poslije ljuta boja napajali svoje konje i prali svoje oružje, a odakle i danas izvire voda bistra i studena za znak sveudiljne mladosti vječnoga grada. Za ovim bijelim jorgovanom, što miriše kao duša djevojačka, i za ovim glicinama, što su ljubičasti veo cvjetnih svojih grozdova prebacile preko smedjih suncem obasjanih zidova i gorostasnih, tako plemenito uzvijenih svodova bazilike Konstantinove.

A koliki će u svome prividjenju na ove sive razmaknute kamene ploče po putovima dočarati fasce Brutove i mač Scipionov, kraljeve i tribune, Cicerona na govornici, četu od osam stotina tisuća italskih junaka, što je ustala na oružje, kad se je pročulo, da Gali idu na Rim, dostojanstvo kurulske stolice i ponosite senatore, što su se poslaniku Pirhovu Kineji činili da su kao vijeće kraljeva, prezirno gledali na njegove slonove i zlato i slušali strahoviti glas o porazu kod Kana i ne trenuvši okom, one vjesnike, što su donijeli tako neočekivane i nevjerovatne glase, da je konzul Klaudije Neron hametom potukao kod Metaura i Hazdrubala i njegova brata Hanibala pa tako skinuo s Rima i Italije samrtnu moru kartašku i navrnuo im nemjereno blago od zapada, bojne pokliče pobjedonosnih legija, konzule i cezare u krvavom dobitnom slavlju, čitavu slavnu epopeju posvoja vasionoga svijeta.

Oni će uskrsnuti Klaudijanov Rim cezara u svemu svome sjaju, svjetlucavom zlatu, blistavom

mramoru, žilama prošaranom porfiru i dragocjenim kovinama, sa svojim palačama, forima, hramovima, termama, perivojima, muzejima, trijemovima, bazilikama i bibliotekama. Sa svojim tisućama pozlaćenih, tučanih, viljevskih i mramornih kipova bogova, junaka, careva, pjesnika, vila pobjednica s vijencima, te je već dobričina starac knjižničar Augustov Marko Terencije Varro mogao reći, da je Rim prepun kipova i da baš toliki svijet iz mramora nepomičan gleda, gdje živi mimo njega prolazi po trgovima i ulicama. S egipatskim obeliscima, dvokolicama sa četiri konja na vrh slavoluka, sa česmama i vodometima, gdje lagana pjena, što se iskri i žubori, odsijeva od jarkoga sunca, a voda čista kao gorsko vrelo pada protkana nebrojenim biserjem, ametistima i opalima poput one kao zlatom naprašene rastopine divnoga mletačkoga stakla iz Murana. S ovim Kolosejem, kako se sav sjaji od mramora i pozlaćena tuča, bruji od žamora, pljeskanja i prijetnja natiskanih pedeset tisuća gledalaca, od pocikivanja boraca i rike divlje zvjeradi, što na čopore od nekoliko tisuća bijesna nasrće iz svojih kaveza pa se žaca od graje, gleda krcate redove svijeta i čudi se tolikoj halabuci. Kako se blista od žutoga pijeska, kojim mu je dno posuto, i žarkastih žeravnica, što se jare na čast bogovima, pod širokim razmačicama sjene i svijetla od ogromnih jedara, što ih na najvišem hodniku momci carske ratne mornarice užetima razapinju, da bi zaštitili gledaoce od sunca, u jedinstvenoj zbrci boja, glasova, glomota, lomljave, svijetla, mirisa, vike i urnebesa — baš živa slika snage i gospodstva, što ju je žarko sunce najsjajnijim svojim zrakama obasjalo i ogrijalo.

Nijedna okolina ne dostaje sama za sebe, odziva se, kako mi zovemo, ponudja nas osjećajima, koje joj sami prinosimo. Kazuju to Goetheovi, Stendhalovi, Taineovi, Zolini, Macharovi i Schefflerovi Rimi. Svak sa sobom nosi svoju vaseljenu. »Tout l' esprit, qui est au monde, est inutile a celui, qui n' en a point«, sav duh što ga na svijetu ima, zaludu je onome, koji ga nema, vele Francuzi. A u ovom kao ni u kojem drugom čovječjem gradu svačija duša nalazi što u njem traži.

Pa što m o j a duša traži ovdje na Palatinu, koji negda bijaše kao ogroman draguljima iskićeni oltar, što su ga harni ljudi podigli ljepoti staroga Rima — ovdje u srcu toga Rima, usred njegovih veličanstvenih razvalina i golemih uspomena historijskih, u ovom blaženom miru na doksatu carskoga doma Septimija Severa, kamo me je domamilo ovo čarovno predvečerje proljetno, što na kuće i polje baca kao prijevjes od zlata i grimiza? Sjenati gajići zimozelene česvine, kedara i borova, uz koje se uzvija pavit, gusto grmenje rumenih oleandra i crnjkaste lovorike, mekana tratina opojena prijatnim mirisom ruža, sivastih punih ljubičica, karanfila i žukve, i bijeli ravni puteljci negdašnjega gospodskoga vrta farnesijskoga sa divnim svojim pogledima na sve strane prekrili su ostatke doma rimskoga cezara, slavnoga pobjednika Keruska, Panonaca i Dalmatinaca, razuzdanika, zlobnika i tiranina rimskog i svjetskog. Doma one nemani u prilici ljudskoj, kojoj su gordi neprimirljivi republikanac Tacit i tako spretni »pamphlétaire« Svetonije prišili toliko rasipnosti, pakosti, opačine i zločina, krasnoga, snažnoga, umnoga, smionoga, ponosnoga i čeličnoga, od svoga naroda i poznije potomčadi sa toliko strogosti, nesmiljenosti i nepravde osudjena državnika Tiberija — pod stare dane cara samotnika, koji je, kako su ljudi pričali, da bi sakrio pred svijetom svoje krvološtvo i bludnost, svoje gadno dugo tijelo, suho i zgrbljeno, svoju ćelavu glavu i lice nagrdjeno mrskama i čirovima, pobjegao na ono mračnom njegovom historijom tako prožeto vilensko ostrvo Capri, štono se iz nedogledne božanske modrine sjajnoga glatkoga mora i nježnoga jasnoga etera nebeskoga izmila kao kakva sura zračnim velom obavita gorostasna kamena ladja, koja je zabrodila na

pučinu. U sjetne sne o davnoj prošlosti kao da se je zanijela nedaleka villa Mills sa svojim na oko u jednom redu nanizanim vitkim i tamnim čempresima, koje ovo mekano jarko svijetlo južnjačko obasjava i kao sjajnim srebrom okiva. Do nje na zasutom carskom perivoju strše kao okresane krošnjaste zelene pinije manastirskoga vrta sv. Bonaventure, miloga spominjanja dobrotom gostoljubivih kaludjera u mlade dane s Byronom u ruci ondje proćućenih nezaboravnih časova. Tamo na Celiju u svojoj samotinji planduje i čaje villa Mattei kao začarana nekim čarom kojega poganskog boga, što izdiše u njezinu krilu, a sunce sa zapada prosipa rumeno zlato na zagasitu zelen njenih punih krošnja i visokih živica od lovora i mrča, limuna i agava. Preko puta penju se obronci Aventina i od ovoga svijetloga zapadnoga neba odvajaju se kao od alabastra njegove tri stare crkve, gdje pored svih dometaka poznijih vremena kao da svejednako boravi puritanska duša najranijega kršćanstva, što mi je u djetinjstvu zatreptjela iz katakomba Wisemanove »Fabiole«. Iz tamne nizine zja kao čitav jedan razvaljeni grad, kao gromoradni krnjavi zubi, uzvisito silno dvorište i u njem ispremiješana i zbrkana gomila nekoliko metara debelih zidina, slomljenih poduporanja, visokih i smionih, izdubenim četvorinama iskićenih svodova, dračom, sitnom česvinom i džbunovima žutoga šeboja zaraslih ispucanih stijena, prekrasnih odlomaka poda od crnih i bijelih mozaika, mračnih i vlažnih zakutaka, iz kojih se na svijetlo penje bršljan a po rubovima im se rascvatili šareni cvjetovi šumarica, kopra i sljeza, soba, dvorana i odaja, koje sada gledaju u visoko vedro nebo, sve jadni ostaci od pljačke varvara, od pohara vatre i razaranja papa, žrtva ljudi, vremena i rasula — terme Karakaline. U prikrajku dalje viri čudan grobni spomenik, golem, suh, prazan, piramida Cestijeva što je onu duhovitu ali tako mušičavu gospu, Madame de Staël tako zanijela, da ju je od svih rimskih spomenika najviše zavoljela. Do nje je poleglo protestantsko groblje i u njegovu nevisokom zidu uzidano srce ljubaznika ligurskih najada i sirena, utopljenika Shelleya, štono je anglikanskim mračnjacima bio najveće strašilo i neznabožac, jer je svojim pjesmama počinio toliki grijeh protiv duha svetoga, a u istinu »najnesebičnije i najmilokrvnije stvorenje pod nebom, što je kao niko pridonijelo za druge toliko žrtava novca i osjećaja«. U džepu mu nadjoše pjesme Ivana Keatsa, kojemu je takodjer neumitna smrt presjekla nit života u najranijoj mladosti, a kojega poznaš po onom jednom njegovu stihu: »a thing of beauty is a joy for ever«, lijepa stvar je radost vječita. Da bi izvršio talijanski zakon, koji je u svojoj brizi, kako od toga ne bi kuga zemlju pomorila, naredjivao, da tjelesa takih utopljenika valja na vatri spaliti, desni njegov drug Byron sažgao mu je tijelo na bajnom ljubljenom žalu rivijerskom, kome se je svaki cvijetak od prirode rascvatio u podsmjeh, što na dolasku svakoga mornara na pučini pozdravlja svojim miomirisom. »Ne možeš ni da zamisliš,« piše iz Pize 27. kolovoza 1822. Tomi Mooreu, »veličajnu sliku takove lomače. Pomisli pustu obalu i gore u njezinoj pozadini, sprijeda more i čudno svijetlo plamena, što ga je hranila morska sol i tamjan. Sve je izgorjelo od Shelleya, samo nije njegovo srce«. To je srce još čitavo ugrabio iz ognjenoga plamena skočivši na lomaču i ovdje ga sahraniše — cor cordium, to zlatno srce, koje u svojoj žilavoj borbenosti anglosaskoj i danas kliče svima potlačenima: »Ye are many — they are few«, vas ima puno, njih je malo!

Odatle se daleko u dalj prostro negdašnji »ager romanus«, Gogoljeva poljana pustošna, obrubljena tankim crtama albanskih i lepinskih gora, što su se kao srasle s blijedim ljubičastim proljetnim nebom, kojekuda porazbacani na pola porušeni, zamazani i neprijatni salaši, čardaci, krčme i konaci, po kojima vrvi kojekakav gladni i grozničavi smet,

čunjaste koljebe iz slame, kukuruznih stabala i stelje poput ogromnih stogova, kule iz srednjega vijeka, razoreni grobovi, razvaljeni vodovodi, kukavni vodopoji, pojedine stoljetne krošnjate pinije, visoki eukalipti s vrbinim modrozelenim lišćem i sitne šikare tamne česvine, blatne bare, po kojima tavore i prljužaju se vitorogi bivoli, oružani gončini, u prljave ovčje kože zamotani pastiri, pradjedovski drveni plugovi bez kotača, traljave seljačke dvokolice, u koje su upregnuti tromi žeravi rogonje, poludivlja stada, pogani rutavi psi, u gradskim mirima izdubene pregrade, da se ukloniš najezdi poludivljih konja, carstvo malarije, koja je osnovala taj spahiluk i drži tu pustoš — rimska Campagna. Ni orača, ni žetelaca, ni žive zeleni, ni ljudskoga stana u toj velebnoj veličini i tužnoj, mrkoj, divljačkoj pustoši. Nigdje nikakova traga od veselosti napuljske, ubavosti i skladnosti toskanske, ni bujnosti lombardske. Na rubu bare tek po koji bijeli jaglac, koji zeleni vlat od žita, rukovet crvene djeteljine i maka, modrih cvjetova lana. Ni traga od sjajne vedrine južnoga neba, od bajnih vilindvora, tamne gromade velikih stabala, koji još jače ističu nježnu jasnoću beskrajnih daljina, gdje se je sve splilo u jedno, sve proželo svijetlo i zapalio plameni zrak, kako je u svome klasičnom zanosu vidio i na slikama galerije Dorijine ovaj kraj prikazao Claude Lorrain. Nema tu ni svježe timorne zeleni ni cvijećem i slapovima oživljene vrleti Gasparda Poussina. To je tek ona iz pariškoga Luxembourga znana Hébertova brodica, gdje malarijom zaražena snuždena porodica samotuje i čaminja ili onaj u crnu halju zamotani konjik Henrika Colemana, što je na oči namakao crnu saručinu pa jezdi tom mrtvačkom pustoši s Horacijevim zubastim Soraktom u pozadini. Tek široko polje za maštanje, snivanje i mozganje, jedna veličajna sumorna simfonija, u kojoj prevladava kao glas od orgulja tužaljka Plinijeva »interitum sine vestigiis«, propast do istrage.

Nema kraja na svijetu, gdje te napada tako porazna sjeta, da ti srce od ljute čame hoće da izgine. Prošao sam glasovitom Fregenedom na portugalsko-španjolskoj granici, nekoliko kilometara dugom divljom gudurom, gdje se gole stijene penju jedna na drugu kao da su se pomamile, a na dugo i široko ne vidiš ni travke, ni biljke, ni stabla, ni živa stvora, ni ljudskoga stana — ama kao da se je bogu, kad je stvarao svijet, proderala vreća i sve svoje kamenje sasula na ovo jedno mjesto. Ali to naslagano kamenje ne zbori ništa. Ova zemlja predamnom kao da je uminula pod kopitima osvajača i čoporima pljačkaša varvara, kao da je izdala sve što je imala, svoju slavu i prosvjetu, svoj cvat i propast pa legla na počinak do vijeka. Kao da je našla onaj pokoj, što ga je cezar filozof Mark-Aurelije tražio, kad je pošao da izdahne svoj duh onamo, odakle mu je otac dobio sjeme, mati krv, dojkinja mlijeko, a on sam toliko godina primao jelo i pilo. Kao da je ostarjela, okorela se i osušila poput aveti pa se survala u ovaj veliki grob, odakle niču njezini čari. Ni teret stoljeća kao da je više ne tišti, i samo vrijeme kao da je prestalo teći nad ovim pepelom tolikih carstva i prahom tolikih naroda, a parce odbacile preslice pa bez posla planduju. Ovaj duboki mir, ovaj pokoj bešćutnoga kamena, kojim se je sve naokolo skamenilo, ovaj muk, što je utišao i najmanji ćuh, sapinje ti svaki kret i svaku misao. Ali taj muk kao da jadikuje, kao da neki mrtvi narod zakopan počiva pod ovim živim, pa iz toga velikoga groba kao da svejednako poput Niebuhrove »zvonjave zvona gradova propalih u more« prodiru snažni glasovi i besmrtni vapaji.

Vječni grade — Niobo narodâ, kako te je pjesnik okrstio! Ti si naša mati, rodilja naše kulture, koja si nas odvratila od istočnjačkoga vaseljenskoga nedohoda i navela na put čovječji, nedostignuta majstorica svake umjetnosti, političkoga duha i zakonotvorstva, koja si nam po izgledu grčkom dala pjesmu čovjekovu i sama stvorila sa-

dašnji naš pravni poredak. Jer tvoj je Eneja junak, koji dijeli megdan s drugim junacima i tvoji su sinovi gradjani, dok se na istoku Indijac Rama i Mezopotamac Gilgam bore s djavolima, nečovječjim bićima, a Memfis i Babilon tek su gomile nevoljna roblja oko grdnih dvorova kraljevskih. Ti si prva priznala i zaštitila prirodjeno pravo duše, kojom je bog čovjeka zadahnuo, slobodu pojedinačne misli i njezina očitovanja. Sam gordi Svetonije (Tib. 28) podičio je Tiberija slavom, da je svagda isticao, kako u slobodnoj državi treba da su jezik i misao slobodni (jactabat, in civitate libera linguam mentemque liberas esse debere). A Tacit (Ann. IV, 34 i 35) priča nam, kako su Kremucija Kordu pred senatom optužili, da je izdao ljetopise, gdje je hvalio Marka Bruta i Kaja Kasija nazvao zadnjim Rimljaninom, kako je Kremucije u sjajnom govoru kazao, da mu se tek riječi upisuju u krivnju a da ga ne tereti ni budi kakav zločin, da svakomu poznija potomčad odmjeruje njegovu čast, a ako sada osuda padne protiv njega, da ne će uzmanjkati ljudi, koji će se ne samo Kasija i Bruta nego i njega opominjati; kako je na to ostavio senat i svršio umorivši sam sebe gladju, senatori zaključili neka njegova djela sažegu edili, ali se ona sačuvala sakrivena i izdana na svijetlo, pa kako se »sve više može čovjek da ruga bezglavosti ljudi, koji misle, da će sadašnjom svojom moći uništiti i ono, što je spomen potonjih vremena. Naprotiv, što se više duh guši, sve veća dolazi njegova snaga (punitis ingeniis gliscit auctoritas), pa ni tudji kraljevi ni drugi, koji su činili taki zulum, nijesu ništa polučili, već ako sebi sramotu a onima slavu«. Do Miltonove »Areopagitike«, one besmrtne besjede engleskomu parlamentu, da nam svijetlo, što ga od boga dobismo, nije zato dano, da uvijek u nj zurimo, već zato da se njime dovijemo stvarima, kojih jošte ne znamo, pa uvijek tražiti ono, čega ne znamo, a s pomoću onoga, što znamo, uvijek nizati istinu na istinu, kad dodjemo k njezinu spoznanju, to da je zlatno pravilo za svaku

nauku, odatle da dolazi pravi sklad u državi, a nipošto od usiljena i tek prividna sklada staračkih, otupljenih i raznorodnih duša — do te umne, temeljite i rječite besjede još niko nije pripasao svijetlijega i oštrijega oružja u boju za slobodu štampe.

Zauzela si cijeli svijet svojom od kurjačice othranjenom titanskom voljom, mačem i dosele nevidjenim političkim umještvom, a pojedinca uzela si za pobornika, da oživotvoriš najveličajniju državnu ideju. Na istoku ginula je pojedinačna sloboda u jednolikom jedinstvu despotske vlasti, Grku bio preči razvitak pojedinačnoga života od velika narodnoga i državnoga jedinstva pa rastočio to jedinstvo u pojedine malene državice prerazlične vrste i gradje. Tebi naprotiv bijaše ideal izgradnja velike narodne države, a tvome gospodskomu duhu najveći zadatak života podjarmljivati druge narode i svemu svijetu propisivati zakone. Tu regere imperio populos, Romane, memento, hae tibi erunt artes, sjeti se Rimljanine da je tebi vladati i gospodovati narodima, to će biti tvoje znanosti i umjetnosti, prikričuje tvojim sinovima Virgil u svojoj Enejidi. Tvoja veličina nije osnovana na privrednom radu tvojih gradjana, već na dobiti tvoga mača, a tvoja je vlast kao nikoja druga samodržna, da ne trpi nikakih stega i ne će nikoga sebi ravna. Pored sve te svemožne državne vlasti tvome gradjaninu ne prestaje biti glavni cilj života, da bi što snažnije razvio svoju ličnost, a ako mu ova i nije onako idealno sredjena kao u Grka i više se je srasla s praktičnim potrebama života, zato se osovila na čast i poštenje, čvrsto kao stanac kamen, i opasala krutom snagom, koja ruši sav svijet.

A ta svijesna muška snaga i ta čelična sila gradjanina mogla je da nadje svoju potpunu cijenu u državi, mogla je svojom ličnom djelatnosti u svakidašnjoj raboti za tebe osnovati tvoju veličinu, jer ti si mu prva dala njegovo pravo i slobodu. U Aziji je pravo neka objektivna sila i nužda protiv

pojedinca, neki viši poredak životni, kojemu se bez daljega pitanja treba da pokori, a ono malo slobode i prava, što ih ima, dobija od te objektivne naredbe odozgo, jer mu je to pokoravanje a nije njegova sloboda temelj njegova prava. U istočnim zemljama azijatskim izdaje mu te naredbe volja i zapovijed vladara, koji je izvor i načelo svega prava, jer je kao neka starodrevna glava čitave porodice narodne, što nad njome vrši svoju očinsku vlast, ili naprosto neki ničim neograničeni siledžija, kojemu je čitavi narod krdo roblja. U Indiji počiva sve pravo na moralnom i vjerskom poretku, što ga sveštenička kasta, brahmani, zemlji i narodu nameću, a u prednjoj Aziji, u starih Perzijaca, Židova i Muslimana osnivač vjerozakona zajedno s vjerom uredjuje i pravo. U Grčkoj doduše ne čine vladari i sveštenici pravo i zakon, već ih nalaže sam narod, jer je u njima utjelovljena njegova sloboda, ali pravo ne daje pojedincu nikake lične ovlasti ni u javnom ni privatnom životu, a sva njegova sloboda tek je gradjansko njegovo pravo, da bude poluga državne svrhe, da saradjuje u državnim poslovima, jer je politika jošte dio etike pa nema razlike izmedju čovječje i gradjanske ličnosti.

Ti si bila prva zemlja, gdje se je javno i privatno pravo jednako i uporedo razvilo, gdje je lična sloboda i njezino pravo bila neka općena naredba, koju je narod sam sebi dao, i zato svaki pojedinac imao u njoj jednak dio. Pravo je jednako za sve i svakome se mjeri jednakom mjerom, i najvišima i najnižima. Sve pravo potječe od pojedinaca, ali ideja snažne jedinstvene države ište, da u javnom životu nosilica toga prava bude neograničena državna vlast, ali koja svejednako počiva na pojedincima, u doba republike na čvrstoj organizaciji gradjana, što vlada nad osvojenim i pokorenim zemljama, a kasnije, pošto si ti sama osvojila cijeli svijet, htjela ostati njegova neograničena gospodarica pa nijesi pustila, da i drugi gradovi

imadu kaki dio u tvojoj vlasti ni pokoreni narodi kakove ustavne pravice, na jednom čovjeku, na glavi države, na cezaru. Nu i on je utjelovljena volja naroda, samodržac je, ali nije, barem isprva, nikaki siledžija azijatski, ni božji namjesnik ni čelovodja kake despotske kaste, već pravom ovlašteni nosilac neograničene vlasti i veličanstva narodnoga, koji je nada sve pozvan, da bude čuvar i zaštitnik prava sviju, koji, kako je Tiberije po Svetoniju ocima u senatu rekao, mora služiti senatu, često svima gradjanima a ponajviše i pojedincima. Tako si ti prva učinila podanika gradjaninom i donijela svijetu slobodu i lično pravo, a ako su srednjevjekovni organski življi socijalnoga života, staleži i redovi, općine, javne udruge i cehovi, zemljišni sustavi, što su podijelili zemlju izmedju vazala i podvazala, spahije i kmeta, čitava rastava vjere i crkve od države, socijalna podjela rada u svima područjima duhovnoga i materijalnoga života pa novovjeki individualizam rastočili tvoje državno jedinstvo i sav javni život izgradili na načelu representativnom, a ono je tvoje opće jednako pravo pojedinca u području privatnoga prava ostalo univerzalno obilježje čitave moderne kulture, obrazac i izgled prava svih obrazovanih naroda, ponajglavniji temelj svega našega pravnoga i socijalnoga poretka.

Tolike političke tvaralačke snage, tako golema narodnoga i državnoga razvitka svijet do tebe jošte ne vidje. Iz čednih početaka osrednjega latinskoga grada, koji se je svojim zgodnim položajem i stjecajem sretnih prilika polagano osilio, druge gradove nadmašio, svladao i sebi pripojio, bila si na vrhu svoje slave i razvitka poslije drugoga punskoga rata slobodna, suverena u suštini po rodu, odgoju, vjerskom i političkom znanju, bogatstvu i vlasti aristokratska, a opet po svojim demokratskim življima pučka općina gradjana, što je vladala silnim pokorenim državama ponajviše po načelu kao saveznom, federativnom. Činila si ugo-

vore sa starim latinskim gradovima i latinskim naseobinama, puštajući im njihovo pravo i sudove, svojinu, gradjanstvo, poreze, carine, upravu i vojsku, ali im oduzela spoljnu politiku i pravo rata. Upravljala drugim ujedinjenim općinama, što nijesu imale svoje uprave, mudro smišljenom podjelom političke vlasti i državne djelatnosti izmedju naroda, vijeća i svojih činovnika, da je aristokratski, demokratski i monarhijski živalj podjednako zadobio moć, a u netalijanskim pokrajinama gospodovala po svojim namjesnicima, prokonzulima i propretorima s neograničenom vojničkom i sudskom vlasti. Kad si narasla na svjetsko carstvo i podvrgla prerazlične narode i pokrajine pod svoju vlast, kad je vječni grad, urbs, postao prijestolnica svijeta, orbis, vlast rimskih oblasnika bila vlast svijeta i rimski senat sabor svih naroda i njihovih kraljeva a tvoja povjest povjest cijeloga svijeta, kad je, kako je kazao jedan govornik, Rim ovaj svijet sabio u ime jednoga grada, da si, makar gdje bio rodjen, stanovao usred njega — opetovani prevrati, kojima se je uskolebao javni i socijalni poredak, i mnogi zaludni pokušaji, da bi se oborila republika i vlast predala jednomu čovjeku, utiru pute prelasku iz republikanskoga sustava k monarhijskoj vladavini. Cezar na osnovi doživotne svoje diktature u istinu obnavlja kraljevsku vlast, sasvim prekida veze i predaje aristokratske pa se oslanja na narod i vojsku. Augusto prividno uskršava republiku, ali dijeli najvišu državnu vlast izmedju senata i sebe, prvaka u državi i prvoga doživotnoga činovnika naroda pa daje carskoj vlasti veću pravnu i praktičnu moć. Uza svu dogmu o narodnom suverenitetu, što se svejednako ističe, i teoretsku nauku, da zakoni valjaju samo onda, ako ih je volja naroda prihvatila, a da cezar samo onda ima pravo izdavati zakone, ako je narod svoju zakonotvornu vlast na njega prenio, ne može u senatu sabrano staro činovničko plemstvo konzula, pretora, edila, cenzora i kvestora odoljeti premoći

cezara, njegova samodržavna vlast i zakonima i silom sve više u pozadinu potiskuje i senat i narod, republikanski oblici vladavine sve se više odnemaruju i uklanjaju i dokida se sustav starih neplaćenih državnih služba. Dioklecijan i Konstantin svršavaju tu polaganu i sakrivenu preinaku ustava, postavljaju na čelo državi neograničena činovnika monarha u azijatskom smislu, što nije više gradjanin prvak, već dominus i deus, gospodar i bog, pred kojim podanici moraju pokleknuti na svoja koljena i ljubiti mu skute, koji se svojom nošnjom razlikuje od svih drugih smrtnika, a u kojega je sve, od njegove palače pa do njegove kese, svetinja. Podmeću cezarskoj vlasti novo načelo, načelo božjega poslanja, da nalaže i izvrši pravni poredak, jer »čim je dobio ime Augusta, treba mu kao nazočnom i živom božanstvu prinositi vjernost i odanost i svagda se dati sa svom službenom revnosti u njegovu službu, pošto on vlada po naredbi samoga boga«. A to bogovsko biće okružuje vijeće njegovih pritucala i čitava nedogledna vojska plaćenih činovnika, točno razvrstanih po službi i imenu, sve sami »illustres, spectabiles, clarissimi, perfectissimi, egregii«. Tako se odrodjuješ od svoga prvoga starorimskoga života, staro načelo slobode i jednakosti mičeš ne samo iz državne vladavine nego i iz prava, namećeš sebi despotske kaste bizantske države i čitavome svome carstvu kopaš neminovnu propast.

Ali uza svu tu svoju nevidjenu političku stvaralačku snagu, koja osniva i podržava državu, a kojom se, kako je Ciceron kazao, čovjek kao ničim drugim približava k volji bogova, ne možeš da prikriješ jedan svoj grdni etički porok. U tebe nema milosrdja, nema osjećaja pravice i čovječnosti. Svijetli zraci, što izlaze iz sjajne tvoje pojave, zamiru u rijekama krvi, koje su potekle od roblja zato kupljena, zlikovaca, uzapćenih urotnika, dušmanske u ratu zarobljene raje, što se je najprije okovana vucarila u slavlju, kršćana pa

i svrgnutih senatora i vitezova, ovdje lijevo u Koloseju i desno u Cirkusu od obijesti tvojih siledžija cezara i za zabavu raskalašene i krvoločne tvoje gomile. Dospjela si sa smramorenim ćućenjem i okorelom dušom, u kojoj se je i zadnja iskra božanske vatre utrnula, koja ne mari više ni za otadžbinu ni za gradjanske dužnosti, a koju su jake podražiti i uzbuditi tek bitke u cirkusu, umiranje i ubijanje ljudi, jauk i zapomaganje nesretnika, rvanje pijanih kočijaša, zatiranje kola u trci, igre i noćarenje, zapaprene pjesme i dosjetke, bune i pokolji, zgode crne nevjere, slavoljublja, preljuba, raskošja i bahatosti, svake sramote i opačine. Što je židovstvo i kršćanstvo započelo, uskorila je bizantska najezda, koja je jelinsku pokvarenost nametnula tvojoj staroj latinskoj duši, podgrizla joj korijenje i do kraja ju rastočila. Izopačila je vjeru krutim dogmatizmom, državu neograničenom i okrutnom despotskom vlasti, a narod praznim i izvještačenim načinima društvenoga saobraćaja, pod kojima se je krila sva raskalašenost i zloća kulturnoga ološa. I tebe je okužilo to novo sujevjerje, gdje se je pakost i bezbožnost ljudi javljala u sve užasnijoj slici, što su podle njihove duše više probijale tanku navlaku ukočenih dvorskih običaja. Tvoje društvo nijesu više cezari i patriciji rimski, visoki državni činovnici obogaćeni pljačkom dalekih pokrajina, dokoni trgovci i vojvode, političari, filozofi, novčari i umjetnici, već tek čorda dvorana, patrijara, dvorskih savjetnika, kancelara, eksarha, glumica, starih gospa, jaranica, namjesnika, sveštenika, djakona, biskupa, hadumaca, plaćenika, retora, črčkara, školnika, pjesnika, bogomoljaca i vitezova, zaodjenutih šarolikom svilom, načičkanih kamićkima od tisuću boja, gizdavih u vezenim haljinama i sa zlatnim vijencem na glavi — tek gomila prepredena i pokvarena, koja miriše smirnom i alojem, predaje se pohoti i strastima pa sa svojom istočnjačkom mekoputnošću i umorom prezasićene kulture i preogromnog bogatstva trune

u svome rodjenom zadahu kao neprohodna guštara i nezdrav korov močvare. Negda »aurea Roma«, kako te je Prudencije zvao, postala si poput one bogate stare gospe kršćanke, što ju sv. Jeronim opisuje, naličenih obraza, ruku natopljenih mirisima i natrpanih prstenjem, na kojem se je blistalo čarobno drago kamenje, haljina izvještačenih, protkanih biserjem i izvezenih zlatom, kako čita evangjelje, uvezano u rijedak, zlatnim prugastim šarama iskićeni pergamenat, lijeno ispružena na mekim dušecima od grimiza, sa čitavom četom prikrpina i pritucala oko sebe, koja ju zabavlja najnovijim sablasnim zgodama i poganim ćaskanjem o ložnicama rimskim. Mali oltar od travertina neznanome bogu, što se izdiže na drugoj strani Palatina usred razvalina sjajnoga Rima cezara, ispred gizdavih gradjevina Karakale i Septimija Severa zadnji je spomen tvoje prvašnje čistoće i pobožnosti.

A onda si po drugi put osvojila sav svijet krstom i svojom crkovnom ustanovom, što je uskrsla veliku misao antiknu, misao gospodstva prosvjete nad širokim življima narodnim, pa tako ubrala najbogatiji plod antikne kulture. Sve te nebrojene divlje narode, što su sa sjevera i istoka nasrnuli u srednju i južnu Evropu pa sve oborili i pogazili čak tamo do libijskih pustara, zauzdala si i pripitomila čovještvu i kulturi. Svjetska historija nema dostojne hvale, da te njome obaspe, ni čovječanstvo plate, da te zato nagradi. Pod tvojim okriljem nikla su i rasadila se ona naučna sijela, što će te narode prosvijetliti. Nova pobuda, što ju je tvoj kršćanski duh primio od krstaških vojna, bijaše osobito time obilježena, što su se svagdje širom čitave Evrope osnivale nove velike škole, koje su se prozvale sveučilišta, universitates litterarum. Nova želja za naukom probudila se na zapadu od njegova saobraćaja s naprednijim i prosvijetljenijim istokom. Putnici iz daleka svijeta donosili sa sobom prve početke fizičkih i matematičkih znanosti iz škola u Kordovi i Bagdadu. Rimski klasični pisci

iznijeli se na vidjelo, uvrstali u naučnu osnovu kaludjerske obuke, proučavali se i kićenim pismom prepisivali u prekrasne zbornike po manastirima. Skolastična filozofija pojavila se i stala učiti u pariškim školama. Doktori carevci uskrsnuli u Bolonji staro rimsko pravo i izgradili logički sustav strog i savršen, da je gotovo dostigao i samu matematiku. Dugi duhovni drijemež i nerad feudne Evrope prolomio se i nestao kao led i snijeg na prisoju sunca. Naučenjaci prebrodili silna mora i proputovali prostrane zemlje, da šire novu moć znanja. Onaj isti duh nemira, žedje za novim stvarima i krajevima, nezadovoljstva s dosadašnjim socijalnim i duhovnim životom čovječanstva, što je pola kršćanskoga svijeta nagnao da podje do groba svoga Gospoda i Spasa, poticao mlade učenike, da su jatomice hrlili u škole, gdje su se veliki učenjaci okupili i učili.

Bilo je kao da je neka nova moć najedared osilila usred toga društva, što ga je dosele nemilice pritiskala i gazila surova i divlja sila, kao da je od temelja potresla čitavi feudni i crkveni poredak staroga srednjevjekovnoga svijeta i povezivala sve čovječanstvo u jednu duhovnu i kulturnu zajednicu. Feudalizam bio je prikovan za jedan kraj i mjesto, počivao je na strogom lučenju kraljevstva od kraljevstva i baronije od baronije, na razlici krvi i plemena, na premoći fizičke surove sile, na vjernosti i posluhu, što ih je odredjivao slučaj mjesta ili socijalnoga položaja. Na taj sustav, što je cijepao ljude u staleže i redove, ustajalo sveučilište i nije dalo da se dijeli čovjek od čovjeka. I najmanje bilo je škola evropska, a nipošto škola toga kraja. Ne samo svaka francuska ili talijanska pokrajina nego svaki kršćanski narod našao mjesta medju »narodima« Pariza i Padove. Zajednički jezik latinski uklonio iz akademskoga područja jezike evropske, što su medju se bili boj. Zajedničko duhovno srodstvo i medjusobno natjecanje došlo na mjesto onih sitnih borba, što su dijelile pokrajinu od pokrajine, jedno carstvo od drugoga. Što su

crkva i carstvo namišljali i badava kušali, da sve kršćanske narode udruže u jednu veliku kulturnu zajednicu, to su sveučilišta neko doba bila i ožitvorila. Dante se je baš tako malo osjećao stranac u latinskoj četvrti oko pariške crkve sv. Genoveve kao pod onim svodovljem u Bolonji, a naučenjaci iz Oxforda zaputili u zlatni Prag, u tamošnje knjižnice donijeli spise Wiclifove i zasadili klicu vjerskoga otpora. Ta sveučilišta bila su jedina mjesta, gdje su se stjecali i saradjivali sinovi raznih naroda pored svih ratova, što su ih njihove rodne zemlje medju se vodile i razmirica, što su ih svaki čas zapodijevale, a u tome ispremiješanom i šarolikom mnoštvu bio pravni i socijalni poredak skrojen po čisto demokratskom načelu. Sin najmoćnijega velmože imao je ista prava kao i zadnji prosjak i bogalj; bogatstvo, fizička snaga, vještina u oružju, ponos na svoju staru lozu i predje, svi ti kameni temeljci feudnoga socijalnoga poretka, nijesu imali nikake cijene na akademskom tlu. Sveučilište bijaše sasvim nezavisno od državne vlasti, bijaše slobodna naučna republika pod vodstvom sveštenika prosvijetljena uma i široka pogleda. Gradjansko pravo stjecalo se u njem duhovnim sposobnostima i znanjem, akademski starješina postao je u njem samo onaj, koji je tim sposobnostima druge nadmašio, u toj duhovnoj aristokraciji bili su svi jednaki kao u onom republikanskom zboru gradjana firentinskih, što se je sastojao u trijemovima stare njihove gotske crkve Santa Marie Novelle.

Dok se je demokratski duh tih velikih škola dizao protiv feudnoga poretka u državi, stao se njihov duh naučni protiviti i opirati crkvi. Makar su imale crkveno obilježje i po spoljnom vidu bile čisto crkvene udruge, jer drugih naučenjaka do sveštenika onda gotovo nije ni bilo, opet su se svojim čitavim mišljenjem odvajale od crkve. Staro naučno i odgojno polje bilo se je novim stečenim znanjem nenadano tako proširilo, da su one čisto crkvene i teološke nauke, što su dosele bile zao-

kupile sve umne sile čovječanstva, puno izgubile od svoje cijene. Ljudi opet uzeli čitati i proučavati klasičnu latinsku knjigu, otkrili stariji i veći svijet, započeli neki širi i slobodniji život duševni, društveni i politički, pa se tako stao uvlačiti duh sumnje, podvojenosti i nijekanja u carstvo neprikosnovene vjere. Abelard svojatao razumu prvenstvo pred vjerom. Epikurovci firentinski pjesnici poricali sa smiješkom na ustima besmrtnost duše i navaljivali na temeljne zasade vjerske, pa je i Danteu, koji ih zato oštro kudi, Virgil baš toliki svetac kao i Jeremija. Sv. Franjo Asiški, što je sinuo kao zraka nježnoga svijetla kroz ta tmurna vremena, oslobodio svoju vjeru od krute dogme i zaodio je ličnom svojom mističkom pobožnošću i pjesničkim zanosom, da bude s bogom i prirodom jedno. Car samodržac, što se je s Rimom uhvatio u koštac, a što ga je pola Evrope držala za nevjernika, Fridrik II., »čudo svijeta« svoga vremena, bio najsnažnija pojava te nove kulture. Nauka o fizici, što su je crkvene glavešine tako dugo zabranjivali i odbacivali, jer je tobože puko vračanje, stala se opet polagano i bojazljivo razvijati pa dovela kršćane u opasno društvo Muslimana i Židova. Zapadnom svijetu odsele rabinske knjige nijesu više prokleta rabota ni naučenjaci iz Kordove »poganske svinje«, kako su ih engleski naučenjaci prije nazivali. Južna Francuska, Languedoc i Provansa, prigrlila nevjerničku nauku Albižana i odbacila vjernost i pokornost papi, da su je crkveni velmože ognjem i mačem jedva nekako opet doveli u krilo crkve. Staro sinovlje poštovanje papinske stolice ginulo u općem gnjevu, što se je na nju dizao zbog njezinih slavoljubnih političkih snova, okrutnih harača, pregonjene upotrebe krutih kazna i izopćivanja iz crkve u čisto svjetovne svrhe, izvraćanja najsvetijih zasada, da bi se od naroda istisla jaspra. Renesansa sada može da dodje u slavno svoje carstvo.

Uza tu učevnu dala si svijetu i estetsku i etičku prosvjetu, a uzela si da mu krojiš i političku sudbinu. Posestrila si ljepotu mironosnicu i bogougodnicu, razasula širom svijeta njezina čudesa kakovih svijet poslije stare Atene nigda vidio nije niti će ih igda više vidjeti, i odgojila ljude, da im se dive i klanjaju. Učila si ih, da hrane ljubav izmedju sebe i s ljubavlju da upoznadu boga istinoga. Ali tvoja nova vjera nije kao ona u Grka, najubaviji cvijetak domaćega tla, neki prirodni izdanak domaće kulture, koji se je sasvim podudarao sa spoljašnjim prilikama i unutrašnjim duhovnim životom pa kao smiješak nedužna djeteta ili milina neke slatke bajke zadahnuo sve pojave životne nekom harmonijskom spokojnošću i jasnim izjednačenjem. Tvoj je zakon čedo istoka, Azije, kolijevke filozofije, koja se brine tek za čovjeka u vaseljeni, da bi mu dušu oslobodila od prirode i privela ju k jedinstvenom bitku. Tvoja se mudrost gubi u visokim pojmovima, što ih obična pamet ljudska ne dohita, pa prinudjuje ljude, da im je u svojim mislima i u praktičnom životu vjerovati u vječnu, neumitnu i strašnu sudbinu. Tvoj se zakon bez milosrdja namah sa svima svojim zahtjevima dušmanski diže na prirodu čovječju. A opet tvoje carstvo i suviše je od ovoga svijeta, i prečesto se kratiš bogu dati što je božje, pa ne mariš, što se za tvoj zakon lije krv i čini pokolj medju ljudima. Eto, majko, tvoje su poljane »golemo groblje svjetske povjesnice« gdje ginu Alarihovi zapadni Goti, Genserihovi Vandali, Ricemerovi Svevi, Belizarovi Bizantinci, opet Vitigesovi, Totilini i Tejini Goti, Narzesovi Grci, divljaci Longobardi, bjesomučnici Saraceni i hajduci Normanci, koje je ono »plavo zvijere« Robert Guiscard i »figiakasta«, želja za smokvama i žarkim jugom talijanskim potakla, da otplove u te bajne krajeve sicilske i puljske, gdje je vječno proljeće, izobila slatkoga voća i blaga, što ga junak oteti može.

Krstom si i svojom crkovnom ustanovom prokrčila sebi put k drugome svjetskom gospodstvu. A tu ustanovu osnovala si na dogadjaju, štono je sahranio starinsko društvo, klasičku misao, umjetnost, knjigu i nauku pa povezao budućnost svega svijeta, na milanskom ukazu rimskoga cara Konstantina, kojim je kršćanstvo iz političkih razloga učinio državnim zakonom. Onda si se u velikoj svojoj političkoj mudrosti otkinula od trule monarhije bizantske, približila k Longobardima, od njih zadobila mnoge gradove i golema crkvena dobra, pa udarila temelje svojoj svjetskoj vlasti i tražila pomoći u kralja franačkoga. Tim prvim smionim korakom palo ti je u krilo Pipinovo darovanje države, onaj miraz, što ga Dante u svome »Paklu« proklinje, jer se je odatle rodilo toliko zlo. Po tome mirazu došla si do svjetovne vlasti priznanjem Karla Velikoga, štono je svojim svečanim krunisanjem u sv. Petru stubokom promijenio politički poredak svijeta, oteo iz staračkih ruku Bizanta prevlast, koja je bila onemoćala, pa osnovao rimsko carstvo, da odsele bude osovina, oko koje će se okretati sudbina roda ljudskoga. Krunisanje prvoga cara rimskoga bijaše prva tvoja velika politička pobjeda, jer to ne bijaše izmoždeni car bizantski, kojega su medju sveštenstvo, boljare, vojsku, narod i gospe vlasteoske iznijeli na nosilima i okružili ga duplirima, čatali mu molitve i pjevali litanije, već varvarin »l'empereur à la barbe fleurie«, car kitnaste brade s longobardskim imenom, snažan vladalac, u kolu grdnih ratnika i junačina, osnivač nove svjetske vlasti. Tim državničkim oštroumljem osililа si, a tvoji kršćani Talijani, ljudi, po riječima samoga Machiavellia, u duši nevjernici i pakosnici kao malo koji, izgradili su ti crkovnu ustanovu, koja je, kako ju je iznio na svijet Gregorovius, nedostignut majstor tvoje historije, naumješniji društveni sustav, što ga dosle svijet vidje.

Tvoj je crkovni poredak svojom glavom, namjesnikom Kristovim na zemlji, daleko nadmašio

i onu do tada jedinu pojavu u svjetskoj povjesti, političku svjetsku monarhiju rimsku. Udružio je u jednu savršenu političku tvorevinu sve oblike vladanja — i demokraciju, što prožima sve ude toga tijela, kojemu nema državnih granica, jer su svi vjernici svih država, naroda i plemena jednaki pred bogom i crkvom, njegovom zastupnicom — i strogo uredjenu aristokraciju, jer sveštenstvo ima prevlast nad pukom, i nenasljednu apsolutističku vlast, koja opet počiva na osnovi demokratskoj, jer ako glavi crkve i nije vlast ničim ograničena, opet ju je izborom dobila od svojih vjernika. Ona je čelovodja neizmjernoga duhovnoga kola, što hoće državu da utopi u crkvi, što obuhvata zemlju i nebo i veže sudbinu ljudi na zemlji i na nebu politikom i naukom, koja zatravljuje uobrazilju i čovjeka nagoni da mu mrče svijest. A ta glava redovno je staračac, što je do jučer bio neznan i ne zapažen, a danas uzima uzde svjetske povjesnice u svoje ruke i kroji sudbinu narodima — što u mantiji kaludjera prosjaka i haljini pustinjaka sjeda na prijestolje svijeta, a po krvi i jeziku potječe bogzna od koga naroda i plemena pa svijet se tome uzvišenju nimalo ne čudi i svi ga narodi i plemena širom svijeta pokorno slušaju, dok ne sadje u grob ne znajući, na koga će kocka pasti da prihvati njegovo opustjelo žezlo. Pa opet je to izborno carstvo, slučajno kao nijedno drugo, stalno i odredjeno kao desnica božja. U drhtave ruke toga starca predavala si ne samo ključeve nego i munje nebesa. A kako su te munje pucale i te strijele udarale! Njima si postala središte obrazovana svijeta, duhovna prijestolnica roda ljudskoga i gospodarica duše ljudske, jer tvoja vlast, netjelesna i goloruka, bijaše vjera i prijetnja. Njome si pokoravala vatrene i nemirne duše ljudske na sve četiri strane svijeta. Gospodovala si u carstvu duha podjarivanjem uobrazilje i zapovijedala misli čovjekovoj neka stane ili ju puštala neka podje dokle je tebi volja. Znanje ljudi sapinjala si okovina pjesničkoga otaj-

stva, ljubavi, straha i osvete, a oni su te okove cjelivali.

Ali tvoja glava ne bijaše samo namjesnik Kristov, nego i gradski starješina, ona se je za ljude i molila i smicala ih od ovoga svijeta. Imala si svoju državu s narodom opakim, kukavičkim i krvlju okaljanim, sa senatom premoćnim a neslobodnim, s gradom bez gradjana i velebnim hramovima bez vjere —

> Di Popol rio, codardo e insanguinato,
> Prepotente e non libero Senato —
> Città, non cittadini, augusti Tempj,
> Religion non già —

pjevao je Afieri. Pa opet htjela si, da tvoja volja bude zakon svemu svijetu. Dvije su misli vodilice, oko kojih se je čitava kultura zapadnoga svijeta okupila, ideja svjetskoga carstva, imperija, koji će narode i zemlje čuvati u poslušnosti, i crkve, koje će svojoj vlasti pokoravati duše. Obje su universalni svjetski oblici, koji su od tebe potekli, a koji su iskon sve naše kulture, ali do njihove rastave i sasvim odjelite njihove vlasti stoji sav njezin razvitak i napredak, sva čovječja sloboda u svakom životnom području. Nu ti si udruženjem tih dviju ideja, poganskoga cezarskoga načela i crkve Kristove pokušala, da budeš žarište svjetovne i duhovne monarhije. Gorostasnom crkvenom reformom velikoga Hildebranda, najsmionijim i najvećim prevratom, što ga je evropski svijet do reformacije vidio, podigla si papinstvo iz njegova čednoga i neznatnoga položaja rimskoga biskupa do najveće visine svjetske sile i oslobodila ga od svakoga svjetovnoga utjecaja. Izbor pape otela si svakoj odluci rimskoga cara i njegovoj potvrdi, pa ga predala vijeću kardinala, a izbor biskupa kaptolima. Svoju vlast crkovnu vršila si po nebrojenim oblastima, što su bile razvrstane po raznim stepenima ali sve konačno strogo ujedinjene u jednoj glavi. Naredbom beženstva svojih službenika podigla si

neprohodnu pregradu izmedju mnogobrojnoga svećenstva, te države u državi, toga posebnoga naroda u svome narodu, i crkvene općine, koja je negda birala svoje sveštenike. Svojom zabranom, da svjetovnjaci ne smiju podijeljivati sveštenstvu crkvenih služba, bila si na najboljem putu, da ga iščupaš iz njegove državne i narodne veze i Evropu preobratiš u jednu crkvenu državu, dok si sama u srcu Italije osnovala svoje kraljevstvo, da ti bude simbolom tvoje svjetske vlasti. Svojim crkvenim pravom, koje u suštini hoće prvenstvo pape pred svima drugim vladarima i njegovu samodržavnu vlast nad svima crkvama i narodima, pobijala si svjetovno pravo i konačno ga u zapadnom svijetu i potisnula. Tvoja crkvena vlast bila je gotova da svjetovnu presvoji i Evropi spremi pogibiju, da je zarobi novim despotizmom azijatskim. Tvoj najveći papa, Inocent III. podvrgao je pod svoju lensku vlast Englesku, Aragonsku, Leonsku, Portugalsku, Dansku, Poljsku, Ugarsku, Hrvatsku, Armensku i novo osnovano latinsko carstvo bizantsko. Tvoja je volja objavljivala svijetu rat i mir, osnivala i razarala carstva, darivala tudje zemlje i mora, dijelila krajeve još neoktrivena afričkoga svijeta, jednim potezom pera na karti svijeta udarala narodima i kraljevima medje, jednom riječi gonila čitave narode u očaj i smrt i rasprostirala po golemim zemljama pustoš mrtvačkoga groblja, pa nad islamom, koji je radio da ti preotme vlast, održala pobjedu jadom, suzama i krvlju dviju svojih najodanijih ali i najnesretnijih kćeri.

Jer ti si svoje materinje ruke raskrilila daleko onamo do stupova Herkulovih i iberskoga poluostrva, a ovamo do granica azijatskih na Balkan, gdje mi djedovi osnovaše postojbinu. Ondje u Španiji ispunjava čitavu srednjevjekovnu povjest tek jedna politička misao, raširivanje kršćanstva. S dindušmaninom, koji je podijelio zemlju pa dosadašnje gospodare potisnuo u gole i neprohodne planine

asturijske, ne može da bude trajnoga mira. Prirodno dušmanstvo izmedju pobjednika i pobijedjenoga još je više podsticala razlika plemena, a raspaljivala razlika vjere. Sa semitom Arapinom, koji je prigrlio nauku Muhamedovu, Španjolac arijac i kršćanin mogao je da bije tek boj do istrage, a on se je i dokončao s istragom tudjinskoga osvajača. Krstaške vojne, koje su u drugim zemljama zapadnim samo neka prolazna pojava, traju ovdje deset stoljeća. Sa svakim pedljem zemlje, što bi ga Španjolac preoteo dušmaninu, opet bi zadobio čest otadžbine, a nova zemlja, što bi ju posvojio, ne bi samo povećala njegovu vlast nego i umnožila broj kršćana. Rat protiv političkoga neprijatelja bijaše i rat vjerski, a neprestanom borbom u isti čas za dva najdraža dobra na svijetu, za otadžbinu i za vjeru, dozorila je u španjolskoj duši misao, da je ideja rata najviša od svih, što ih čovječanstvo ima. Jer njoj je borba za jedinstvo vjere bila i borba za jedinstvo i političku nezavisnost naroda. Ta od stoljeća nametnuta joj sudbina, da je pogibija jedinstva narodnoga i pogibija njegove vjere, da je politička oprjeka i vjerska oprjeka, zadojila ju je tolikim vjerskim fanatizmom, te je i danas Španjolac ostao prljav i zamazan kao nijedan kulturni narod evropski, a sve samo zato, jer su se Mauri bez prekida prali i kupali, a on je kao od nečastivoga zazirao od te nekršćanske čistoće. Najsnažniji rasadnici rimokatoličke vjere, sv. Tereza, sv. Dominik, Ignacije i Vincencije Ferrero zgoljni su Španjolci.

A ti Mauri nijesu se samo prali i kupali, već su i donijeli u zemlju prekrasni arapski jezik i arapsku umjetnost, poeziju, lijepu knjigu i nauku, sabiranje književnih djela i rukopisa, matematiku i astronomiju, savršenu poljoprivredu i nevidjene naprave za natapanje zemljišta, dotjerane obrte i zanate, predionice vune i svile, kovačnice oružja i peći staklarske, korisnih upravnih i socijalnih ustanova svake ruke. Uresili su zemlju nedoglednim nizom kao zlatom izvezenih gradjevina, džamija i

sinagoga, kraljevskih dvorova i ljetnikovaca, kupaonica, kula i gradskih kapija, pa onim biserom slikovitoga i dražesnoga svoga umijeća gradjevnoga, Irvingovom Alhambrom, vilin-dvorima, što se u svojoj tropskoj zeleni ističu na vječnom snijegu nebotične Sierre Nevade. Svaki se Hrvat s nekim ponosom opominje te maurijske prosvjete, jer kao svakom u prošlosti Evrope i tome su kulturnom pokretu Hrvati dali junaka, vojvoda, naučenjaka i upravnika od oka. Ali valjalo je pošto poto zemlju očistiti od te pogani i to nesretno pleme mačem i ognjem satrti do kraja. A sada se istom radja pravi narod španjolski. Bijaše posvršavao tu svoju golemu nepriliku unutrašnju pa ušao u evropske borbe s mladom svojom narodnom snagom, koja je opojena izvojštenim narodnim jedinstvom i upire se na bajevne zlatne majdane novih svijetova. Vjerska duša narodna sada je Toledo sa svojom »Dives Toletana«, s bogatom stolnom crkvom, sjajnim alemom dragim kamenom na toj strmenitoj litici od granita, gdje se zbrkalo u jedno klupko toliko ljepote iz čitave stare španjolske gradjevne umjetnosti, toliko krivudastih uskih uličica, svijetla i tame, sjaja i prnja, a španjolska se crkva u svojim obredima i ustanovama odsele pokorava zakonu Toleda, a ne sluša više zapovijedi Rima. Sada se počinje španjolsko doba svjetske povjesti, kad ta zemlja stupa na čelo politike i kulture evropske. Bješe pokorila pod svoju vlast Nizozemsku, dijelove Francuske, čitavu Italiju, istočnu Indiju i gotovo sve poznate krajeve Amerike. Na prijestolje sjeda Filip II., a zašto ne možeš da spomeneš njegova imena ni da gledaš nijednoga Tizianova njegova portreta, a da ti ne pada na um njegov sin Don Karlos, kojega je u svojoj bezobzirnoj, gvozdenoj strogosti, gorljivoj pobožnosti, u nepokolebljivom onom velebnom i svečanom miru, u uzvišenoj svojoj krotkosti (sosiego) onako bezdušno nagnao u smrt, pa ona mrka grdosija od granita, Escorial, što ga je u onoj crnoj goljeti pustoga gorja španjol-

skoga podigao na čast bogu i sv. Lovrincu? On je imao u svojim rukama nad evropskim kopnom još veću vlast nego Napoleon, a osim toga, za čim je Napoleon badava hlepio i uzdisao, svoju ratnu i trgovinsku mornaricu, bogate naseobine i gospodstvo na moru, svu trgovinu s Amerikom i s indijskim oceanom, sve zlato zapada i sve mirodije i drago kamenje istoka. Pa i ferman, da se je uskocima odseliti iz svoga senjskoga gnijezda, izdan je iz Madrida! Ta je španjolska prevlast bila stečena neosporenim prvenstvom u svima umještvima politike i rata. Takih smionih i prepredenih državnika, ozbiljnih, ponositih i srčanih vojskovodja ne bijaše ni u kojoj drugoj zemlji, a vještina njezina ratovanja i njezinih diplomata bila je priznata širom čitave Evrope. Ni u jednom novovjekom društvu, pa ni u Engleskoj za vladanja Elizabetina, nije se našlo toliko ljudi odličnih ujedno i na peru i u raboti državnoga i ratnoga života kao tada u Španjolskoj. Hurtado de Mendoza, najveći naučenjak svoga vremena, koji je svojim romanom »Lazarillo de Tormes« dao izgled Le Sageovu »Gil Blasu« i čitavom nizu takih šaljivih romana u španjolskoj, francuskoj, talijanskoj i engleskoj knjizi, bijaše vojnički zapovjednik u Sieni, da pazi na papu i drži ga u škripcu, i ponajkrući od svih gvozdenih namjesnika, kojima se je kuća austrijska služila, da uguši duh pokorenih naroda. Lope de Vega bio je ukrcan na armadi, što je zavojštila na Englesku, a Cervantes ranjen u bici kod Lepanta, koja je na moru slomila tursku silu.

Nu to isto doba, kad je Španija dostigla svoj najveći sjaj i svoju dosle nevidjenu svjetsku vlast, okrenula joj se sreća u nazadak. Trebalo je neko osam stoljeća dok se je taj narod odrvao svome domaćemu tudjinskomu osvajaču i sakovao svoje narodno jedinstvo, a ni toliko deset ljeta nije stajao na vršku svoje veličine, da »kao Lucifer, sin jutra, pade s nebesa i bude nemilo oboren na tle« — on, kojemu je inkvizicija bila najviše svjetovno sudište i slijepo orudje krune, da politički i duhovno ujedini zemlju — koji je svojom državnom vlasti i duhovnom premoći narode uništavao! A pade tako naglo i duboko te odista u čitavoj historiji nema bližega ni priličnijega primjera padu sotone nego što je taj.

Ni za punih stotinu godina od Filipova dolaska na prijestolje stala su osvajanja tudjinskih sila na sve strane rastakati tu gorostasnu monarhiju, u kojoj sunce nije nigda zapadalo. Nizozemska, Portugalska, dijelovi Francuske bijahu izgubljeni, a prva osnuje na istoku carstvo, što je svojim bogatstvom i sjajem kud i kamo natkriljivalo jadne ostatke španjolskoga gospodstva, dok je na zapadu Engleska zauzela i svejedako dalje držala naselja u srcu mehikanskoga mora. Kod kuće preotme mah neizlječivo propadanje, potpun nestadak živosti, krajnja malaksalost narodne snage. Slava španjolskoga kista uminula je s Velasquezom i Murillom. Zlatno doba književnosti svršilo se Calderonom, koji je španjolsku dramu odveo iz pučkoga kolosjeka Lopea, te »nemani prirodnosti«, monstruo de la naturaleza, kako ga je Cervantes nazvao, na stranputice dvorskoga i mističnoga shvaćanja španjolske vjere i časti. Vojska i mornarica razišla se i propala, a vojnici kraljevske garde svaki bogovetni dan dolazili na vrata manastira i tu se otimali s hrpama prosjaka za zdjelicu čorbe i koru hljeba. Državna vlast postala je nemoćna, da zaštiti gradjane. Ubistva se počinjala u po bijela dana, a bez ikakve kazni. Ubice od zanata i otpušteni vojnici s mačem o boku šepirili se svaki dan po najživljim ulicama i trgovima grada, smetali javni mir i poredak, pa se odupirali i prkosili slugama pravice. Američki potkraljevi, ministri i zakupnici javnih dohodaka obogaćivali se, a trgovci propadali i seljaci gladovali. Hrpe neotvorenih podnesaka gomilale se u uredima, dok su ministri smišljali, kako će zemlju opljačkati, pa s Isusovcima i ulizicama, s kraljevim sluganima i sobaricama meli i pleli,

kako će jedan drugoga zaskočiti. Narod je plaćao silne daće i poreze, ali sve su javne dohotke nezasitni državni pljačkaši trpali u svoje torbe nezajazne utrobe. Loša novčana politika uništila svu državnu vjeresiju, a američko zlato, koliko ga nijesu čestiti staratelji države u džep spravljali, bijaše »kao kaplja vode usnama čovjeka, koji hoće da poludi od žedje«. Svaka tudjinska sila mogla je nekažnjeno napasti i porobiti nasljednike vladara, koji su odskoro svemu svijetu nalagali svoju volju. Srčanost, naobrazba i junaštvo, koji su Španjolce bili učinili prvim narodom na svijetu, bijahu plodovi starih narodnih pravica Kastilije i Aragonske, što su zakriljivale javnu slobodu. Prvi vladari iz kuće austrijske oborili ih i gotovo ih do kraja uništili, a to zločinstvo ispaštali su njihovi nasljednici. Sada uzastopce idu gubici jedne pokrajine i naseobine za drugom, nametnut nasljedni red na prijestolje od tudjinskih sila, revolucije, ustanci i bune, nečuvene nevjere i opačine vladara, otimanje izagnanih knezova za krunu, bjesomučne borbe i klanja političkih stranaka, gradjanske i vojničke diktature, kraj kolonijalne vlasti španjolske — slika nakazna, odurna i suluda kao koji »capricho« — crtež Franciska Goye.

Danas? — danas je to na prosjački štap spala pozna unučad, što životari od slavnoga spomena svojih predaka, klimav zavidan, nemoćan, zlovoljan i budalast starački vijek Swiftovih Struldbruga iz »Puta Gulliverovih«, narod bez srži, mete i poleta kao ova pustinja od mramora, kao ove razvaline, što su oskvrnile pogane ruke i pogazila divljačka kopita, ove grobnice velikih Scipiona, koje su evo ruže i krizanteme oplele svojim svagda cvjetnim vijencima, a iz kojih je vihar već davno na sve strane ispuhao sveti prah.

A mladja tvoja kćerca, Niobo, na pragu Balkana, što se je sklonila pod tvoje materinje skute — Hrvatska i mi njeni sinovi Hrvati? Ni nama baš nije zapjevala ševa. Najprije smo se za svoj novi

dom pod Heraklijem klali s divljim Avarima i prigrlili vjeru kršćansku kao da to bijaše neki amanet ostavljen od djedoda. Ali i mi smo dijelili sudbinu s drugom Evropom, kojoj je povjest zabilježila, kako je ta nova nauka uobličila i prožela čitavi srednji vijek. Kako se priroda nije na laku ruku odrekla svoga rodjenoga gospodstva, kako je u gradji čovjekovoj nalazila presnažnih pomagača, kojih nigda nije malaksala podsticati i jačati, makar je kršćanska nauka svaku njezinu pobudu žigosala, da je djelo vražje. Kako je u pojedincima i narodima zametnula onu golemu unutrašnju podvojenost, otpor i prkos, ono duboko vrenje, da bi narodi to češće uskipjeli, što su više imali starinske snage. Kako je taj nakalamljeni novi duh u naroda djetinjskih i nezrelih urodio naglim promjenama čas divlje raspojasanosti, a čas najponiznijeg skrušenja, pa kako se i crkva sama, ta najpozvanija čuvarica i učiteljica te nauke, nije mogla oteti buni svojih sveštenika i konačnom raskolu, koji je pukao baš krosred srca našega naroda.

Makar je silni Hildebrand vjenčao našega Zvonimira za vladaoca, od prvoga časa inatili smo se i prepirali (a inatimo se i prepiremo se i dandanas!) s crkvenim vlastima za narodni jezik u crkvi i da se materinjom riječi smijemo moliti svome bogu, a imali smo ne samo svojih Grgura Ninskih, nego i drugih otpornika i prkosnika, kad nam je zakon u potonje doba sapinjao slobodu savjesti, svojih Bogumila, Zamometića, Gospodnetića, Dudića i Strossmayera. Onda smo svoju domaju, a i čitavu Evropu, njezin napredak i bogatstvo, kulturu i prosvjetu štitili krvavom haljinom našom, gvozdenim oklopom junačkih grudi naših. I u nas su krstaške vojne potrajale sve do u najnovije doba, ali ne protiv kulturnih Maura, već protiv Muhamedova divljega plemena, koje je kao vuci razdiravci nasrnulo na kulturu Arapa i Bizantinaca, koje nije za drugo htjelo da zna, nego za

Gvoždja, otrov, konop, nože
Palu, oganj, kolac grozni,
Ulje vrelo i sto muka,

koje je prolijevalo more krvi i sve obraćalo u ugarak i pustoš. I našoj se je duši ideja rata prirodno nametnula za najvišu misao, što ju čovječanstvo ima, a svaki preoteti pedalj zemlje bijaše ne samo zadobivena gruda otadžbine, nego i pobjeda svete djedovske vjere nad nekrstom. Naša sloboda nicala je iz krvi za krst prolivene i nalagala prvu dužnost sinovlju: umrijeti za Kristovu vjeru svetu. Drugi narodi mogli su svojoj slobodi da dadu sadržinu kakvu su htjeli — Englezi ličnu svojinu, u koju ne smije niko da dira bez privole toga lica, Francuzi zajamčena prava pojedinaca, jer je sunosilac ličnoga svoga dijela državnoga suvereniteta, Nijemci slobodu misli i savjesti i pravo općiti sa svojim bogom bez ikakova zagovornika — nama je sloboda bila umirati »Za krst časni«, jer je to od narodne sudbine naredjeni zalog »za slobodu zlatnu«.

Kad je to prvo herojsko doba minulo, izranili smo se i iskrvavili za austrijsko carstvo više nego ikoji drugi narod u toj državi, a slobodu svoga praga i samosvojno svoje narodno biće odbranili smo mačem i umom od madjarske najezde. Pa zar će se i sada, kad smo poklali i dali toliko tjelesa svojih u žrtvu živu, svetu i ugodnu bogovima, kad se je oblak mrva provalio i sunce se časak pomolilo iza mutnoga oblaka narodne sudbine naše, to božje sunce opet pomračiti? Zar Apolon ne će jedared prestati odapinjati na nas ubojite svoje strijele? Zar ćeš i ti silna neumitna Nemezo dozvati bijesne furije iz pakla, neka oko nas vrište i zvižde kao oko Oresta, što se je ogriješio o zakon prirodni? Ti hoćeš da izjednačiš udese ljudske, pa ne daš, da se sretnik u svojoj sreći uznese. Da ti ugodi, veliki onaj cezar rimski, prestrašivši se od prijetnje, što mu je na san došla, svake je godine

jedared svojom rukom tobože iz samilosti gladio i mazio prosjake, što su sjedjeli pred vratima njegove palače. Nijesmo li mi dali došljaku bratu krv od svoje krvi, svaku krčevinu od naše tolikim mukama djedova iskupljene trnjane očevine? Nijesmo li dali i haljine sa sebe u misli, da će iz zrna gorušičnoga naše vjere nići i razgranati se stablo, pod kojim ćemo kao ptice nebeske naći stana?

*

Ali zar da se u duši ovoga grada izgubim kao nestašna rijeka u bučnom oceanu? Nije li najdublja filozofija, što je na svijetu ima, u indijskom bogu Šivi udružila ideju razaranja svijeta s idejom novoga radjanja? Ne prikričuje li mi Teofilo Giordana Bruna, da je načelo uništavanja i stvaranja jedno, da je posljednji čas uništavanja — čas početka i načelo stvaranja? Smijem li ovako neprestano gledati u studene oči Sfingine i strepiti pred Nemezom ovdje — u Rimu, usred njegove životne rabote bez odaha, što traje tisuće ljeta, usred njegova svagdašnjega umiranja i sveudiljnoga ustajanja od mrtvih? Odlomci predjašnjih koljena i kultura, kojima je posuto njegovo tlo, kod svakoga koraka kazuju, kako je kruta životna snaga u njega. Ni na jednom drugom mjestu pod suncem nije čovjek zakopao toliko posljednjih nada i ispustio toliko mučeničkih uzdaha, a opet ni u jednom drugom razvio toliko tvaralačke snage, doživio toliko beskrajnih borba i beskrajnih pobjeda, dao toliko maha svome ponosu i tako proslavio svoje ime kao u ovom gradu. Slava misli čovjekove nije u njem ni časak omrkla, ona svejednako caruje i kraljuje na ostacima propalih naroda i carstva. Ove se porušene zidine ni časak ne prestaju razlijegati od trube besmrtnoga barda engleskoga: »I see before me the Gladiator lie — shall he expire, and unavenged? — Arise, ye Goths! and glut your ire« — vidim pred sobom gdje leži gladiator — zar će

izdahnuti, a ne osvećen? — Ustajte, vi Goti! i raspalite svoj gnjev!

Na veliku subotu našao sam se na jutarnjoj liturgiji u nedalekom najstarijem i najplemenitijem božjem domu rimskom, u Lateranu. Odrastao u malom biskupskom, ali starom kulturnom i najčišćem hrvatskom gradu, bila mi je kuća hram svih vjerskih, etičkih i patriotskih osjećaja. Mi djeca nijesmo smjeli odbacivati ni jedne mrvice hljeba, već smo ih svekolike pomnjivo sabirali i bacali u vatru, da ne bismo oskvrnili žive prilike tijela Gospodnjega. Svaka svetkovina crkvena bila je porodična slava, ali praktična i vesela ćud primorska, pa čestite duše domaćih sveštenika nigda nijesu pustile, da se ta svetkovina izvrgne u mračno bogomoljstvo ili slijepo sujevjerje. Pa tako bi svaka radosna ili tužna zgoda u domovini odjeknula i po kući radošću ili tugom. Bože! te svačije radosti i narodnoga veselja, što je u tome gradiću tri dana potrajalo, kad su otvorili vrata hrvatskom sveučilištu! A opet opominjem se živo, kad smo jedared u »Viencu« čitali jednu pjesmu našega miljenika Augusta Šenoe, kako se na poklade veselo vrti krabulja i po svijetu djavo piruje, a kako mu nad mrtvim sinom zaklopiše škrinju i u nju zabiše čvrst klinac, da smo ga svi žalovali kao da smo koga svoga sahranili. Zato su mi i obredi velike nedjelje draga uspomena od najranije mladosti. Počevši od velikoga četvrtka duhovna ljepota, dubina i poezija službe svaki je dan veća. Te molitve i čitanja odaju svu onu čežnju staroga zavjeta i obećanje proroka ocevima, što kao kadom od tamjana hoće da proviju sve te teške časove bola. I danas mi srce trne od najpotresnije tragedije na veliki petak kod otkrivanja krsta: »Puče moj, što učinih ja tebi«. Ali na veliku subotu vine se ta pjesnička snaga, misaona simbolika i božja slava do najveće visine. Vjernici kao da ne mogu da dočekaju večernju uskrsnu, pa moraju već sada da klikuju i raduje se, što je k mrtvima sašao Spas gotov povratiti se.

Obred toga blagoga dana slavi i otajstvo tjelesnoga uskrsenja Krista, koji je postao čovjek, i otajstvo duhovnoga uskrsenja, što ga mistično tijelo Krista, koji je uskrsnuo na nebo i sjedi ob desnu boga oca, biva zajednica vjernika, prima krstom. A slavi to otajstvo u čitavoj godini crkvenoj najduljom i najznamenitijom liturgijom, štono ju na svojim krilima u nebeske visine nosi žarki i rasplamtjeli vjerski duh, da velebnije ni u jednom drugom bogoslužju nema. U njoj kao da još duršću jadikovke posljednjih crnih dana, ona je još kao zastrta tamom duše, što luta, kliče, proklinje i obožava, onoga čovjekova tjeskobnoga iščekivanja svoga preporoda, onoga vidovitoga i snuždenoga, očajničkoga i skamenjena, misaona i čeznutljiva živovanja prije Krista i bez njega od Adama i Noja pa do Jeremije i Jone, što ga je besmrtni kist Michelangelov kao isklesao na svodu sikstinske kapele. Ali Spas je svojom smrću razbio grobu vrata, da one, koji su ga čekali, sa sobom uzme u stanove svoga nebeskoga oca. Jutarnja danica istječe na nebu i noć iščekivanja primiče se kraju.

I u ovoj »od svih crkvi grada i svijeta matici i glavi« počinje se obred na vratima, gdje se iz kamena krešući izvije oganj, pa se odanle živa vatra, svijetlo Kristovo, nosi k oltaru i pristupa se k blagoslovu svijeće uskrsne, simbola Onoga, koji je sam sebe žrtvovao da nam svijetli i povede nas u nebo. A onda se u svetom domu zaori pjesma radosnica kao Miltonov »sedmeri zbor aleluja i harfinih simfonija«. Ne znam, što me više dira, dubokе riječi ili zanosni zvukovi. Kao da jeca i bugari neki pridušeni glas predkršćanskih naroda, što su u svome jadu ostali bez ikakve nade, jer nijedna molitva nije jaka da spasi nekrštenu čovječju dušu. Ali doskora ga nadjača snažniji, koji u svojoj radosti, što je Krist sašao k mrtvima i paklu razbio vrata, zaboravlja, kolika se koljena nijesu oslobodila od veriga smrti. Cikom pocikuje i diči se slavom, što se je čovjek preporodio u Kristu, pa

se raduje i grijehu Adamovu, jer ga je ispaštala smrt takova Spasa, opominje se potopa Nojeva tek da uzveliča taj izliv vode kao zator svake opačine i iskon svake kreposti i klikuje što crna noć uzmiče ispred sjaja svijetla: »U istinu blažena noć, kojoj je bilo dano, da dozna vrijeme i čas, kad je Krist ustao od mrtvih. Ona je noć, o kojoj stoji pisano: »I noć bi svijetla kao dan i moje svijetlo noć mi je u slasti moga blaženstva«. Odatle svetiteljska snaga ove noći: ona razgoni zlodjela i pere svaki grijeh i vraća onima, što su pali, njihovu nevinost i ožalоštenima njihovu radost. Ona satire mržnju i sije slogu, narodi i carstva grle se u svetom miru«.

Kod tih riječi užeći će djakon uskrsnu svijeću i onda malo pomalo, kako je i svijetlo svijeta polagano narode rasvijetlilo, i sve svijeće u domu božjem. Sveta vatra užegla je i svijeću moga roda hrvatskoga, a pjesma mu svejednako klikće: »Neka bi se, Gospode, ovo svijetlo, što se je blagoslovilo, da se uzveliča tvoje ime, slilo sa svijetlima nebeskim. Neka njegov plamen nadje jutarnja danica, ona jutarnja danica, koja ne zapada, koja, istekla iz noći groba, rodu u vedroj jasnoći sjaje« — —

Na Veliku Subotu 19./IV. 1924.

